

2

Sociologický časopis

Ročník 29 (1993)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Toto číslo vychází s podporou Ministerstva práce a sociálních věcí ČR

Jiří Večerník, šéfredaktor

Miloš Havelka, zástupce šéfredaktora

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Ústav sociálních a politických věd FSV UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Ústav sociálních a politických věd FSV UK, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka; Jane Bauman, redaktorka anglických textů; Jiří Voženílek, technický redaktor; Simona

Perušičová, sekretariát redakce.

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisků a Administrace centralizovaného tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS, administrace vývozu tisku, V Celnici 4, 110 01 Praha 1. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem.....	147
-------------	-----

STATI

Zsuzsa Ferge: Sociální změna ve východní Evropě - sociální občanství v nových demokraciích.....	149
Georg Vobruba: Nadnárodní sociální politika v procesu transformace.....	167
Jiří Večerník: Utváření nové sociální regulace v České republice.....	181
Zdeněk Konopásek: O dvojí univerzalitě institucí welfare state.....	203

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Pavel Machonin: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR.....	225
Jana Vítečková, Lumír Gatnar: Využití časového fondu soukromých podnikatelů nulté generace.....	240

RECENZE

S. Lieberman: Making It Count. The Improvement of Social Research and Theory (B. Řeháková).....	253
J. K. Galbraith: The Culture of Contentment (V. Soják).....	255
J. Szacki: Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia (J. Sedláček).....	258

ZPRÁVY A INFORMACE

"Kafetéria systém" jako nový způsob individualizovaného poskytování sociálních požitků pracovníkům firem (J. Kleibl, Z. Dvořáková).....	263
Výzkum nezaměstnanosti ve střední Evropě (M. Greenberg).....	267
Výzkumný ústav práce a sociálních věcí České republiky (O. Sedláček).....	269
Přechod k čemu? (C. Wallace).....	270
Založení Nadace START pro výzkum sociální transformace (J. Večerník).....	272
Problémy transformující se ekonomiky (J. Havlová).....	274
Konference Řízení sociálních procesů a státní a místní správa - ŘSPS '92 (V. Pernica).....	276
Kolokvium sociologů o sociálních jistotách ve východní a střední Evropě (M. Illner).....	277

SPSS

Anotace: DBMS/Copy 3.1, konzultace, informace (J. Řehák).....	279
---	-----

DOKUMENT

Jaromír Nečas: Sociální ústav Československé republiky.....	283
---	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhožů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.0 nebo 5.5 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu abstrakt (20 řádků), summary (80 řádků) a název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and summaries of articles in English. The **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The *Czech Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.0, or 5.5. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem

Sociologický časopis se opět soustředěně vrací k tematice sociální politiky, které již bylo věnováno číslo 5/1991. Tehdy jsme vyzvali k většímu angažmá sociologie do této oblasti. Věcnou debatu o sociální politice však stále postrádáme. Ekonomická reforma je fakticky zaváděna bez explicitní koncepce vystihující vztah ekonomické a sociální sféry a jeho hlavních poloh. Stále existuje překvapivý nepoměr mezi pozorností věnovanou uvedené oblasti nejen v sousedních zemích, které se potýkají s velkými sociálními problémy (jako je Polsko či Maďarsko), ale i ve standardních zemích Západu, včetně liberálních (jako je Velká Británie či USA). Proto se také obracíme k zahraničním autorům, kteří se již léta v teorii sociální politiky obratně pohybují.

Zsuzsa Ferge, někdejší odvážná kritička reálného socialismu a pozdější jemná propagátorka "třetí cesty", nijak neskrývá své zklamání z obětí, které musí transformující se společnosti přinést na oltář trhu. Poukazuje na nebezpečí plynoucí z přerušené kontinuity a úplného rozbití systému sociálních jistot a vidí naději v tom, že emancipovaní občané si vynutí více participativní sociální politiku vlády.

Georg Vobruba ve svém staccatovém příspěvku otevírá mezinárodní dimenze problému. Sociální politika je nutná jakožto nárazník, který umožňuje lidem čekat na úspěchy fungující ekonomiky. Protože možnosti států střední a východní Evropy jsou omezené, musí jim pomoci Západ, a to ve svém vlastním zájmu.

Jiří Večerník se pokouší ukázat genetické rysy naší dnešní sociální politiky, její různé roviny a dimenze a také naléhavé volby, jež se otevírají. Kapitalismus není jeden, ale je to mechanismus nabývající rozmanitých podob. Příspěvek je v určitém kontrastu k tomu, co píše Zsuzsa Ferge: upozorňuje na nebezpečí, jež by přineslo přijetí rozsáhlých občanských práv v materiálně vyrabovaném hospodářství a eticky vyprázdněné společnosti. Sociální kompromis musí mít zřetelné ekonomické parametry a jasný časový horizont.

Zdeněk Konopásek interpretuje odlišné režimy sociálního zabezpečení jakožto "texty" vypovídající o chaotické postmoderní době. Ukazuje léčky jak "statusu zaměstnance", který je vzrůstající měrou nestálý a měnlivý, tak "statusu občana", který je zase příliš rigidní. Plíživý nástup postmoderní situace, říká autor, ohrožuje cestu k univerzalitě našich společenských institucí.

V rubrice "Ze sociologických výzkumů" uvádíme příspěvek Pavla Machonina, v němž autor využívá dat výzkumu sociální transformace z roku 1991 k předložení vícedimenzionálního obrazu chudoby a ohrožení chudobou. Jestliže státní politika musí aplikovat pouze jednoduchá kritéria, sociologie by měla umět uplatnit detailnější typologie. Závěr o tom, že z demografického a pracovního profesního hlediska jsou chudé a chudobou ohrožené rodiny součástí výhledově důležitých sociálních uskupení, je varovný. Jana Vítečková uvádí některé výsledky

výzkumu podnikatelů nulté generace, který si mj. vyžádal modifikaci metody časových snímků.

O rostoucím zájmu orientovaném na problémy sociální politiky svědčí vznikající projekty a uskutečněné konference, o nichž informujeme v rubrice zpráv. Je příznačné, že jde zpravidla o akce inspirované zahraničními nebo nadnárodními institucemi (Institute for East-West Security Studies, Oxfordská a Středoevropská univerzita, Maďarské kulturní středisko). Také založení Nadace START pro sociální transformaci mělo svůj zdroj mimo naši republiku.

Můžeme se uspokojit tím, že někdo jiný se zajímá o naše problémy? Nebo tím, že tyto problémy zatím, bohudík, nejsou tak velké jako jinde? Nebo tím, že již existuje jedno specializované pracoviště, jehož aktivita se nadějně rozbíhá? Důvodů ke spokojenosti není asi mnoho, nicméně badatelský zájem byl v tomto směru nastartován. O tom by mělo svědčit i toto číslo.

Jiří Večerník

Sociální změna ve východní Evropě - sociální občanství v nových demokraciích

ZSUZSA FERGE*

Institute of Sociology and Social Policy of Eötvös Loránd University, Budapest, Maďarsko

Social change in eastern Europe - Social citizenship in the new democracies

Abstract: One of the greatest gains of the new social system is the civil and political rights citizens now repossess. In other words, the traditional "negative" freedoms of modern capitalist democracies are now legally guaranteed, even if the political institutions and the civil movements, which are usually underpinning these rights, are not yet fully consolidated. In what follows, an attempt is made to map the most important processes affecting the (re)construction of citizenship in ex-socialist countries. A special emphasis is put on social policy, which is instrumental in guaranteeing social rights, an integral part of (social) citizenship.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 149-166)

Hlavní oblasti dotčené přechodem

Bývalé socialistické země střední a východní Evropy procházejí historickým procesem společenské transformace. Tento proces má více komponent. Většina analýz klade důraz na nahrazení centrálního plánování tržní ekonomikou a přechod od diktatury k demokracii. Tento článek se však zaměřuje na sociální a osobnostně psychologický vliv přechodu. Důraz je tedy kladen na obnovu občanství a sociálních práv (zajišťovaných hlavně sociální politikou) a na transformaci sociální struktury. Netřeba podotýkat, že o probíhajících procesech máme k dispozici velmi málo dat. Naše úvahy jsou tedy spíše hypotetické, je nutně třeba nového výzkumu.

Změny související s přechodem od diktatury k demokracii ve střední a východní Evropě jsou částečně záměrné a předvídatelné, ale zčásti také neočekávané nebo "kvaziintencionální" [Ferge, Miller 1987].¹ Všechny procesy jsou ovlivněny, a to často kontrastujícím způsobem, odlišnými typy změny. Ve zhuštěné analýze se zde pokouším oddělit různé - zamýšlené i nezamýšlené - důsledky změn.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Zsuzsa Ferge, Institute of Sociology and Social Policy of Eötvös Loránd University, Department of Social Policy, Múzeum krt. 4/c, 1088 Budapest, Maďarsko.

1) Kvaziintencionalita "zahrnuje rozsáhlou oblast jevů, kdy se záměrné a viditelné cíle nedají určit; nicméně jejich důsledky nejsou ani překvapující, ani nepřijemné pro ty, kteří měli předejít jednotlivým důsledkům" [Ferge, Miller 1987: 297].

1. Základ občanských a politických práv: ekonomika a politika

1.1. Transformace ekonomiky

Pokud jde o ekonomiku, záměrné kroky směřující k zavedení tržního hospodářství obsahují ve všech zemích tyto prvky:

- změnu vlastnických vztahů, obnovení práva na soukromé vlastnictví a svobodné smlouvy,
- zabránění státu přímo intervenovat do ekonomiky,
- restrukturalizaci hospodářství, tj. odstranění ideologicky pokřivené ekonomické struktury a zastaralé technologie.

Již od počátku bylo zřejmé (v Maďarsku to reformní ekonomové vycítili roky před kolapsem režimu), že nevyhnutelná transformace hospodářství sebou přinese i obrovské sociální náklady.² Mnozí věděli a očekávali, že:

- volný trh je integrální částí tržního hospodářství a přináší nezaměstnanost,
- vynucená relativní mzdová a příjmová rovnost bude nahrazena nerovnou tržní distribucí,
- zrušení centrálně řízeného systému cen zahrnujícího obrovské dotace povede k inflaci,
- celková produkce ekonomiky poklesne, když se zastaví zastaralá a nevýkonná výroba, neboť vytvoření nových výrobních kapacit bude trvat déle než odstranění starých struktur.

Nepočítalo se však s tím, že mnohé z těchto nákladů budou mít formu nebo rozměry, které dnes vidíme. Nečekalo se, že:

- rozvinuté západní země neposkytnou veškerou možnou pomoc při zvládnutí těžkostí, hlavně vysokého zadlužení některých zemí,
- transformace hospodářství vyvolá v některých zemích skutečný a zřejmě trvalejší ekonomický kolaps s extrémně vysokou inflací (deset až několik stovek procent), nezaměstnanost (nad deset procent, kromě ČR), pokles výroby (mezi pěti až padesáti procenty) atd., a to bez poměrně rychlého odstartování alespoň v některých oblastech; tlak na privatizaci také ovlivní výrobu (což může mít zvlášť zničující vliv na zemědělství),
- nově vznikající tržní ekonomika se nebude podobat mírné a civilizované formě "sociálně tržní ekonomiky" mnoha západoevropských států, ale bude spíše raným kapitalismem (nazývaným také "kapitalismem Divokého východu"),

²) V analýze Clause Offeho "differentia specifica" transformace společenského systému spočívá v tom, že nemá žádné teoretické předpoklady nebo normativní vodítka. To platí pro mnoho zemí a mnoho aspektů, nicméně v Maďarsku reformní ekonomové, kteří od 80. let rozvíjeli neoliberální paradigma, vypracovali plán transformace plánované ekonomiky v tržní. I když byl jejich plán vtělen do oficiálních dokumentů jakožto vládní program, podstatné složky kapitalismu v něm byly popsány, aniž byl použit termín kapitalismus. Namísto něho se všude pracovalo s pojmem "tržního hospodářství".

- nerovnosti nejenže budou dosahovat západních úrovní, ale budou ještě hlubší,³
- privatizace nezajistí demokratickou kontrolu nad výrobními prostředky, nýbrž ochrání právo na vlastnictví pro menšinu,
- slabost občanské společnosti a jejích organizací podlomí ochranu práce a kupní sílu zaměstnanců, a tím vytvoří překážky pro "svobodnou pracovní smlouvu".

Další neočekávané (byť mohly být předvídaný) procesy se týkají vztahu politiky a ekonomiky. V organicky rostlých kapitalistických společnostech bezpochyby existoval vzájemný vztah mezi státem a trhem [Polányi 1944]. Třída kapitalistů se objevila spontánně, na základě vlastního úsilí: byla to "self-made třída". Ve střední a východní Evropě vlády řídí a kontrolují převážnou část procesu privatizace. Do jisté míry politikové vytvářejí novou kapitalistickou třídu. To znamená, že stát a státní byrokracie mohou mít neobvykle velký a trvalý vliv na ekonomickou sféru a na osoby, které zaujímají rozhodující místa v této sféře - pokračující tak ve zlých tradicích "socialismu". Samostatnost a nezávislost ekonomického subsystému tím velmi trpí.

Vedlejším a snad jenom přechodným neočekávaným důsledkem je, že druhá ekonomika, která se bohatě rozvinula v socialismu, namísto toho, aby zmizela, přežívá ve změněných barvách: zatímco dříve byla hlavně "šedá" (fungující legálně nebo na pokraji legality), nyní má "černé" (ilegální) prvky. Je to zčásti způsobeno liberálnějšími vztahy mezi státy, které mají za důsledek i pašování. Nejnapadnějším "černým" elementem je ilegální zaměstnávání pracujících z důvodu extrémně vysokého příspěvku zaměstnavatelů na sociální pojištění.⁴ Při rostoucí nezaměstnanosti a nízké podpoře v nezaměstnanosti mají oba partneři (pracovník i zaměstnavatel) zájem na nehlášeném zaměstnání. To je zvláště nevýhodné pro ty nezaměstnané, kteří nedostávají podporu v nezaměstnanosti, protože bez pracovní smlouvy nemají nárok ani na zdravotní, ani na starobní pojištění.

Dohromady vzato, podmínky pro zavedení tržního hospodářství právě vznikají a slibují uzdravení hospodářství v zatím ještě neurčené budoucnosti. Naděje na vytvoření demokratického, participativního trhu se zdá být marná, protože nové ekonomické svobody jsou svobodami negativními. Neobvyklé podmínky utváření trhu a kapitalistické třídy mohou mít trvalý vliv.

1.2. Transformace politiky

Záměrné kroky směřující k vytvoření parlamentní demokracie zahrnují ve všech zemích:

- systém více stran, pluralismus politických aktérů,

³) Poměr nejnižšího a nejvyššího decilu mezd se v Maďarsku zvýšil z 5,28 v roce 1988 na 5,83 v roce 1990. Uprostřed roku 1992 byla v Maďarsku minimální mzda 8 000 forintů. Oficiální měsíční mzda vyšších státních úředníků byla nejméně 10-15krát větší, u manažerů v soukromém sektoru 20-30krát větší. Tyto rozdíly jsou daleko větší než ve většině kapitalistických zemí.

⁴) Podle Světové banky to bylo v roce 1992 v Maďarsku 49 % mzdy, což není daleko od ostatních zemí [The World Bank 1992].

- rozdělení moci, oddělení legislativy, výkonných orgánů a soudnictví a vytvoření dalších nových institucí jako např. ústavního soudu; dalšími významnými institucemi jsou tisk a média, nehierarchická decentralizace administrativy do centrálních a lokálních vlád,
- (znovu)ustavení občanských práv, přeměna dřívějších poddaných v občany (což je základní proces, ke kterému je třeba se vrátit podrobněji).

Na rozdíl od ekonomiky, nikdo neočekával nějaké vážné těžkosti při přechodu od diktatury k demokracii. Tento optimismus nebyl bezdůvodný. Nakonec od druhé světové války se řadě států přechod od diktatury k demokracii podařil. I když to nebyl bezbolestný proces, nebyl ani příliš bouřlivý a nevyžádal si velké oběti - i pokud jde o zločiny dřívějšího diktátorského režimu. Jednu skupinu zemí tvoří Německo, Itálie a Japonsko, kde k tomu došlo hned po válce. Druhou skupinu tvoří Řecko, Portugalsko, Španělsko, kde se přechod k demokracii podařil v 70. letech. Ve státech třetí - jihoamerické - skupiny se tento proces odehrál v 80. letech [O'Donnell, Schmitter, Whitehead 1986, Offe 1991].

Naproti tomu v celém regionu střední a východní Evropy byl průběh pokojných, "sametových" revolucí skoro všude následován rušivými a často tragickými událostmi, které nebyly v tak velkém rozsahu očekávány a nemohou být kvalifikovány jako kvaziintencionální.

Pohroma nacionalismu spustila krvavé občanské války ve dvou státech (Jugoslávie, SSSR) a zapříčinila konflikt uvnitř států i mezi nimi. Územní požadavky, revize Trianonské smlouvy, hledání etnické nebo regionální autonomie ohrožují nové křehké demokracie.

Ve spojení s nacionalismem lze ve většině států pozorovat posun, někde i rychlý, ke konzervativismu a k tradiční "pravici", včetně oživení extrémně pravicového hnutí či tendencí.

Hodnocení minulosti je dalším zdrojem konfliktů. Dokonce i v zemích, kde byla diktatura v posledních desetiletích mírná (v Polsku či Maďarsku), se objevily dvě významné skutečnosti. Jednou je silný sklon "vypudit" minulost, popřít jakýkoli její přínos, vyřadit lidi, kteří se nějak podíleli na minulých úspěších (včetně účasti v boji proti fašismu). Sociální a psychologické důsledky tak rozsáhlé delegitimizace minulosti jsou pro budoucnost škodlivé, protože vedou ke ztrátě individuálních a historických kořenů, odmítnutí všech hodnot prosazovaných minulým režimem, např. rovnosti. Ještě zhoubnější je vliv na psychiku lidí, protože vynucená ztráta sociální paměti se již jednou odehrála, a to při nastolování socialistického režimu. Vymývání minulosti přináší kulturní vakuum, které způsobuje narušení smyslu pro kontinuitu dějin. Je-li historie zrušena, identita lidí a smysl jejich života jsou také zpochybňovány. Je těžké vytvořit budoucnost tam, kde není žádná minulost.

V souvislosti s delegitimizací minulosti se objevila tzv. retroaktivní spravedlnost, která trestá nejenom reálné zločiny, ale také všechny formy politické kolaborace, byť se odehrály před 30-40 lety (a tedy byly promlčeny), nebo byly jenom "strategiemi přežití" (jako v mnohých případech vynucená a prakticky neškodná "spolupráce" se státní bezpečností) či sledovaly logiku systému (špatné ekonomické plánování či neodpovědné zahraniční půjčky).

Vzhledem k nedostatečně rozvinutým demokratickým postojům (což se týká i nepřátel "socialistického" totalitarismu) nově etablované politické instituce snadno sklouzávají k nedemokratickým praktikám. Oddělení zákonodárství a soudnictví je např. iluzorní, když vládnoucí strany očekávají úplnou loajalitu od svých členů v parlamentu.

2. Nové občanství - podmínka a cíl transformačního procesu

Demokracie a trh nemohou fungovat bez svobodných a (relativně) samostatných občanů. Co však nové demokracie rozumějí pod pojmem občanství? Vytvářejí dostatečné podmínky pro to, aby se z jednotlivých členů společnosti stali "občané" v plném významu tohoto slova?

Občané západních demokracií jsou již "konečným produktem" dlouhého historického procesu, v rámci kterého se vytvořila práva pro členy společnosti. Hlavními prvky moderního občanství jsou podle T. H. Marshalla [1965] občanská, politická a sociální práva, která získávala svoji současnou podobu od 18. do 20. století.

Historická posloupnost těchto práv není náhodná. Bez práva na soukromé vlastnictví a smluvní vztah by se tržní kapitalistická společnost nemohla rozvinout. Toto a základní občanské svobody umožnily, po staletí trvajících bojů, získání univerzálních práv volit a být volen pro obě pohlaví a tak ovlivňovat politiku a zúčastňovat se výkonu moci. Politická rozhodnutí umožnila dosáhnout pokrok v oblasti sociálních a ekonomických práv. Nejtěžší byl poslední krok: negativní svobody zaručené občanskými a politickými právy vyžadovaly pouze neintervenci státu. Naopak, pozitivní svobody, které zaručují všem občanům skutečně využívat jejich politická a občanská práva, si vyžadují aktivní státní intervenci, včetně, pokud je to nezbytné, financování podmínek "civilizovaného života" [Sen 1990].

V souladu s bolševickou interpretací marxistické ideologie bylo ústavně zrušeno právo na většinu forem soukromého vlastnictví a samotný pojem soukromého vlastnictví byl tabuizován. To značně omezilo nebo způsobilo neplatnost všech ústavně deklarovaných svobod projevu, tisku atd. Ústava rovněž deklarovala výlučnost či nadřazenost vládnoucí (komunistické) strany. I když právo volit a být volen existovalo, při absenci jiných stran nemělo žádný smysl.

Tento problém je zvláště zajímavý u ekonomických a sociálních práv. Prakticky ve všech socialistických státech existovala bezplatná a všeobecná zdravotní péče, systém vzdělání a mnoho jiných dobře fungujících programů sociálního zabezpečení (především sociální pojištění). V některých oblastech (např. péče o dítě) bylo sociální zabezpečení na vyšší úrovni než v kapitalistických státech. Avšak při absenci sociálních a politických práv se přístup k příspěvkům nebo službám nemohl stát součástí sociálních práv občanů. Všechna veřejná opatření byla prezentována jako důkazy benevolence nebo velkodušnosti státu, jako dary od "Strany".

5) Soukromé vlastnictví, které umožňovalo "vykořisťování člověka člověkem", najímání placených dělníků, bylo zakázáno. Osobní vlastnictví se obnovilo s více nebo méně pevnými limity, ale také na ně se pohlíží s jistým podezřením.

Při absenci práv a nároků se jednotliví členové společnosti nikdy nemohli stát skutečnými občany a zůstávali pouhými subjekty. Navzdory politickému tlaku ale boj za návrat občanské společnosti nebyl nikdy plně potlačen (důkazem byla revoluce v roce 1956 v Maďarsku či Pražské jaro 1968). Tak se podařilo založit poměrně silné odborářské hnutí v Polsku či rozsáhlou "skrytou ekonomiku" v Maďarsku. Navzdory mnoha opačným názorům se domnívám, že osvobození těchto společností od totalitarismu nebylo způsobené jenom "přirozeným kolapsem" neživotaschopného systému, ale také aktivní činností občanů.

Po pádu totalitního režimu se nejdůležitější prioritou stala institucionalizace občanských práv. Nutné kroky zahrnovaly ústavní deklaraci skutečných občanských a politických práv, a dále institucionální podporu občanských iniciativ, spolků, svépomocných skupin atd.

Nově deklarované svobody a práva s sebou přinesly další pozitivní a spontánní procesy:

- Začalo hledání nových mikrosolidarit zakázaných předcházejícím režimem. Za socialismu byla různorodost identit pohlcena jedinou všezahrnující identitou "socialistického člověka" [Avineri 1991]. Dílčí identity - náboženská, rasová, třídní, regionální nebo jiné - se nemohly prosazovat nebo deklarovat a byly potlačovány tak, až prostě vymizely. Nově objevené svobody nyní nabízejí možnost pluralizovat dřívější jednolitou a vlastně i vynucenou identitu.
- Současně začalo hledání nových forem identity. Socialismus měl (ne velmi konzistentní, částečně konzervativní, částečně socialistický) soubor deklarovaných hodnot, mezi kterými hlavní roli hrála rovnost. (Dalšími hodnotami byly např. loajalita k vlasti, k věci komunismu, čistota a stabilita rodinného života atd. S výjimkou rovnosti neměly socialistické nebo liberální hodnoty v tomto souboru hodnot své místo.) Proto se za nových podmínek staly pluralizace a individualizace hodnot subjektivně pociťovanou potřebou občanů.
- I když jsou tyto procesy zdravé, cesta k občanství je plná netušených těžkostí. Může tomu být i tak, že tragické důsledky zmíněné v souvislosti s politickou transformací jsou vysvětlitelné právě procesy dotýkajícími se občanů.
- Zatímco západní společnosti získaly občanská práva cestou zápasů, které trvaly více než dvě století, v nových demokraciích vznikají současně, v krátkém časovém rozpětí a za podmínek hluboké ekonomické recese.
- Ani vývoj na Západě nebyl jednoduchý. Jak ukázal Hirschman [1991], bitvy byly těžké a jejich cíle vždy ohrožovaly konzervativní síly. Ani poslední zápas nebyl šťastně ukončen. Neoliberální ekonomismus a politický konzervatismus opět zpochybňují vrcholnou důležitost pozitivních svobod, jež umožňují jednat, sociální práva jsou vážně zpochybňována i ve fungujících sociálních státech.

Problém sociálních práv je podobný, nikoli však těžší ve státech střední a východní Evropy. Postoje k občanství a způsoby využívání sociálních práv nejsou ještě plně rozvinuty. Instituce, které poskytují rámec pro výkon občanských a politických práv, jmenovitě politické strany, odbory, svobodný tisk atd. se zatím vyvíjejí. Nejsou vykrystalizovány (jako politické strany), nebo jsou slabé (jako

nová občanská hnutí) či nelegitimní (většina socialistických stran či odborů). Ani síly bojující za sociální práva na Západě nejsou dostatečně silné.

Jinými slovy, vliv těchto změn na sociální politiku je pochybný, ne-li zcela škodlivý.

- I v případě negativních svobod je zřejmá reakce k opačnému extrému. Vlastnické právo se interpretuje (tak je to běžné v kapitalistickém systému) jako vlastnit majetek (prakticky neomezený). To je problémem z několika důvodů. Lidé pochybují o legitimitě tohoto práva, a to nikoli nutně kvůli indoktrinaci a vymývání mozků: extrémní majetkové nerovnosti jsou pokládány za nesprávné. Bude proto těžké najít nezpochybnitelný "přirozený" status pro neomezené soukromé vlastnictví. Teoreticky může parlamentní demokracie určitým způsobem omezovat soukromé vlastnictví, aniž by zpochybnila jeho samotnou podstatu [Nove 1983].⁶ V současnosti však všechna podobná omezení připomínají dřívější represivní systém. Příznivci negativních svobod by podobné návrhy považovali za svatokrádež.

Další negativní svobody (svoboda sdružování, projevu, tisku atd.) se rovněž uplatňují "necivilizovaným" způsobem. Fašistická, rasová a antisemitská hnutí v tomto prostředí získávají energii. Kvůli naší represivní minulosti jsou legální sankce užívané proti nim mnohem slabší než v západních demokraciích.

- Hledání nových hodnot a identit se odehrává téměř ve vakuu, protože dřívější jediná identita a soubor uznávaných hodnot jsou odmítány, obvykle oprávněně. I když se za socialismu uskutečnily nezdařilé pokusy o (znovu)obnovení občanské společnosti, téměř neexistovala možnost prosazovat nové (alternativní) hodnoty a identity. Slabé hnutí zelených či ještě slabší hnutí feministek se objevilo až okolo roku 1989. Jedině ilegální opozice (Solidarita v Polsku, Charta 77 v ČSSR, "samizdatová" opozice v Maďarsku či v SSSR) mohla poskytnout jiné, působivější identity a hodnoty. (Zajímavým faktem je, že nová vládnoucí elita, která získala moc před jedním nebo dvěma lety po zhroucení starého režimu, není tvořena příslušníky těchto skupin. Právě naopak, ti jsou odmítáni spolu se socialismem.) Tvorba a zakotvení nových identit a hodnot je tedy skutečně obtížným a dlouhodobým procesem.

Není tedy divu, že hodnotové vakuum se nyní z velké části naplňuje zdánlivě novými, v podstatě ale starými, předsocialistickými prvky. Zdá se, že takové hodnoty jako sociální konzervatismus, církve, náboženská příslušnost, aristokratický původ a především národní, rasová nebo etnická identita za socialismu ani nezmizely, ani se nezměnily, nýbrž byly pouze zmrazeny. Jakmile se vyskytla příležitost, vystoupily do popředí a zaplnily vakuum. Zmíněné politické problémy - rychlý posun k pravici, oživení nacionalismu a všech forem rasismu včetně antisemitismu, někdy i náboženského fundamentalismu, které s rostoucí pravděpodobností mohou vést ke krvavým konfliktům nebo občanským válkám, lze vysvětlit právě tímto.

⁶) V praxi jenom Švédsko začalo uskutečňovat tento projekt, avšak bez většího úspěchu [Meidner 1978].

- Jiným, méně krvavým, avšak zřejmě dlouhotrvajícím důsledkem odmítnutí starých hodnot, je výkyv k druhému extrému. Namísto zdevalvované rovnosti se explicitním cílem ve všech sférách stal růst nerovností. Zčásti to souvisí s tržní logikou, ale zčásti je to v rozporu s liberální tezí o rovnosti příležitostí.

3. Transformace sociální struktury

Možný vliv přechodu na sociální strukturu byl doposud (kvaziintencionálně?) opomíjen. Není pochyb, že tato změna není zatím ani viditelná, ani předvídatelná. Není předmětem žádné zamýšlené akce, všechno se děje kvaziintencionálně. Tento proces je výjimečně důležitý, protože kvalita života obecně, fyzické a sociální šance lidí budou hluboce ovlivněny sociální strukturou, která se nyní vyvíjí.

V předcházejícím systému nemohly strukturní síly společnosti normálně fungovat. Za "normálních" podmínek fungují relativně svobodně a spontánně, vytvářejí společenskou bázi a zajišťují dynamiku systémově integrativních mechanismů na makroúrovni a sociálně integrativních mechanismů na mikroúrovni. Je-li jejich spontánnímu působení bráněno, makro- a mikrostruktury, skupiny a vztahy, které aktivně vytvářejí sociální prostor, se také nemohou rozvíjet. Předchozí vládnoucí třída vznikla pouze na základě (ne zcela legitimního) získání moci. Ostatní strukturní síly a vztahy byly zadušeny. Proto jsem navrhla nazývat tyto společnosti jakožto společnosti s "potlačenou" sociální strukturou.⁷

Za nových podmínek vzniklo mnoho různých strukturních faktorů. Objevily se skupiny založené na vztazích solidarity mezi svými členy a konfliktních vztazích k členům jiných skupin. Homogenní masa byla nahrazena bohatými a chudými jedinci, vytvořila se nižší a střední třída, buržoazie a proletariát, skupiny identifikující se s různými historickými kořeny (včetně aristokracie), etnickou či náboženskou příslušností.⁸ Zatím není jasné, které strukturní faktory se stanou rozhodujícími, nicméně pluralizace strukturních faktorů je již viditelná.

Vládnoucí politická třída dnes odvozuje svoji sociální pozici od politické moci, která byla tentokrát získána legitimním způsobem. Politická "elita" pracuje tvrdě a také úspěšně na tom, aby se "politická střední třída odlišila od nižší a střední státní byrokracie. Pomalu se začíná objevovat nová kapitalistická třída, která odvozuje svoji pozici od nabytého vlastnictví. Stává se oddělenou skupinou, přestože zatím je její vznik přísně sledován politickou třídou. "Ekonomická střední třída" - malí vlastníci, podnikatelé, řemeslníci, umělci, snad i vysoce kvalifikovaní dělníci - teprve začíná vznikat, a proto postrádá jistou existenční stabilitu. Strukturní role symbolického kapitálu je zatím nejasná. Dá se předpokládat, že nová politická elita se silnou inklinací ke konzervativismu bude kooptovat vysoké

7) Poprvé jsem poukázala na vznik nových strukturních sil v roce 1990 [Ferge 1992]. O dva roky později není jejich obraz o mnoho čistší.

8) Nevyřešeným problémem je otázka "gender". Spolu s novými svobodami se utvářejí nespočetné identity, které přispívají k nové strukturaci. Nerovnost pohlaví byla v posledních deseti letech jenom formálně překonána, jak o tom svědčí souhrnné statistiky. Utiskování žen nicméně pokračuje v soukromém i veřejném životě (to dokazuje rozdělení práce v rodině, umístění žen na vyšších mocenských pozicích). Přesto není otázka "gender" považována za problém v žádné bývalé socialistické zemi.

církevní hodnostáře či členy Akademie. Zůstává otázkou, zda inteligence a svobodná povolání získají stabilní pozici v rámci střední třídy (pokud se z nich také nestanou podnikatelé). Vzdělanci doposud patřili k těm, kteří spíše sociálně a ekonomicky ztráceli.

Obnovení dělnické třídy si pravděpodobně vyžádá delší čas, pokud k němu vůbec dojde. Směr technologických změn (s rostoucí rolí veřejného sektoru) tomu může bránit. I zde je více rozdělujících tendencí. Hrozba nezaměstnanosti, soupeření nových dělnických organizací, odlišení podle stranické a odborářské politiky jsou tendence, které nabývají na intenzitě. Dřívější segmentace trhu práce se dále prohlubuje. Na jedné straně se zvětšuje rozdíl mezi dobře placícím soukromým sektorem, stále více ochuzovaným státním sektorem s regulací mzdy a světem malých podniků s nejistou budoucností. Na druhé straně roste rozdíl mezi nekvalifikovanými "nezaměstnatelnými" dělníky, především z řad Rómů, a těmi, kteří mají relativně zajištěnou práci.

Velkou neznámou v procesu změn vlastnických vztahů je osud venkovského obyvatelstva. V Maďarsku například nabízí zákon o odškodnění částečnou kompenzaci dřívějším držitelům půdy, kteří nyní dostávají svoji půdu zpět bez ohledu na to, zda na ní chtějí hospodařit nebo ne.⁹ Při reorganizaci zemědělských družstev se některé zhroutí nebo jednoduše zruší (částečně pod vlivem toho, že se půda navrácí původním majitelům). Rodiny, které nikdy nevlastnily půdu a přitom pracovaly v zemědělství, zůstanou bez práce (ti, kdo byli členy družstva, nedostávají ani podporu v nezaměstnanosti). Na venkově se proto nová střední třída pravděpodobně vytvoří z těch zemědělců, kteří již získali nějaký kapitál a potřebnou zkušenost ve stínové ekonomice, nebo z potomků zámožných rolníků.

V každém případě se již začíná projevovat silný vliv strukturních faktorů. Na počátku je těžké předvídat, jaké sociální skupiny se objeví. Jisté je jenom to, že nově vznikající sociální struktura je podobnější předválečné struktuře než "potlačené" struktuře minulého režimu.

Radikální transformace sociální struktury, redistribuce privilegií a nevýhod mezi některé členy společnosti jsou jenom jedněmi z příčin, proč je přechod od socialistické diktatury ke kapitalistické demokracii těžší než "pouhý" přechod od diktátorského kapitalismu k demokratické a tržní společnosti. Právě proto se tento přechod označuje jako "revoluce".

4. Specifika přechodu k demokracii ve střední a východní Evropě

Není snadné vysvětlit hlavní rozdíly mezi demokratizačními procesy ve střední a východní Evropě a jinými diktátorskými nebo autokratickými systémy. Nejpočetnější odpovědí je, že pod pokličkou útlaku se všechny potlačované city a vášně vzdouvají až k pomstě. To je zčásti jistě pravda, není to však jediný důvod.

Na jedné straně neexistuje žádná korelace mezi intenzitou útlaku a hněvem, který se dnes objevuje: Jugoslávie byla nepochybně jednou z nejméně represivních

⁹) Potomci šlechtických rodin, kteří opustili zemi po válce, a vláda se nedávno střetli kvůli navrácení části majetků původním majitelům. Překážkou je, že restituenti nejsou maďarskými občany a podle současného práva cizinci nesmějí vlastnit půdu.

zemí. Ani ve třech výše uvedených skupinách zemí se v průběhu demokratizace neodehrály takové procesy jako nacionalismus či rasismus a nastolování teritoriálních požadavků.

Na druhé straně je těžké předpokládat, že komunistický totalitní systém byl výrazně více represivní než jiné moderní diktatury. Tento argument platí v případě politického a ekonomického systému. I vnější pozorovatelé, které nemůžeme obvinít z náklonnosti k bývalému režimu, potvrdili jeho částečné úspěchy v úsilí zmenšit chudobu nebo obecně zpřístupnit služby jako zdravotní péči a vzdělání. I když je reálný socialismus považován za podobný fašismu, jeho ideologie byla přece jen lidsky přijatelnější.

Musíme hledat i jiné faktory než útlak. Jedním z nich je "duch doby". Nacionalismus, rasismus, pohyb doprava, zesílení neonacistických nebo extrémně pravicových hnutí se objevují i v některých (či mnohých?) západních demokraciích. (Jedním možným vysvětlením je, že kolaps socialismu jaksi nepřímě oslabil obranu proti pravicovým hnutím v západních zemích. Nakonec socialistické státy používaly levicovou ideologii, i když ji v praxi neuplatňovaly. Proto lze zhroucení reálného socialismu interpretovat jako důkaz toho, že pouze pravice má pravdu.)

To však nevypadá jako celá pravda. Často slyšíme, že nemoc zachvacující tyto země je způsobena absencí opravdové revoluce. "Retroaktivní spravedlnost" je prosazována, aby naplnila tuto revoluci tím, že vymění lidi na co největším počtu důležitých míst. Často je slyšet i obvinění, že "členové politické elity se úspěšně zachránili sami" tím, že přeměnili svůj politický nebo symbolický kapitál v jiný, většinou ekonomický. Obecně se pak revoluce chápe jako radikální změna v personálním složení vládnoucí vrstvy.

Jestliže příkladem skutečné revoluce je revoluce francouzská i se svými gilotinami, pak se naštěstí žádná revoluce ve střední a východní Evropě nekonala. Pokud však revoluce znamená radikální změnu ekonomických, politických a jiných institucí, navíc s kompletní změnou strukturních sil společnosti, pak jsou současné změny v této části Evropy nejen přechodem od diktatury k demokracii, ale skutečnou revolucí. Ve třech skupinách zemí byly politické instituce podstatně změněny, stejně jako složení elity. Co je v bývalých socialistických zemích navíc, je charakter a relativní důležitost determinant sociální struktury a jejích strukturních jednotek (skupin, tříd), které se rovněž od základu mění.

Někteří charakterizují přechod jako "kontrarevoluci", což je termín s negativní konotací. Tento termín není zcela v pořádku, protože "reálný socialismus" nebyl životný systém, který měl být poražen kapitalismem v otevřené konfrontaci. Protože to byl "non-system", zhroutil se sám od sebe. Nicméně protože jde o kompletní návrat ke kapitalismu, může být viděn jako kontrarevoluce. Za sebe bych řekla: mnozí z nás si přáli, aby reálný socialismus zmizel a zavedl se trh a parlamentní demokracie, nebyli jsme však připraveni plně rozvinutý kapitalismus přijmout. Odtud pramení hledání třetí nebo čtvrté cesty [Ferge 1990], které se nakonec ukázalo být marné.

Radikální transformace sociální struktury, nucená redistribuce privilegií a nevýhod, drastické odmítnutí té nejchudší části společnosti, mohou být důvody

vysvětlujícími, proč je přechod ze socialistické diktatury ke kapitalistické demokracii těžší než "pouhý" přechod od diktátorského kapitalismu k demokratické tržní společnosti.

5. Vliv transformačního procesu na sociální politiku

5.1. Stručný přehled "socialistické" sociální politiky

Největším paradoxem je, že "socialismus" žádnou sociální politiku nemá. Termín sociální politika v socialistických státech zmizel na začátku 50. let a znovu se objevil až v 70.-80. letech.

Z ideologického hlediska nebyla sociální politika vůbec potřebná, protože "všechno", co systém dělal, bylo údajně sociální politikou, která sledovala zájem "každého". Proto, s výjimkou státem organizovaného systému sociálního pojištění, neexistovaly žádné jiné instituce pro plánování, financování a administrativní zabezpečení sociální politiky. Ideologie zrušila existenci sociálních problémů, např. nezaměstnanosti a chudoby. Proto i nerozvinuté sociální služby a skromná sociální pomoc, které se na tyto problémy zaměřovaly před válkou, byly okolo roku 1950 zrušeny.

Ani z politického a systémového hlediska sociální politika neexistovala, protože - podle logiky totalitarismu - politická účelovost determinovala fungování všech subsystémů, takže ani subsystémy oficiálně a institucionálně existující neměly žádnou samostatnost. Ve skutečnosti některé základní sociální problémy jako uspokojování základních potřeb nebo plná zaměstnanost, se řešily prostřednictvím ekonomiky, přes cenovou dotaci, předstíranou plnou zaměstnaností kombinovanou s vnitřní nezaměstnaností. To škodilo ekonomické racionalitě a namísto řešení problémů je spíše zastíralo.

Dnešní hodnocení sociální politiky za socialismu není jednoznačné. Odhlížeje od ideologického pláště a nesnadného spojení s ekonomikou je jasné, že tento systém byl přecentralizován, byl extrémně nedemokratický, fungoval bez základních práv a účasti na kontrole. Byl to systém zbytkový ve svém financování, protože prioritu měla politika a ekonomika; zajímal se jen o "velké" sociální systémy (zdravotnictví, důchodové zabezpečení atd.) a zapomínal na individuální potřeby. Fungování systému sociálního zabezpečení bylo spojeno nejen s legitimizační funkcí (což platí pro řadu zemí), ale i s uplatňováním sociální kontroly. Proto např. bylo podmínkou přístupu k sociálním dávkám zaměstnání a preferovány byly zaměstnanci státního sektoru.

Nicméně zatímco existuje téměř obecná shoda, že politika a ekonomika musí být úplně odmítnuty a transformovány, není to tak jasné v případě sociální politiky. V ekonomii a politice byly hlavní instituce uměle vytvořeny na ideologickém základě a vnuceny hrubým a nedemokratickým způsobem společnostem, bez domácích tradic a lidové opory. Měly dokazovat, že socialismus byl konstituován jako přímá negace kapitalismu.

To však neplatí o sociální politice. Velké systémy - sociální pojištění, veřejné zdravotnictví - nebyly vnuceny a měly ve většině později socialistických zemí stoletou tradici. Vyvíjely se od 60. let minulého století na základě letitých

požadavků dělnických hnutí, včetně požadavku plné zaměstnanosti. Tyto instituce se nesnažily negovat kapitalistická řešení. Naopak v posledních třech desetiletích sledovaly vývoj na Západě, v souladu s doporučeními a konvencemi Mezinárodního úřadu práce. Oprávnění byla rozšířena, byla zaváděna různá univerzální nebo skoro univerzální řešení; u sociálního pojištění byl princip "pojištění" obohacen solidaristickými prvky, aniž by byla popřena vztaženost k příjmům zaměřená na uspokojení lépe situovaných vrstev.¹⁰

Výsledkem bylo, že rozsáhlá chudoba, která přetrvávala ještě v nejhorších dobách stalinismu, se do poloviny 80. let značně snížila. Jen v málo západních zemích byla taková situace.

Tabulka 1. Podíl "chudých" v maďarské populaci 1870- 1980

Období	Charakteristiky chudoby	Celková populace	Populace chudých v mil.	v %
<i>Rakousko-Uherská monarchie:</i>				
okolo 1870	poskytování příspěvků,	13,5	9	65
okolo 1910	absolutní chudoba, pauperismus, obrovské nerovnosti	18,2	9-10	50-55
<i>po Trianonské smlouvě:</i>				
okolo 1935		8,9	5,7-7	65-80
okolo 1940		9,1	5	55-60
<i>Hned po válce:</i>				
	převážně absolutní poskytování příspěvků			"nikdo" "všichni"
okolo 1948		9,2	4,6-6	56-60
okolo 1952		9,5		65-75
<i>Období po roku 1956:</i>				
okolo 1960	převážně relativní	10,0	3-4	30-40
okolo 1980	sociální chudoba	10,7	1,5-3	10-30

Pramen: Ferge 1984

5.2 Formování nové sociální politiky

Mezi vlivy, které ovlivňují formování nové sociální politiky vládních stran, lze rozlišit silné konzervativní a některé liberální (libertariánské) tendence. Socialistické nebo sociálně demokratické hodnoty jsou velmi slabé a v defenzívě, a to jak v parlamentu, tak i v dalších oblastech vytváření politiky.

¹⁰) Např. v Maďarsku se podíl sociálního zabezpečení a zdravotnictví na GDP zvýšil z 10 % v roce 1970 na 14 % v roce 1980 a dále rostl. Podíl činil 19 % v roce 1988 a dosáhl 21 % v roce 1990, vzhledem ke snížení GDP. Podle údajů OECD byl západoevropský průměr okolo 12 % v roce 1970 a 18 % v roce 1988 [OECD 1980].

Dominantní konzervativní a neoliberální síly radikálně odmítají sociální politiku předchozího systému a snaží se ji nahradit novou, která bude založena na jiných hodnotách a principech. Přívrženci obou směrů prohlašují, že stát vydával příliš mnoho a "rozmazloval" lidi přemírou ochrany; tím se stal neefektivním. Podívejme se na některé návrhy reformy sociální politiky společné konzervativcům i neoliberálům:

- První požadavek se týká radikálního omezení státních výdajů. Tyto snahy zůstaly doposud neúspěšné, protože výdaje na sociální sféru se zvětšují. "Úspěšné" jsou nicméně v reálných číslech: v Maďarsku v roce 1989 dosáhly sociální výdaje 344 miliard forintů a v roce 1990 442 miliard v nominálních cenách. Míra inflace byla 128,9, proto byla v roce 1990 reálná hodnota sociálních výdajů jen 342 miliard. Potřeby mezitím výrazně vzrostly.
- Dalším sdíleným názorem je, že univerzální přístup k dávkám je rozchazováním. Podle konzervativců je tento přístup nespravedlivý, protože "když dáváte bohatým, berete chudým". Podle neoliberálů je neefektivní: "musíme zapomenout na socialistické egalitářství a podporovat jenom chudé".
- V obou pojetích by se tedy klíčovým pojmem sociální politiky měla stát "cílenost na skutečně potřebné" na základě pečlivého zjišťování individuálních podmínek.

Liberálové, podporovaní mezinárodními měnovými institucemi, kromě toho úspěšně tlačí na marketizaci služeb:

- Veřejný systém zdravotnictví byl parlamentem v roce 1992 zrušen a nahrazen zdravotním pojištěním. Tím se zdravotnická péče stala méně přístupnou pro ty, kteří si ani nemohou dovolit platit minimální příspěvky, ani nejsou dost chudí na to, aby za ně platil stát, nebo si státní pomoc nezaslouží (nezaměstnaní, kteří ztratili práci vlastní vinou, neregistrovaní bezdomovci). Zmenšuje se rozsah dávek, které jsou hrazeny pojišťovnou a zavádějí se placené zvláštní služby (volný výběr lékaře v nemocnici, delší pobyt v sanatoriu atd.). Začíná fungovat soukromé pojištění, soukromé nemocnice atd.
- Pozitivním výsledkem je diverzifikace školského systému. To však dnes neznamená jen pluralismus v nabídce služeb. Existují nové soukromé školy všech úrovní, které mohou dostávat státní podporu, ale svoji vysokou kvalitu si udržují jen díky vysokým poplatkům. Protože státní školy nemají dost finančních prostředků, jejich kvalita nutně klesá, a z toho důvodu lépe situované skupiny budou spíše vyhledávat soukromý sektor.
- Již existují návrhy na reformu důchodového pojištění, které se snaží tuto oblast přizpůsobit trhu a zlevnit. To znamená snížení výše příspěvků a dávek, odstranění solidaristických prvků a upřednostnění různých soukromých pojištění.
- Nejslibnějším cílem liberálů je mobilizovat občany ke svépomoci prostřednictvím různých spontánních organizací.

Konzervativci také sledují svoje vlastní cíle, které nemusí být nutně schvalovány liberály. Protože mají hlavní slovo ve vládě a většinu v parlamentě, jsou jejich snahy dost úspěšné.

- Hlavním principem konzervativců je "subsidiarita". To znamená, že stát by měl být útočištěm poslední volby; církev a rodina by měly zvýšit své úsilí; a také neziskový sektor by měl být posílen.
- Dohromady vzato, katolické hodnoty a křesťanská morálka musí být opět oživeny. Rodina, její stabilita a výchova dětí musí být obnoveny. Potraty by měly být přinejmenším omezeny. Jedním z nástrojů reinstalace církve je navrátit jí školy (před válkou patřilo církvi 60 % všech škol). Již byl schválen zákon o navrácení téměř veškerého majetku.
- Vysoce se cení soukromá nebo náboženská dobročinnost. Soucit s chudými je tlučen snahou nerozmazlovat je. Proto se zdůrazňuje zaslouženost a posiluje se kontrola toho, zda jsou chudí skutečně odkázáni na pobírání příspěvků (to je velmi důležité, protože nezaměstnanost a práce "načerno" nezaměstnaných se vymyká kontrole.)

Vůdčími motivy konzervativní sociální politiky jsou tedy pluralismus sociálního zabezpečení a selektivnější poskytování služeb. To posiluje zpravidla diverzifikovanou politiku vůči chudobě. Nicméně jsou i jiné vnitřní síly (liberálové, socialisté) a existuje také vliv západní Evropy. Přitom samotná Světová banka se přimlouvá za civilizovanější sociální pomoc, než Maďarsko kdykoli v minulosti mělo (pomoc tu byla vždy, před válkou i po ní, i když výběrová). Navrhovaný systém sociální pomoci má tuto situaci zlepšit, dokončit "záchrannou síť" a zavést skutečná sociální práva. Háček je v tom, že nejsou peníze potřebné na zabezpečení této pomoci pro ty, kteří ji skutečně potřebují.

5.3. Jak se může nová sociální politika dotknout občanů?

Některé změny v sociální politice nemusí nutně napomáhat občanství a demokracii, protože působí opačně na pozitivní svobody. Většina občanů očekávala, že změna systému zlepší jejich situaci. Mnohým se jejich očekávání nesplnila. Více než polovina obyvatelstva si myslí, že se jejich životní úroveň snížila a oslabil se pocit existenční jistoty. Většina rodin registruje značné zhoršení životních podmínek, i když se tempo zhoršování od roku 1990 do roku 1991 zpomalovalo.

Tabulka 2. Hodnocení finanční situace rodin v porovnání s předchozím rokem (národní soubor)

Finanční podmínky	1990	1991
Stejně	12,1	26,7
Horší	85,3	70,5
Lepší	2,6	2,8

Pramen: Institut pro ekonomický a sociální výzkum odborů.

V malém průzkumu na podzim 1991 byly rodiny požádány, aby se zařadily na sedmistupňové škále na základě hodnocení svých materiálních podmínek v době průzkumu, před ním a po něm. Ukázalo se opět citelné zhoršení, větší naději do

budoucná mělo jenom několik respondentů. Tyto výsledky nejsou v rozporu s jinak podloženým předpokladem, že společnost se začíná polarizovat.

Tabulka 3. Zařazení rodin na sedmistupňové škále
(800 městských rodin)

		Před 3 roky	V době výzkumu	Za 3 roky
1	Nejchudší	3,8	8,3	23,4
2		9,4	15,5	26,2
		(13,2)	(23,8)	(49,6)
3		28,8	41,5	22,6
4		40,6	31,3	16,9
5		15,8	3,2	7,7
		(85,2)	(76,0)	(47,2)
6		1,3	0,1	2,8
7		0,3	0,1	0,4
		(1,6)	(0,2)	(3,2)
	Celkem	100,0	100,0	100,0

Pramen: Předběžná data z výzkumu "trade-off" mezi rostoucí svobodou a klesající rovností. ELTE, katedra sociální politiky.

Transformace společnosti tedy doposud přinesla narušení životních jistot pro většinu populace. Velká část střední třídy sklouzla do chudoby nebo se jí cítí být ohrožena.

Kromě chudoby existují další negativní zkušenosti a pocity spojené se ztrátou jistoty práce, bydlení, příjmů apod. Někteří mohou cítit, že ztratili kontrolu nad sebou samým a osudem svých dětí (ztráta podporované mobility, rostoucí výdaje na vzdělání). Jsou-li jejich ztráty velké a jednotlivci nebo rodiny již nenacházejí žádnou možnost zařadit se do hlavního proudu (protože k tomu nemají schopnosti a tržní dovednosti), jejich negativní svobody jsou ohroženy.

Za nejúčinnější prostředek pomoci chudým se považuje rozšíření sociální pomoci. Jakkoli je to nevyhnutelné a potřebné, její důsledky jsou nepříznivé pro sociální občanství. Pomoc vždy vytváří nerovný vztah. Je to jednostranné gesto směřující shora dolů. I když je to právně podloženo, jedna část společnosti vlastně vydržuje druhou, bez reciprocity. Kromě dobře známých důsledků, jako je neadekvátnost, nepokrytá populace, past chudoby [Atkinson 1991], nejde o svobodný, smluvní vztah mezi rovnocennými partnery. V tomto smyslu jde o rozpor s etikou buržoazní společnosti.

Jiná inovace, totiž zaměstnanecká sociální politika (firemní systémy důchodového pojištění) vytváří (téměř feudální) pouta mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Tržně založené sociální pojištění, pokud je smluvní, osvobozuje od omezujících svazků. Protože se ale řídí pravidly trhu, může vést k velmi nízkým

dávkám či dokonce k vyloučení mnohých. Tak přispívá ke zvětšování podílu těch, kteří jsou odkázáni na svazující vztahy sociální pomoci.

Stručně řečeno, nové formy sociální politiky jsou svazující. Jestliže existence jedince závisí na někom druhém, nemůže si svobodně volit vlastní postup a není schopen manifestovat potenciální konflikty. Kromě toho selektivnost a segmentace sociálního pojištění oslabují sociální solidaritu a posilují sociální segmentaci a exkluzi.

* * *

Nyní je již jasné, že i ty nejlepší prvky sociální politiky předchozího systému musí zmizet. Namísto jejich zlepšení demokratizací a decentralizací budou radikálně transformovány, a to nikoli nutně k lepšímu. Kdyby však nová sociální politika nabídla skutečnou záchrannou síť, změna by tolik neznamenal, alespoň krátkodobě. Dostupná evidence však nasvědčuje tomu, že to je vysoce nepravděpodobné. Zmenšování zdrojů, hrozba nebo i vypuknutí občanské války, protikladné politické zájmy a slabost "cílových skupin" mohou vést k vadné politice, neschopné předcházet masovému zbídačování populace a zhoršování služeb.

Politické důsledky jsou jasné. Jak uvedl jeden úředník Světové banky, ve střední a východní Evropě "závisí politická stabilita přinejmenším na tom, jak vlády dokáží zajistit, aby se klíčové sociální služby (školství, zdravotnictví, péče o staré) v postupu přechodu nezhoršovaly, a jak dokáží rozšířit a zlepšit sociální služby v nových oblastech, jako je podpora v nezaměstnanosti a sociální pomoc jako poslední útočiště" [Harbison 1992].

Tomuto však není příliš nasloucháno. Většina nových států je zjevně neochotná nebo neschopná rozvíjet "aktivní účast" a tím umožnit svým občanům skutečně využívat jejich nově získané svobody.

Na závěr něco optimistického: při vši různosti stále častěji dochází k tomu, že nově emancipovaní občané, dokonce ti nejvíce vydědění, bezdomovci a nezaměstnaní, stále častěji vytvářejí hnutí, která chrání jejich zájmy a vykonávají tlak na vládu. Možná právě jejich zásluhou se v dohledné době zformuje více demokratická a participativní sociální politika.

Přeložili Miriam Laššáková a Jiří Večerník

ZSUZSA FERGE je v současné době vedoucí oddělení sociální politiky na Eötvös University v Budapešti. Zabývá se zkoumáním v oblastech sociální stratifikace, reprodukce nerovností, školství a sociální politiky. Publikovala 15 knih, často přednáší v zahraničí.

Literatura

- Atkinson, A. B. 1991. *The Social Safety Net*. Paper prepared for the International Institute of Public Finance. Rukopis.
- Avineri, S. 1991. *The Return to History. International Perspectives*. The American Jewish Committee.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.

- Ferge, Z. 1990. "The Fourth Road: The Future for Hungarian Social Policy." In *Social Policy in the New Eastern Europe*, ed. by B. Deacon and J. Szalai. Avebury.
- Ferge, Z. 1992. "Social Policy Regimes and Social Structure." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge, J. E. Kolberg. Campus/Westview.
- Ferge, Z., S. M. Miller 1987. "Social Reproduction and the Dynamics of Deprivation." In *Dynamics of Deprivation*, ed. by Z. Ferge, S. M. Miller. Gower.
- Fraternité Ltd. 1992. *Mozgástér és alternatívák* (Limits of action and alternatives in the social policy of the county Borsod). Budapest.
- Harbison, R. 1992. *Human resources and the transition process*. Paper presented on the Regional Senior Policy Seminar on Economic Restructuring and the Social Safety Net for Central and Eastern Europe, Hungary 1992.
- Hirschman, A. O. 1991. *The Rhetoric of Reaction*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Marshall, T. H. 1965. "Citizenship and Social Class." In *Class, Citizenship and Social Development*. Anchor Books Edition.
- Meidner, R. 1978. *Employee Investment Funds*. London: Allen and Unwin.
- Nove, A. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: Allen and Unwin.
- O'Donnell, G., P. C. Schmitter, L. Whitehead (eds.) 1986. *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- OECD 1990. *Historical Statistics 1960-1988*.
- Offe, C. 1991. "Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe." Paper prepared for the Congress of the Hungarian Sociological Association, Budapest. *Szociológia*.
- Polányi, K. 1944. *The Great Transformation*. Beacon Press.
- Sen, A. 1990. "Individual Freedom as Social Commitment." *The New York Book Review* 14. 6. 1990.
- Szalai, J. 1991. *Child Poverty in the Industrialized Countries - the Hungarian Case*. Paper prepared for UNICEF.
- The World Bank 1991 and 1992. Country reports on the social policy of Bulgaria; of Hungary; of Czechoslovakia*. Washington, DC.
- The World Bank 1992. Romania. Human Resources and the Transition to a Market Economy*. Washington, DC.

Summary

The most basic gains of the movement away from the state socialist system are the civil and political rights citizens now repossess. In other words, the traditional "negative" freedoms of modern capitalist democracies are now legally guaranteed, even if the political institutions and the civil movements, which are usually underpinning these rights, are not yet fully consolidated. The paper analyses the deliberate and the unintended (quasi-international) changes in the economy and politics. In both spheres the deliberate changes are strengthening civil or political rights, while many unintended or quasi-intended steps are maintaining former structures, weakening the results of change. One of the unforeseen and unintended consequences is the identity crisis, explaining to some extent many new conflicts.

The institutional (legal, etc.) changes together with the radical structural changes are leading to fundamental changes. While it is early to describe the new class structure, it is likely that the revival of pre-war identities, of unchecked ("wild-east") market forces, of relatively

weak resistance by weaker segments of society may lead to a class structure reminiscent of the pre-war situation.

The new leading social forces and their political ideologies have a deep impact on social policy. It is assumed that while subsystems, such as the economy or politics of state socialism, were to be rejected in a wholesale way as artificial, non-viable and illegitimate, the same is not entirely true for social policy. However, an unreflected rejection of the past and the acceptance of conservative and neoliberal ideologies is resulting in a haphazard and ideologically-based dismantling of the former system. This action, together with the economic collapse, entails a large amount of existential insecurity, and very unequal and unjust distribution of the costs of the transition. It is suggested that more effort should be put in preventing massive impoverishment and disintegration in order to avoid serious political backlashes.

In what follows, an attempt is made to map the most important processes affecting the (re)construction of citizenship in ex-socialist countries. A special emphasis is put on social policy, which is instrumental in guaranteeing social rights, an integral part of (social) citizenship.

Nadnárodní sociální politika v procesu transformace

GEORG VOBRUBA*

Sociologický ústav univerzity v Lipsku, SRN

Transnational social policy within transformation processes

Abstract: The argument of the paper is developed in two steps which are then coupled by a simple assumption. First it answers the question why the transformation processes in newly reformed countries has to be supported by socially political measures in order to guarantee the simultaneous transition to capitalism *and* democracy.

The simple assumption then is as follows: Providing sufficient sociopolitical support exceeds the possibilities of the newly reformed states. They need aid from the West.

Therefore, in an second step, the paper discusses under what conditions the West will be willing to provide such aid.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 167-179)

To, co chci v tomto článku říci, ukáži ve dvou krocích spojených jednoduchým předpokladem.

V prvním kroku odpovím na otázku, proč musí být transformační proces v nově se reformujících zemích podpořen opatřeními sociální politiky, aby byl garantován plynulý přechod ke kapitalismu a demokracii. Poskytování dostatečné sociálně-politické podpory ze Západu umožňuje přijatelnost reformu ve východních zemích.

V druhém kroku pak odpovím na otázku, za jakých podmínek bude Západ ochotný takovou pomoc poskytnout.

1. Transformace plánované ekonomiky

Jedním z nejvíce diskutovaných problémů v období přechodu od centrálně plánované ekonomiky je problém kompatibility mezi časovým horizontem transformace a časovým horizontem trpělivosti občanů. "Proces transformace ve střední a východní Evropě může být popsán jako komplikovaná dohoda nabízená lidu novými elitami: občanská práva, plná individuální a politická svoboda nyní a dobře fungující ekonomika v dohledné budoucnosti výměnou za toleranci nákladů a rizik transformace a se vzdáním se práva ekonomické rovnosti" [Smolar 1990: 74; cf. Przeworski 1991; Vobruba 1991].

Klíčovým bodem takového souhlasu je "čekání". Maďarský prezident Árpád Göncz zdůraznil, "že celá země je netrpělivá a nespokojená" (Süddeutsche

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Georg Vobruba, Institute of Sociology, University of Leipzig, Augustusplatz 9, O-7010 Leipzig.

Jedná se o text příspěvku předneseného na První evropské konferenci o sociologii ve Vídni 28.-29. srpna 1992.

Zeitung 2. 5. 1991). Jan Krzystof Bielecki popisuje podobný obraz v Polsku: "Za poslední dva roky jsme provedli transformaci k tržní ekonomice... Lidé vydrží jen tehdy, když uvidí nějaký smysl své oběti" (Süddeutsche Zeitung 11. 10. 1991). Politici jednájí v časové tísní. Tento časový tlak je způsoben současnou transformací z byrokratické diktatury na demokracii a z centrálně plánované ekonomiky na tržní [Hankiss 1990: 183; Offe 1991].¹ Jednoduše řečeno, právě dosažené právo volit implikuje politické riziko, že lidé budou volit proti projektu ekonomické transformace. Stupeň tohoto rizika závisí na ochotě lidí čekat na ekonomické plody transformace, tedy v zásadě na dvou skutečnostech:

1. Veřejné mínění musí být pevně přesvědčeno, že současná zřeknutí se jistých práv jsou v osobním zájmu všech - lidé musí být ochotni čekat.
2. Materiální životní podmínky by neměly klesnout pod určitou úroveň. Přinejmenším musí být vyloučen strach z hladovění - lidé musí být schopni čekat, což je otázka materiálních podmínek.

Politické řízení transformace naráží tedy na problém času. Tento problém lze charakterizovat otázkou: Jak sladit delší časový horizont ekonomického přechodu s kratším horizontem zájmů a nároků obyvatel? Jestliže toto přijmeme jako obecný model transformace, objeví se dva způsoby řešení:

1. Zkrácení časového horizontu transformačního procesu.
2. Prodloužení časového horizontu individuálních zájmů.

2. Šoky a rychlost

V prvním případě se politická rétorika a strategie soustřeďuje okolo představy šoků a rychlosti. Ministr zahraničních věcí USA James Baker doporučuje Albánii "šokovou terapii". V souvislosti s ekonomickými problémy v (bývalém) SSSR zdůraznil Václav Klaus, že polovičatá reforma je horší než žádná reforma. Zastánci šokové terapie a rychlých programů sami popisují tuto strategii jako "velmi riskantní" [Pellicani 1991: 57], ale zároveň zdůrazňují, že není jiné alternativy. "Lepší žádná reforma než inkrementalistická" řekl Václav Klaus. Posledních pět let v SSSR je často uváděno jako příklad špatných výsledků reformní váhavosti.

"Jsem pevně přesvědčen, že lidé by mnohem raději dali přednost jednoduchému radikálnímu šoku a snesli by následné trauma, kdyby byli skutečně přesvědčeni, že se situace nakonec zlepší, než aby snášeli beznadějně trápení, pomalý ale neustálý ekonomický pokles, ekonomickou a sociální křeč, kterou nyní prožíváme" [Kornai 1990: 161]. Doporučení - v tomto případě Maďarsku - je takové, že nevyhnutelný pokles životních podmínek musí přijít náraz, aby bylo dosaženo zlepšení v relativně krátkém časovém období. Potom se diskuse o tom, jak provést transformaci z bývalé plánované ekonomiky, soustřeďují okolo problému rychlosti. Bronislaw Geremek zdůrazňuje, že "polským problémem číslo jedna je akcelerace" [Ash 1990: 28].

¹) Oproti názoru většiny autorů bych rád podotkl, že tento souběh nevytváří pouze problémy, ale rovněž dává vzniknout dočasným šancím, což je dalším důvodem, proč brát problém rychlosti vážně.

Je zřejmé, že zastánci šokové terapie mají sice jen jeden, zato však silný, argument: "není jiné alternativy". Proto musí být akceptováno riziko této strategie.

Nejprve se musíme zeptat: Jaká jsou specifická rizika šokové terapie? Nemohu je zde všechna vyjmenovat, jednak proto, že je jich mnoho, a jednak proto, že se v jednotlivých zemích liší. Jediné, co je v mých silách, je nabídnout obecnou interpretaci mechanismu vzniku problémů.

Hlavním problémem šokové terapie je existence začarovaného kruhu. "Tvrdá opatření" problémy sice řeší, ale zároveň vytvářejí problémy sekundární. Proto je šoková terapie riskantní. Až potud budou jistě souhlasit i zastánci šokové terapie. Problémy, které vyplývají z tvrdých opatření, mohou být: pokles kupní síly, zvýšení počtu stávkových aktivit, případně nestabilní možnosti vládnout či požadavky politiků na "dočasné posílení pravomocí". Dále platí, že čím tvrdší budou opatření (z důvodů řešení jedinečných problémů, urychlení řešení, řešení sekundárních problémů), tím více komplikací vyvstane.

Základní nebezpečí šokové terapie lze tedy vidět v tom, že jeden jediný argument - "není jiné alternativy" - povede k jednodimenzionální politické strategii a nárůst problémů bude vyžadovat "více téhož". To je ovšem cesta k politickému a ekonomickému bludnému kruhu: nedostatečný úspěch tvrdých opatření povede k ještě tvrdším opatřením, nedostatečný úspěch "zvláštních pravomocí" povede k jejich dalšímu rozšíření. Tento proces může skončit dočasným zastavením demokracie, což se v retrospektivním pohledu změní v nezvratnost.² Přestože je šoková terapie dobře vysvětlena v ekonomické teorii, praktický výsledek může být: operace se zdařila, pacient zemřel.

3. Sociální politika jako nárazník

Dovolím si nejprve na základě vlastní zkušenosti poukázat na hlavní problémy vývoje bývalých plánovaných ekonomik. "Základní vlastností typickou pro reálný socialismus je silné sepětí mezi ekonomikou a politickými a sociálními funkcemi státu. Toto sepětí vede ke ztrátě identity každé z těchto sfér: jejich cíle a principy se stávají vágními a zmatenými; tato skutečnost vede k chabému výkonu obou" [Kolarska-Bobinska 1990: 63]. Vlivem ideologie "priority politiky" došlo ke konfúzi systémových funkcí, což mělo za následek nízkou ekonomickou výkonnost a ustavení faktické priority ekonomiky. "Politika dominovala nad ekonomikou a ekonomika - ač skrytě - dominovala nad sociální politikou. Jakmile nastala krize, mohla být sociální opatření (zaměstnanost, cenová politika atd.) vestavěná do ekonomiky obviněna z toho, že právě ona způsobila její neefektivnost" [Ferge 1989: 9]. Podobnou diagnózu lze provést i pro ostatní plánované ekonomiky. Potřeba kombinovat liberalizaci ekonomiky se sociálně-politickou stabilizací

²) Kornai [1990: 206, 207] se pokouší řešit dilema mezi "potřebou silné vlády" na jedné straně a nebezpečím "represivního autoritativního aparátu" na straně druhé interpretací voleb jako "sebezavazujícího aktu": "Je nutné provést operaci, ale maďarští občané jako pacient musí dát souhlas prostřednictvím svého zvoleného zástupce." Za pozornost stojí přirovnání transformace k operaci. Znamená, že lidé jsou v narkóze - jiný obraz dočasného řešení v časové tísní: operace musí být dokončena dříve, než se pacient probere z narkózy.

životních podmínek obyvatel může být interpretována jako strategický výsledek teoretické myšlenky, že jednou z hlavních funkcí sociální politiky je podpořit funkční diferenciaci. Konkrétněji řečeno, sociální politika umožňuje ekonomickému systému soustředit se na ekonomické funkce tím, že osvobodí oblast práce od dodatečných sociálně-politických úkolů.

To je teoretický argument stojící za tezí, že sociální politika umožňuje ekonomickou a ekologickou modernizaci a vede k závěru, že sociálně-politické nárazníky jsou nutné pro simultánnost ekonomického a politického úspěchu transformace v nově se reformujících společnostech [Vobruba 1991].

Výše popsaná obhajoba šokové terapie vychází ze špatných alternativ. Nejde o "radikální reformu nebo váhání", nýbrž "radikální reformu s nebo bez sociálně-politických nárazníků". Toto poukazuje na druhý způsob, jak si poradit s časovým problémem: prodloužit časový horizont lidí pomocí sociální politiky.

Na rozdíl od většiny politiků skupina ekonomických expertů *Světového institutu pro rozvoj ekonomického výzkumu* (WIDER) stojí za myšlenkou ekonomického šoku spojeného s mírnými sociálně-politickými nárazníky. "Čekat nemůže ani stabilizace, ani cenová liberalizace. Liberalizace cen prováděná krok za krokem podle již pohřbeného programu pěti set dní spustí masové nákupy zboží v předtuše růstu cen, což zpětně povede k nedostatku, ekonomickému chaosu a silným politickým tlakům na vládu, aby tato zvýšení cen odložila" [Blanchard et al. 1991: xii]. Současně požadují "cílený program uspokojování základních potřeb pro ty části populace, které jsou nejvíce zchudlé" [Blanchard et al. 1991: 30].³ "Rezervy musí být před začátkem stabilizace ponechány stranou pro poskytování pomoci těm, kteří budou přechodně v obtížné situaci" [Kornai 1990: 201]. To nejsou jen doporučení z "humanitárního hlediska" [Kornai 1990: 200], nejsou to ani "projevy soucitné lítosti nad nešťastnými" [Abramovitz 1981: 2], ale prvotní podmínky pro úspěch transformací.

Sociální politika podporuje ekonomickou transformaci tím, že umožňuje lidem čekat. Sociální politika kromě toho snižuje nebezpečí zabřednutí do bludného kruhu, a to za prvé v ekonomickém smyslu tím, že sociální politika stabilizuje kupní sílu, za druhé pak v politickém smyslu tím, že sociální politika snižuje riziko vzniku konfliktních situací ve společnosti. Toho je možné dosáhnout nikoliv spravedlností ve smyslu rovnosti příjmů, ale usnadněním přijatelnosti

³) Autoři usilují o dosažení důležitého cíle, totiž omezení "rozsahu dlouhodobé nezaměstnanosti a práv sociálního občanství", doporučují však pochybná opatření: všeobecné podpory v nezaměstnanosti "na omezenou dobu, řekněme šesti měsíců, po jejímž vypršení přestanou být okamžitě vypláceny" [Blanchard et al. 1991: 90]. Autoři tvrdí, že toto je výsledek lekce, kterou získali "ze zkušeností západoevropských zemí během posledních dvou desetiletí" [Blanchard et al. 1991: xix]. Bohužel nám však již neříkají, jakou lekcí mají na mysli. Není v žádném případě jisté, zda existuje vztah mezi průměrnou dobou nezaměstnanosti a podporami [Schmid, Reissert, Bruche 1987: 206]. Stejně tak není pravdou, že "většina východoevropských zemí zavedla systémy podpor v nezaměstnanosti" [Blanchard et al. 1991: 90]. Naopak: díky skutečnosti, že v plánovaných ekonomikách neexistovala žádná (oficiálně přiznávaná) nezaměstnanost, neměly tyto země před nástupem procesu transformace ani žádné podpory v nezaměstnanosti.

rostoucí příjmové nerovnosti, která může být viděna jak problematická i nezbytná zároveň. Požadavkem je změnit interpretaci společnosti ze hry s nulovým výsledkem (zero-sum-game) v ziskovou hru (positive sum-game) (srv. [Bohmann, Vobruba 1992]). "Lidé musí změnit způsob myšlení. Obohacování bylo po dlouhou dobu považováno za něco hanebného. Tento klam mají lidé v sobě zafixován do morku kostí: jestliže má někdo více, pak proto, že to vzal ostatním" [Kornai 1990: 181, 182]. Nerovnost příjmů může být znevýhodněnými akceptována tehdy, když vede k situaci, že dostávají více než předtím. Příklad příjmové nerovnosti kombinované s vyšší efektivitou může být lepší než situace příjmové rovnosti kombinované s nižší efektivitou. Je-li možné pohlížet na nerovnost jako na základní podmínku vyšší efektivity, pak je přijatelná i pro znevýhodněné [Vobruba 1983: 176]. To je důvodem k tomu, proč "bychom měli upustit od šízení chudých členů maďarské společnosti recitováním zvučných frází proti bohatým" [Kornai 1990: 204]. Toto je prozatím velmi běžný argument v teorii, ale k jeho pochopení a k přijetí za své je nutná praktická zkušenost. A to je - opět - otázka času.

Předpokládejme tedy, že rozdíly mezi časovými horizonty transformačního procesu a zájmy lidí jsou hlavními problémy politiky transformace; předpokládejme, že ryzí šoková terapie je skutečně "vysoce riskantní" a že strategie urychlení transformace maří své vlastní záměry - potom prodloužení časového horizontu jednotlivců, tj. sociálně-politická opatření, která umožní těmto jednotlivcům čekat, mohou být považována za investici politických aktérů do jejich akční schopnosti. Musejí se zajímat o způsobilost lidí čekat, má-li být transformace úspěšná.

Doposud jsme zdůvodňovali, proč existuje potřeba mírnit dopady transformace na kapitalistickou tržní ekonomiku a demokracii opatřeními sociální politiky. Ale to je pouze jeden díl problému, protože je jisté, že sociálně-politické požadavky v nově se reformujících zemích daleko přesáhnou sociálně-politické možnosti. Čím ale vyplnit tuto mezeru mezi potřebou a možností? Není jiné cesty než sociálně-politická pomoc zvenčí. Ale proč by si měl Západ dělat starosti?

4. Pomoc ve vlastním zájmu

Politici aktéři zaangažovaní do politiky transformace normálně spojují své apely na západní pomoc Východu s poznámkou, že tato pomoc je ve "skutečném" zájmu Západu. Nejde o "dary", ale spíše o podpoření procesů, které jsou v zájmu "všech". V této oblasti se rozvinula rozmanitá sémantika. Heslo dne zní: "bratrství ve vlastním zájmu" (Helmut Schmidt). Německé sjednocení není "zero-sum-game" (Institut der Deutschen Wirtschaft). Vzdušný most na pomoc Společenství nezávislých států "není aktem dobročinnosti, nýbrž aktem přátelství v zájmu lepší budoucnosti, je investicí do bezpečnosti" (James Baker). "Náš osud je nerozdělitelný. Z dlouhodobého hlediska Západ nebude moci prosperovat, jestliže Východ bude mít problémy" (Hans-Dietrich Genscher).

Takovéto interpretace zdůrazňují zejména reprezentanti nově se reformujících zemí. Zaměřují se na teze: "naše problémy jsou i vaše". Jinými slovy, reformní politikové upozorňují, že nezdar transformačního procesu by způsobil

nejen problémy ve východních zemích, ale také na Západě a případně na celém světě. Dobrým příkladem je časté varování ruského prezidenta B. Jelcina, že nedostatek podpory ze Západu by mohl vést k nebezpečí "rudé" či "hnědé" diktatury, která by přímo ohrozila západní zájmy, protože "by mohla vzniknout reálná hrozba války" (*Süddeutsche Zeitung* 3. 2. 1992).

5. Opožděná modernizace

"Dohnat a předejnat." Za železnou oponou se východoevropské země vždy cítily být pozadu. Pozorovatelé ze Západu i z Východu dnes chápou obtíže východních zemí jako důsledek opožděného vývoje. Za řešení těchto problémů je považována modernizace podle západního modelu. Problém "opožděné přícházejících" je obvyklou odernizační teorie [Bendix 1979]. Máme-li analyzovat některé zajímavé zvláštnosti, můžeme popsat současnou konstelaci problémů právě na základě teorie modernizace.

Předpokládám, že východní země mají obecně zájem na tom, aby dohnaly Západ. To vede k první otázce: Jsou ve východních společnostech relevantní političtí aktéři, kteří tento zájem reprezentují a sledují? Historicky vzato byl tímto aktérem stát, protože ekonomická modernizace byla prostředkem růstu politické moci (centralistického) státu. Současná situace v nově se reformujících zemích je však poněkud komplexnější. Stát je nejen aktérem, ale také důležitým objektem modernizace. Jedním ze základních problémů je, že stát se musí vzdát mnoha svých kompetencí. V protikladu ke "klasické" modernizační konstelaci jsou nutné jak státní zásahy, tak jejich omezení. To znamená, že v procesu transformace ve východních společnostech musí být stát současně slabý i silný.

Opožděná modernizace v Japonsku a některých jiných společnostech Dálného východu byla řízena aktéry sledujícími ekonomické zájmy v relativně stabilním politickém rámci a při malé mezinárodní pozornosti. Nově se reformující společnosti ve střední a východní Evropě se naopak musí podrobit modernizaci před očima zainteresované mezinárodní veřejnosti. Musí současně transformovat svoji ekonomiku i politický systém a především pak vytvořit ekonomické aktéry potřebné ke konstituci moderního kapitalistického systému. Následné problémy jsou tak značné, že nově se reformující země jsou očividně neschopné řešit si své problémy samy.

Na rozdíl od historického vývoje, kdy několik málo zemí se dralo kupředu, je současná situace charakterizována opozdilci konfrontovanými s řadou moderních, silných modelů. Tyto země tedy nemohou sledovat strategii mlčenlivé nápodoby, ale jsou nuceny brát v potaz zájmy rozvinutých společností.

To vede k následující otázce: Jaké zájmy potenciálně spojují západní státy s modernizujícími se státy východními? Je samozřejmé, že východní země jsou závislé na Západu. Ale je také závislý Západ na Východu? Existují takové společné zájmy Východu a Západu, které mohou vést k výhodám pro Východ?

6. Typologie problémů

Následující typologie problémů může být umístěna mezi dva extrémy: "problémy na Východě, které postihují jen Západ" a "problémy na Východě, které postihují jen Východ:

I. "Západ má problém." Vzniklé problémy na Východě mohou být opominuty, ale důsledky pro Západ budou značné. Nejpůsobivějším příkladem je několik tisíc vysoce kvalifikovaných, avšak nezaměstnaných jaderných fyziků a hrozba jejich potenciálně nebezpečných znalostí. Je nutné řešit tento problém vytvářením pracovních míst pro tyto vědce (např. IAEA, EC).

Známým problémem je distribuce jaderných zbraní a nejasné pravomoci nástupnických států SSSR vedoucí k ochotě NATO poskytnout finanční podporu pro jaderné odzbrojení. V této souvislosti je možné vysvětlit specifický výběr západní pomoci SNS takto: pomoc ze Západu je zaměřena na tři nástupnické státy SSSR: Rusko, Bělorusko a Ukrajinu. Tyto tři (stejně jako méně důležitý Kazachstán) disponují v současné době jadernými zbraněmi bývalého SSSR. Je možné se dohadovat o tom, že by mohlo existovat podobné spojení mezi východní ochotou zbavit se nukleárních zbraní a západní ochotou finančně tuto operaci podpořit.

II. "Západ má větší problém než Východ." V tomto případě je vzniklý problém na Východě podstatný, ale tolerance je relativně vysoká. Problém vyplývající pro Západ je rovněž podstatný, avšak tolerance k němu je zde mnohem nižší. Působivým příkladem jsou zastaralé a nebezpečné jaderné elektrárny a související riziko rozsáhlého zamoření. Vzhledem ke společné geopolitické pozici a odmítnutí atomové energie bylo Rakousko první západní zemí, která nabídla kompenzaci za zavření jaderné elektrárny v Jaslovských Bohunicích v ČSFR - dodnes bez úspěchu. Zatím existují podobné výsledky i v SRN: "Z pohledu německého parlamentu může být problém ochrany životního prostředí a nukleární bezpečnosti řešen pouze dlouhodobou mezinárodní podporou. Musíme přesvědčit naše západní partnery o potřebě intenzivnější kooperace a vzájemné pomoci" [Deutscher Bundestag 1992]. Až dodnes takováto prohlášení a nabídky zůstávají doménou západních států sousedících s východními. Jistěže tyto státy by byly v případě nukleární nehody poškozeny dříve a vážněji. Z toho vyplývá, že zájem na bezpečnosti východních jaderných elektráren klesá s rostoucí vzdáleností.

III. "Východ má větší problémy než Západ." Vzniklý problém na Východě je velký, ale dopady jsou pro Západ jen částečně relevantní. Příkladem je znečištění ovzduší či masová migrace z Východu na Západ. Typicky silně znečištěné pohraniční oblasti jsou předmětem bilaterálních a trilaterálních smluv zaměřených na podporu ze Západu pro účely ochrany životního prostředí na Východě. V červnu 1991 např. německé ministerstvo životního prostředí učinilo první konzultační smlouvu s Polskem a ČSFR o nutnosti zlepšit ovzduší tzv. černého či SO₂-trojúhelníku. Tento projekt ozdravení zahrnuje severní Čechy, Sasko a hraniční území Polska. Pokud jde o ochranu životního prostředí, je útlum tepelných elektráren v severních Čechách stejně tak důležitý, jako opatření, která sami provádíme" [Töpfer 1991: 14].

Běžně se tvrdí, že Západ musí podpořit zlepšení životních podmínek na Východě, aby se vyhnul masové migraci. Ale tento argument je užitečný pro motivaci západní pomoci jen částečně, protože existují pouze některé specifické souvislosti mezi ohrožující migrací a západní pomocí. Ochota Západu poskytnout podporu totiž závisí na tom, zda daný západní stát skutečně očekává, že bude cílem migrantů či nikoliv. Toto je důvodem proč například v zimě 1991/92 byla nasazena italská armáda při poskytování pomoci Albánii. "800 vojáků rozdělovalo 120 000 tun zboží - obilí, fazole, máslo, maso a čistící prostředky. Italská vláda poskytla na pomoc 150 miliard lir a nový program EC může začít" (Süddeutsche Zeitung 31. 1. 1992). Důvodem takovéto rozsáhlé pomoci nebylo ani tak množství problémů v Albánii jako spíše problémy, které by vedly k migraci Albánců do Itálie. "Italská pomoc není úplně nezištná. Italové se snaží zabránit novému masovému úprku přes Jaderské moře" (Süddeutsche Zeitung 31. 1. 1992).

V. "Východ má problém." Problémy vzniklé doma jsou velké, ale západní sousedé je nepociťují. Nejvýstižnějším případem je zhroucení systému zdravotnictví v některých východních zemích. V současné době se toto zdá být problémem, který ponechává Západ v klidu. "Strašné podmínky v nemocnicích. Albánský systém zdravotnictví zkolaboval" (Süddeutsche Zeitung 5. 2. 1992).

Z historického pohledu však zdravotní politika ukazuje, jak klikatou cestou byly západní zájmy sledovány. Opatření přijatá k boji proti epidemiím byla určena pro chudé nemocné proto, aby byli bohatí chráněni před infekcí [Webb 1912]. Nyní pro takovou sobeckou zdravotní pomoc chybějí dva předpoklady: dostatečná blízkost a - prozatím - epidemie.

7. Společné zájmy

Předpokladem následující analýzy je, že problémy Západu, které pramení z problémů Východu, je možné řešit jen tehdy, jestliže Západ skutečně přispěje k řešení problémů Východu. Předpokládejme, že je technicky nemožné postavit na hranicích zeď proti znečištění životního prostředí, tak jako je politicky nemožné silou zastavit masovou migraci způsobenou chudobou. Tedy společné problémy vznikají z východních problémů, které však přesahují státní hranice.

Vezměme příklad znečištění vzduchu. Tento fenomén poukazuje na některé mimořádné aspekty, které jsou důležité pro spojení mezi Východem a Západem:

Za prvé: existují druhy znečištění životního prostředí, které pramení z velkých zdrojů a mohou být jednoznačně identifikovány. Oproti Západu není tento druh znečištění způsoben miliardami jednotlivců v důsledku běžného životního stylu, který předpokládá vysokou spotřebou energie nebo nadměrným využíváním osobních aut. Vina se spíše klade několika málo velkým průmyslovým zdrojům. Nicméně na těchto koncernech jsou v mnoha případech závislé tisíce dělníků. To způsobuje téměř neřešitelné dilema. "Devastace životního prostředí ve východní Evropě obecně a bezpečnostní opatření na poli využívání jaderné energie ve střední a východní Evropě zvláště vyžadují neodkladné jednání" [Deutscher Bundestag 1992]. Ale takové neodkladné jednání často znamená zavření továrny. Pokud je v průmyslových oblastech bývalých centrálně plánovaných ekonomik jedna velká továrna hlavním zdrojem znečištění a současně jediným

zaměstnavatelem celého regionu, pak sice její zavření povede k okamžitému úspěchu, pokud jde o životní prostředí, ale zároveň stoupne masová nezaměstnanost. Navíc existují omezené možnosti pro nezaměstnané najít si nové pracovní místo v tomtéž regionu. Nově vzniklé živnosti nemohou řešit existenční problémy nezaměstnaných, protože podnikatelé požadují moderní, kvalifikované pracovní síly a často nechtějí začít podnikat ve starých průmyslových oblastech právě kvůli problematickému ekologickému dědictví. Nová poptávka po práci tak obvykle přichází příliš pozdě, požaduje úplně jiné kvalifikace a objevuje se v jiných regionech. Veřejné finance v nově se reformujících společnostech nepostačují na podpory pro nezaměstnané. Výsledkem je, že mohou být očekávány sociální tenze v kontextu ekonomické a ekologické modernizace. Politikové v nově se reformujících zemích jsou konfrontováni s volbou mezi pokračující devastací životního prostředí nebo vzrůstající nezaměstnaností.

Toto dilema ovlivňuje Západ natolik, že je možné očekávat zainteresovanou pomoc: "1. Mají východní společnosti pokračovat z finančních důvodů ve výrobě znečišťující životní prostředí? Západní společnosti (zejména Německo a skandinávské země) budou tímto znečištěním vzduchu, řek a Baltského moře trpět. 2. Kdyby Východ zastavil výrobu znečišťující životní prostředí, aniž by byl schopen nabídnout nějakou sociálně politickou alternativu pro bývalé zaměstnance, zvýší se migrace na Západ" [Nissen 1992: 219].

Za druhé: existuje omezený počet politických aktérů zainteresovaných na konkrétním problému ochrany životního prostředí. V mnoha případech existují jen dva. Tato skutečnost ulehčuje bilaterální řešení otázek životního prostředí. Oproti globálním škodám na životním prostředí (zahřívání Země, narušení ozónové vrstvy) mohou příslušné země počítat s náklady a výnosy z jejich vlastních opatření k ochraně životního prostředí. Tento problém se v multilaterálním jednání neobjeví a neexistuje v zásadě žádná potřeba mezinárodních institucí takovátto opatření koordinovat a poskytovat.

Existují tedy relativně specifické západní zájmy na ochraně životního prostředí na Východě. Nyní je nejlepším příkladem Německo jako největší a ekonomicky nejsilnější soused. "Jeho podpora střední a východní Evropě vévodí seznamu dárců" [Der Bundesminister 1992: 6].

Ale skutečnost, že každá země si může spočítat své náklady a zisk na opatřeních pro ochranu životního prostředí, může mít také za následek nezájem o rozvoj takovýchto opatření. Výsledkem jsou potom rozdílné zájmy mezi sousedy (SRN, Rakousko, Švédsko, Norsko) na jedné straně a na straně druhé mezi méně zainteresovanými zeměmi, které jsou ochotny podporovat opatření v oblasti ochrany životního prostředí na Východě méně. V této situaci se země na Západě snaží interpretovat ekologické problémy pocházející z Východu jako problémy mezinárodní, aby posílily mezinárodní společenství ve sdílení nákladů. "Z hlediska německého parlamentu může být problém ochrany životního prostředí a nukleární bezpečnosti ve střední a východní Evropě řešen pouze s mezinárodní dlouhodobou podporou. Západní partneři musí v budoucnu zvýšit svou kooperaci a pomoc" [Deutscher Bundestag 1992].

Za třetí: jsme konfrontováni s takovým druhem znečištění životního prostředí, které působí jak na území, kde znečištění vzniklo, tak mimo ně. Například při vývozu toxických odpadů ze Západu na Východ se tímto druhem "exportu" významně redukuje znečištění ve vlastní zemi. Problém se východních zemí dotýká více a překračuje státní hranice. Je však nutné vzít v úvahu, že ekologické vědomí zřetelně klesá od Západu na Východ. Tak na Východě bude větší znečištění životního prostředí považováno za menší problém, avšak jeho projevy na Západě budou považovány za problém daleko větší. Tato reciprocita mezi problémy a jejich vnímáním komplikuje vztahy mezi Východem a Západem s ohledem na zainteresovanou pomoc.

Doposud bylo mým cílem rekonstruovat společné zájmy z perspektivy západních společností. Nyní musím analyzovat východní vnímání jejich vlastních problémů a potenciální podporu ze Západu.

8. Zájem reformujících se zemí o vlastní problémy

Je samozřejmé, že ne všechny problémy Východu mohou vyvolat odpovídající zainteresovanou pomoc jako účinnou odpověď. Existuje spíše specifické selektivní západní vidění problémů a tedy i selektivní ochota poskytnout podporu. Ale i když budeme vycházet z předpokladu, že "zainteresovaná pomoc" přijde, nelze z toho nutně vyvozovat, že se odpovídající problémy opravdu vyřeší. Aby bylo možné zabývat se tímto dilematem, je nutné provést následující rozlišení:

- Západ má zájem na řešení problémů Východu.

- Východ má zájem na pomoci ze Západu; jinými slovy, je zainteresován na pokračování zájmu Západu v řešení východních problémů.

Zájmy Východu zaměřeného na své vlastní problémy jsou tedy ambivalentní. Východní země potřebují pomoc pro řešení svých problémů. Ale také potřebují své problémy, neboť potřebují pomoc ze Západu. Takže východní reformující se země mají zájem na řešení svých problémů stejně tak jako na jejich protahování. V praxi to není prostý rozpor, ale spíše odrazový můstek politické strategie jak Východu, tak Západu.

Toto je základem strategie východních zemí, které mají problémy, jež jsou současně také problémy Západu. Ve svých důsledcích to pak znamená, že zástupci východních zemí se musí snažit o to, aby dosáhli uznání pro takové politické interpretace, které zdůrazňují co nejtěsnější spojení východních a západních problémů. Dále je možné očekávat, že se východní země pokusí zakonzervovat takové problémy, které tíží spíše Západ než Východ, a že se Východ pokusí použít západní pomoci k řešení takových problémů, které jsou větší pro Východ než pro Západ, a to v rámci jakéhosi vzájemného subvencování.

V této souvislosti se stává důležitou rozdílnost v chápání problémů mezi lidmi na Východě a na Západě. Nejde tolik o "objektivní" úroveň znečištění životního prostředí jako spíše o její veřejné a politické vnímání. To je také důvodem, proč východní vlády mají strach z kritického veřejného mínění. Západní sousedé jsou naproti tomu nuceni kritickým veřejným míněním přijímat opatření namířená proti importu problémů z Východu. "Hlavní tlak za rozhodnější jednání

pravděpodobně přichází z mezinárodních sil" [Sloccock 1992: 60]. Proto se západní vlády - ironicky - zajímají o rozvoj kritického ekologického vědomí na Východě.

9. Závěr

Jsou nějaké příznaky, které v budoucnu zmenší rozdíly mezi zájmy Východu a Západu? Existují nejméně tři takovéto faktory.

Za prvé: díky skutečnosti, že ekologické cítění na Východě poroste [Szirmai 1992], budou východní vlády postupně nuceny používat pomoci ze Západu na zlepšování životního prostředí a pustit se do těchto problémů.

Za druhé: specifická pomoc Západu se v budoucnu zaměří spíše na přímé intervence do vnitřních věcí východních zemí. Navíc, pokud se rozvinou nacionalistická hnutí, vnímání hranic mezi žádoucí pomocí a nechtěnou intervencí se pravděpodobně posunou směrem k zvýšení senzitivity vůči intervencím.

Za třetí: existují známky toho, že si Západ začíná uvědomovat, že specifická západní pomoc může být kontraproduktivní. Soustavně se volá po sladění západní podpory s komplexem problémů Východu. Jestliže se máme vyhnout jadernému riziku, je potřeba víc než jen finanční a technickou podporu na opravu východních jaderných elektráren. "Západní podpora nemůže omezovat jadernou energii, protože lidé v těchto zemích, kteří jsou konfrontováni s akutním nebezpečím hladovění, si neuvědomují riziko jaderné havárie" [Klinkert 1992: 13].

Abychom tedy zachránili západní populaci před ekologickou katastrofou, je nutné zachránit východní populaci před hladověním - to je minimální podmínka k přechodu ke kapitalismu a demokracii.

Přeložili Jiří Remr a Jiří Večerník

GEORG VOBRUBA působil jako vedoucí výzkumu ve Vědeckém centru v Berlíně a na Hamburském ústavu pro sociální výzkum. Nyní je profesorem sociologie na univerzitě v Lipsku. Hlavním oborem jeho zájmu je sociální politika a teorie společnosti.

Literatura

- Abramovitz, M. 1981. "Welfare Quandaries and Productivity Concerns." *American Economic Review* 71: 1-17.
- Ash, T. G. 1990. "Après le déluge, nous." Pp. 11-34 in *Transit*, Heft 1. Frankfurt: Verlag Neue Kritik.
- Bendix, R. 1979. "Modernisierung in internationaler Perspektive." S. 505-512 in *Theorien des sozialen Wandels*, hrsg. von W. Zapf. Königstein/Ts.: Athenäum.
- Blanchard, O. et al. 1991. *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bohmann, G., G. Vobruba 1992. "Crises and their Interpretations." *Crime, Law and Social Change* 17: 145-163.
- Der Bundesminister für wirtschaftliche Zusammenarbeit 1992. Informationsvermerk Nr. 1/92. Informationsvermerk für den Ausschuss für wirtschaftliche Zusammenarbeit: Wirtschaftliche Zusammenarbeit mit ost- und mitteleuropäischen Ländern. Verv. Ms.
- Deutscher Bundestag 1992. Drucksache 12/1906. Antrag des Abgeordneten Ulrich Klinkert und der Fraktion der CDU/CSU sowie des Angeordneten Gerhard Rudolf Baum und der Fraktion der FDP: Reaktorsicherheit in den Staaten Mittel- und Osteuropas. 9. 1. 1992

- Ferge, Z. 1989. *Unemployment in Hungary*. Paper presented at the Conference on Comparative Research in Social Policy, Labour Markets, Inequality and Distributive Conflict (ISA Research Committee 19). Stockholm.
- Hankiss, E. 1990. "Zwischen zwei Welten. Wertewandel in Ungarn." Pp. 167-184 in *Transit*, Heft 1. Frankfurt: Verlag Neue Kritik.
- Klinkert, U. 1992. "Reaktorsicherheit in Mittel- und Osteuropa. Entwicklung multilateraler Hilfsaktionen." In *Diese Woche im Bundestag*, CDU/CSU-Bundestagsfraktion, 25. 2. 1992.
- Kolarska-Bobinska, L. 1990. "Socialist Welfare State in Transition: the State, the Market and the Enterprise in Poland." Pp. 63-76 in *Social Policy in the New Eastern Europe*, ed. by B. Deakon and J. Szalai. Aldershot: Avebury.
- Kornai, J. 1990. *The Road to a Free Economy*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Nissen, S. 1992. Citizenship im Modernisierungsprozess. In *Modernisierung nach dem Sozialismus*, hrsg. von S. Nissen. Marburg: Metropolis.
- Offe, C. 1991. "Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory facing the Triple Transition in Eastern Central Europe." *Social Research* 4.
- Pellicani, L. 1990. "Preconditions for Soviet Economic development." Pp. 43-57 in *Telos*, No. 84.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ronge, V. 1991. "Social Change in Eastern Europe: Implications for the Western Poverty Agenda." *Journal of European Social Policy* 1: 49-56.
- Schmid, G., B. Reissert, G. Bruche 1987. *Arbeitslosenversicherung und aktive Arbeitsmarktpolitik. Finanzierungsprobleme im internationalen Vergleich*. Berlin: Sigma.
- Slococock, B. 1992. "Umweltpolitik und politischer Wandel in Osteuropa." In *Modernisierung nach dem Sozialismus*, hrsg. von S. Nissen. Marburg: Metropolis.
- Smolar, A. 1990. "Durch die Wüste. Die Dilemmas des Übergangs." Pp. 65-78 in *Transit*, Heft 1. Frankfurt: Verlag Neue Kritik.
- Szirmai, V. 1992. "Die Rolle ökologisch-sozialer Bewegungen in Ungarn." In *Modernisierung nach dem Sozialismus*, hrsg. von S. Nissen. Marburg: Metropolis.
- Töpfer, K. 1991. "Unsere Verantwortung für die Schöpfung." In: *Gemeinsam für eine lebenswerte Umwelt*. Erste konferenz der CDU-Umweltbeauftragten und öffentliches Umweltforum der CDU am 28. Juni 1991 in Magdeburg. CDU-Dokumentation 22/1991. Bonn.
- Vobruba, G. 1983. *Politik mit dem Wohlfahrtsstaat*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vobruba, G. 1991. *Jenseits der sozialen Fragen. Modernisierung und Transformation von Gesellschaften*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Webb, S., B. Webb 1912. *Das Problem der Armut*. Jena.

Summary

The newly reformed middle and eastern European countries all reveal a common pattern of problems within their transformation processes. It involves the struggles between the great time span of the transformation and its benefits and the shorter time span for people's capacities and their willingness to wait for these benefits. They are hardly compatible. Thus, the political management in these newly reformed countries runs into a time problem. The crucial question is: How to combine the greater time span of the economic transition with the shorter span for interests and claims?

If one accepts this as a description of the general problems of the transformation, two kinds of solutions appear:

1. Shortening the time span of the transformation process.

2. Extending the time span for individual interests.

Speeding up the transformation means shock therapies. Although shock therapies are often recommended, they are highly risky. Either the operation is successful or the patient suffers. Extending the time span for individual interests does not mean hesitation. In the contrary it means radical reforms combined with a social political buffer. In this view social policy works as a means to absorb some social costs of the transformation and thus, enable people to wait.

But the costs for such social policies exceed the financial capacities of the newly reformed countries. Thus, help from western industrialized countries is needed. The following question is then why should the West be interested in helping the East.

There are several problems in the East that negatively affect Western interest. Nowadays the most important problems are: mass migration, environmental pollution in neighboring countries and the political instability of states holding nuclear arms. These are problems which cannot be solved but by western support for the modernization and transformation of eastern societies.

Are you up-to-date with the latest developments in European social policy issues?

During the 1990s an increasing range of policy decisions will be taken at a European rather than a national level.

This means that the social policy research community must keep abreast of important European developments.

Journal of European Social Policy can help. Published quarterly, it provides an invaluable source of reference for key issues in this field.

With contributions from such experts as Sir Ralf Dahrendorf, Journal of European Social Policy keeps you in touch with the latest European social trends, legislation, social programmes and recent research.

Journal of European Social Policy is essential reading for academic social policy analysts and policy-makers at Community, national and local levels, and all who need a wider, European perspective on social policy issues.

"extremely impressive ... the journal can be thoroughly recommended."
European Access

FREE ISSUE OFFER!

Why not have a look at the journal on a no obligation basis? Simply contact Judy Higgins, Longman, Longman House, Burnt Mill, Harlow, Essex, CM20 2JE, UK, tel. (0279) 623212, fax (0279) 431059 for a **FREE** sample issue.

Volume 3, 1993, ISSN 0958-9287

Annual Subscription	UK	W.Eur.	E. Eur.	R.o.W.	US
Institutional:	£69	£70	£42	£76	\$129
Individual:	£35	£36	£22	£39	\$66
Student:	£19	£20	£12	£20	\$34

LONGMAN

Utváření nové sociální regulace v České republice

JIŘÍ VEČERNÍK*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The formation of the new social regulation in the Czech Republic

Abstract: The new Czech social regulation is analyzed from various points of view: the double-faced nature of the communist system of "social guarantees", expectations of social citizenship while the market is still absent, the need to de-institutionalize society and establish new institutions simultaneously. Various models of capitalism (state, liberal and corporatist) are discussed and various dilemmas accompanying policy-making during social transition are shown. A new system of social regulation will crystalize not in revolutionary conceptions and acts, but in gradual changes and adaptations to the economic problems and budget constraints and the influence and pressure of Central European surroundings and international institutions. To confirm a wide range of citizen rights in a materially plundered economy and in a society deprived of ethics would prove to be nothing else other than short-sited populism which would then lead to an even deeper undermining of economic and social reconstruction sources.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 181-202)

Panuje obecná shoda v tom, že přechod k tržní ekonomice musí být silně sociálně zaštitěn. Je třeba zabránit příliš hlubokému propadu té části populace, která není schopna se adaptovat na nové ekonomické podmínky. V zájmu prosazení reformních kroků je třeba uchovat sociální smír. Sociálně demokratické tradice předválečného Československa a blízkost "sociální Evropy" brání návratu k "divokému kapitalismu" 19. století. O důležitosti sociálního rozměru společenské transformace nepochybuje žádná politická strana, žádné uskupení. Populace mu přikládá prvořadou důležitost.

Co ovšem postrádáme, je věcná debata o sociální politice, o novém systému sociální regulace. Ekonomická reforma je fakticky zaváděna bez explicitní koncepce vystihující vztah ekonomické a sociální sféry a jeho hlavních dimenzí. Za konzervativními argumenty se skrývá přesvědčení o protikladu efektivity a rovnosti, o nebezpečí velkorysého zabezpečení pro motivaci k práci. Za sociálně demokratickými argumenty stojí snaha nedovolit přílišné zvětšení sociálních rozdílů a uchovat integritu společnosti. Státní aparát postupně přizpůsobuje sociální legislativu nově se objevujícím problémům. Nicméně uplatňovaná pojetí či

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 87 77, fax (02) 235 78 88, E-mail vecernik@cspgas11.bitnet.

Připraveno pro konferenci CEFRES "Politický a ekonomický přechod v zemích střední a východní Evropy", Univerzita Karlova, 3.- 4. prosince 1992. Uvedený výzkum je sponzorován nadací *Research Support Scheme* Středoevropské univerzity, projektem č. 862/91.

jiné - teoreticky možné - koncepce nejsou artikulovány v obecnějších termínech ani na úrovni akademické, ani v oblasti politické.

Existuje jistě více důvodů tohoto manka. Za prvé jak akademická sféra, tak sociálně politická lobby po létech zajetí v poučkách marxismu-lenismu a v rutině ustálených sociálních dávek nemají k dispozici potřebný konceptuální aparát. Za druhé jakákoli debata o sociální politice vzbuzuje podezření vzhledem k příliš "socialistické" konotaci těchto problémů.¹ Za třetí ve frontě naléhavých problémů státoprávního uspořádání a hlavních kroků ekonomické reformy a také vzhledem k liberalistické doktríně vládních ekonomů nevystupují otázky sociální politiky tak naléhavě. Za čtvrté vzhledem k tomu, že doposud neproběhla velká privatizace a počínající soukromé podnikání zatím dokázalo absorbovat překvapivě velký počet pracovníků, nevystupují u nás sociální problémy zdaleka tak ostře jako třeba v sousedním Polsku či Maďarsku.

V tomto příspěvku se pokoušíme načrtnout některé problémy spojené s novým, teprve vznikajícím systémem sociální regulace. Je to především otázka jeho východisek, tj. problém zátěže či naopak výhod plynoucích z dědictví minulosti. Dále jsou to nové sociální problémy, jež počátek reformy přináší, a nové výzvy, které na demokratické, dnes již ovšem rozpadlé Československo naléhají z Evropy a světa. Nakonec se budeme zabývat adaptací, resp. transformací institucí a celého systému sociální regulace.

Podotkněme hned, že na otázku konkrétní podoby sociální regulace v naší společnosti nelze zatím poskytnout uspokojivou "prognostickou" odpověď. Ta se bude postupně formulovat v pragmatických střetech politických sil a ekonomických taktik, národních možností a mezinárodních výzev i tlaků. Bude vždy určitým kompromisem mezi sociálními ambicemi a ekonomickými možnostmi. Co je však možné i nutné, je takovou diskusi otevřít a kontinuovat a také ji sytit přehledným konceptuálním aparátem.

1. Dědictví reálného socialismu: dvojitá tvář sociálních jistot

Sociální politika komunistického Československa měla dvě polohy či dvě odlišné tváře. Byla proklamována jako univerzální, založená na práci a velkorysá. Spolu s "vyhlášením socialismu" Ústavou ČSSR z roku 1960 byl každý jednotlivec zahrnut pod bezplatné zdravotní služby a důchodové dávky. Hlavním médiem tohoto univerzálního systému bylo právo na práci, a to nikoli pouze nominální (jak bylo zdůrazňováno v ideologii), nýbrž hlavně "reálné". Každý mohl být členem "dělnické třídy" (nebo spřízněné třídy družstevních rolníků) a takto si užívat "socialistických výtobyků". Stát/strana pečoval o své občany a poskytoval jim základní péči, dávky byly ve srovnání se mzdami relativně vysoké. V mezinárodních organizacích naše delegace pyšně ukazovaly relativně dobrou

¹) Jak ozřejmil Johan De Deken, "leninský režim efektivně zdiskreditoval vše, co jen vzdáleně připomíná socialismus" [De Deken 1992: 21]. Podobně ukázala Fergeová, že vzhledem k minulosti je sociální politika nejslabším článkem aktivity socialistických stran [Ferge 1992: 210].

výkonnost sociálního systému v Československu, tj. stát bez nezaměstnanosti, velkých sociálních rozdílů a oficiální chudoby.

Ve skutečnosti byl systém principiálně totalitní: každý byl pod kontrolou v průběhu celého svého života. Rodinné a sociální dávky nebyly ve skutečnosti vysoké, jen se tak zdály být vzhledem k nízkým reálným mzdám. Mzdy, stejně jako důchody nebo jakékoli jiné dávky, byly vhodnými nástroji, kterými mohl komunistický stát kontrolovat své subjekty. Žádná přímá vazba na výkon se nepředpokládala: nikoliv pracovní výkon, ale především délka zaměstnání a loajálnost k režimu byly v sociálním zabezpečení brány v úvahu. Tak jak jedinec stárnul, dávky často klesaly pod životní minimum, protože nebyly vzhledem k inflaci valorizovány. Část populace (zejména nejstarší kategorie důchodců) tak byla zřetelně marginalizována, neboť relace dávek a mezd byla stále nevýhodnější a důchod stačil často jen na základní obživu.

Klíčem k vysvětlení sociální politiky v totalitním systému je univerzalita (povinné) zaměstnanosti a (státní) kontroly, nikoliv tedy univerzalita sociální velkorysosti a solidarity. Práce nesloužila jako právo, ale jako povinnost a současně jako mechanismus kontroly. Co možná nejsilnější propojení ekonomických a politických struktur sloužilo k podrobení lidí centralizované moci. Univerzalita a reálná inferiorita státních sociálních dávek ovládala lidskou budoucnost. Absolutní neprůhlednost rozpočtového financování důchodů měla zároveň naznačovat (z paternalistické perspektivy dobrého vládcе), že stát poskytuje svému lidu velkorysé dary. Nebylo určeno žádné pravidlo, kdy a jak rozdělovat nebo zvyšovat dávky, či jak a kdy zavádět nové. Nakonec i statistický indikátor životních nákladů byl manipulován v politických termínech: neodrazovat lidi a ukazovat cenovou stabilitu jakožto jeden z triumfů socialismu.

Systém však nebyl všeobecně reflektován populací jako totalitní systém kontroly. Byl rovněž vnímán jako pokračování sociálně demokratické minulosti, jako rozšíření předválečné sociální politiky a jako výraz dávných beztřídních tradic české společnosti. Využívaje této tradice a bombarduje lidi propagandou, stát/strana dokázal přesvědčit mnohé z nich o převaze světlého socialistického systému sociálních jistot nad černými nejistotami kapitalismu. Státní paternalismus byl výhodný pro významnou část populace, především pro původního masového podporovatele komunistické strany, tj. nižší vrstvy dělnické třídy a část rolníků. Krok za krokem se i ostatní části populace učily využívat tohoto systému. Nahrazení práce zaměstnáním, nahrazení vzdělání diplomu, vytěsnění příjmové diferenciaci mimo rámec formální ekonomiky a očekávání státní péče v průběhu celého života se staly atributy myšlení nových generací.

Dodnes jsou obě podoby sociální politiky, obě její tváře přítomny v očekáváních lidí i v reakcích na politická rozhodnutí. Na jedné straně jsme svědky emancipačního úsilí a odvahy nových aktérů spoléhat se na vlastní síly. Na druhé straně vidíme navyklé paternalistické anticipace univerzální státní péče. Na jedné straně jsme svědky úsilí odstranit stát z jeho dřívější monopolní pozice v ekonomice a ve společnosti a omezit jeho roli na nezbytné minimum. Na druhé straně lze pozorovat pokusy o stabilizaci jeho funkcí a reprodukci moci státní byrokracie.

2. Nové problémy: pragmatická a systémová rovina

Počátek ekonomické transformace přinesl mnohé sociální problémy. Cenová liberalizace vedla k obecnému snížení koupěschopnosti příjmů a tím k ohrožení dalších kategorií populace chudobou. Odbourávání státního monopolu a počátek privatizace hospodářství nastolily nezaměstnanost, do té doby neznámou. Vedle "staré chudoby", ohrožující především neúplné či naopak početné rodiny a nejstarší důchodce, se tak objevuje "nová chudoba", která koresponduje jednak s nezaměstnaností, jednak s nízkou adaptabilitou některých domácností na nové podmínky. Jde o ty domácnosti, kterým se nedaří využít nových možností nebo které nemohou mobilizovat alternativní ekonomické zdroje (přesun do expanzivních segmentů trhu práce, vedlejší příjmy, využití starého nebo nově nabytého nemovitého majetku apod.). Příjmová nerovnost se rozevírá zřejmě rychleji, než odpovídá potřebám ekonomického oživení a než je nivelizační poznamenaným vědomím akceptováno.

Podstatnější než jednotlivé sociální problémy je však *proměna systému jako celku*. V komunistickém režimu byly veškeré sociální garance zakotveny v oblasti práce, tj. byly založeny na postavení člověka jakožto pracovníka. Mzda fungovala co by "podpora v zaměstnání" u těch mnohých, kteří pro slabou produktivitu práce, nízkou kvalifikaci či výkon normálně z trhu práce vypadli. Zároveň fungovala jako minimální důchod u výkonných pracovníků, kteří by si normálně zasloužili mnohem víc. Podniky stavěly byty a provozovaly mateřské školy. Každý měl nárok na důchod z titulu dřívějšího zaměstnání. Mzdy byly nivelizované, protože jejich funkcí byla reprodukce loajální, produktivní, avšak jinak nepřliš diferencované masy pracujících za co nejnižší náklady.² Administrativní alokace práce byla nerozlučně propletena se sociálním zajištěním, "sociálními jistotami". Šlo v podstatě o jediný, jednotně řízený a jednotně cílený systém. Nejlepším výrazem toho byla daň ze mzdy, která v sobě zahrnovala vlastní daň, příspěvek na zdravotní pojištění, příspěvek na sociální zabezpečení a navíc ještě měla plnit nivelizační a pronatalitní funkci.

Tento systém se začal ekonomickou transformací rozplétat a diferencovat. Především byla odstraněna povinnost pracovat (a povinnost zaměstnávat) a začal se formovat trh práce. Stát přestává práci administrovat, vznikla mu však nová povinnost určovat minimální mzdu, starat se o nezaměstnané a podporovat vytváření nových pracovních příležitostí. Dříve, protože nikdo v aktivním věku nemohl být bez práce a tedy bez určité mzdy, stačilo stanovovat jen minimální důchody. Nyní je třeba stanovit i obecné společenské minimum garantované státem (to mělo dříve jen orientační, nikoli závazný charakter). Zdravotní a sociální dávky se oddělují od státního rozpočtu a vytvářejí samostatné fondy, sycené z prostředků zaměstnavatelů a zaměstnanců. Instituce sociální politiky se oddělují od výrobní sféry, částečně i od státního rozpočtu a sociální zajištění se formuje na smíšené rozpočtové, fondové a soukromé bázi. Souhrnně řečeno, sociální politika mění svého nositele a svou institucionální strukturu: namísto závislého pracovníka se jím

²) Reprodukční funkce mezd a příjmů jsme podrobně rozebrali v souvislosti s hypotézou o principiálně vykořisťovatelském charakteru "reálného socialismu" [Večerník 1991a].

stává nezávislý občan a namísto neprůhledně propletené stranicko/státní administrativy se jím stávají jasné oddělené instituce státní, soukromé či veřejnoprávní.

Systémový přerod v sobě skrývá dva velké problémy, dilemata či dokonce paradoxy, z nichž první se týká charakteru občanství a druhý funkce institucí.

Logický sled formování moderní společnosti popsal T. H. Marshall [1964] jako vznik národního státu, formování základů kapitalismu, rozvoj politické demokracie a nakonec etablování sociálního občanství: v 18. století založila občanská práva individuální svobodu, v 19. století byla nastolena politická práva a 20. století je charakterizováno formulací sociálních práv, tj. "osvobozením člověka od chudoby". Tento sled je ovšem při formování naší "nové demokracie" převrácen. Paradoxně to jediné, co přebíráme z komunistické minulosti v očekáváních populace a aktivitách státních institucí, je právě to poslední. Vnějšíkově a formálně vzato, také "sociální jistoty" se manifestovaly jako specifická forma sociálního občanství, nehledě na jeho niternou totalitní podstatu, výrobní báze, marginalizační efekty apod. Nelze tedy příliš snížit úroveň sociálního zajištění, protože by to nevyhnutelně podlomilo důvěru obyvatel k novému režimu a podstatu jeho fungování; levicová politika by na tom úspěšně vystavěla strategii návratu ke státnímu dirigismu.

Pokud jde o funkce institucí, lze oprávněně říci, že komunistická společnost byla přeinstytucionalizována. Namísto tržního mechanismu, morálních norem, komunit, asociací a neformálních hnutí panovaly nad všemi sférami života instituce. Navíc přitom šlo o prodloužené páky stále téhož centra a jednotlivé segmenty byly velmi úzce propojeny oficiálními i skrytými nitkami. Logickou reakcí dnes tedy je společnost deinstytucionalizovat, otevřít prostor spontánním procesům, ať ekonomického či sociálního charakteru: otevřít cestu od sociálního státu k sociální společnosti. Stejně tak logickou reakcí na odstranění státního dirigismu v ekonomice je rovněž přilnutí k liberální doktríně, proklamovaná víra v "neviditelnou ruku trhu".

Jenže když byla integrita politicko-ekonomicko-sociálního mechanismu rozervána, ukazuje se zároveň naléhavá potřeba nových institucí. V podmínkách normativního vakua a asociativní pouště³⁾ lze nově nabytý prostor svobody jen těžko naplnit žádoucí spontánní kolektivní akcí. Individuální jednání vedené jednoduchými instinkty přežití, zděděnými z komunismu, může mít mnohdy destruktivní účinky. Jestliže "viditelná ruka strany" ztratila svoji univerzální moc a občanská společnost se jen pozvolna formuje, objevuje se potřeba vyplnit vzniklé vakuum mnoha navzájem nezávislými institucemi, které by zároveň manifestovaly i zajišťovaly pluralitu společenského uspořádání.

Oba paradoxy (upřednostnění sociálního občanství před politickým a potřeba nových institucí v prostředí rozpadajících se mocenských struktur a normativního chaosu) nelze řešit jinak než za cenu neustálých kompromisů. Vyhojení komunistické anomálie zřejmě nemůže proběhnout přímočarými cestami. Jedním

³⁾ Termín použil Claus Offe, když hovořil o naprosté absenci občanské společnosti v postkomunistických zemích [Offe 1992].

z nich je samozřejmě také sociální kompromis, tj. nalezení schůdné cesty vedoucí od paternalistického státu k tržní, v žádném případě však nikoli sociálně nelitostné nebo sociálně nihilistické ekonomice.

3. Typy kapitalismu: teoretické či reálné výzvy?

Po pádu komunismu všichni volali po politické demokracii a tržní ekonomice. Počáteční obecné (zčásti upřímné, zčásti však jen předstírané) nadšení je postupně nahrazováno pluralitou názorů. Krystalizuje vědomí toho, že "reálný kapitalismus" není jen jeden a že se bude postupně upřesňovat jeho konkrétní forma, resp. že tato forma se bude prosazovat ve střetu různých politických proudů a ekonomických strategií. Jsou totiž různé stupně, jak dalekosáhle může stát vystoupit z ekonomiky, a také různé formy, kterými lze řešit vztah státu a trhu. Uvedeme je zde v jednoduchém členění na státní, korporativní a liberální kapitalismus.

Státní kapitalismus

Státní kapitalismus vyrůstá z různých tradic, z nichž jedna je více liberální a pragmatická, druhá více socialistická a egalitární. "Sociální liberalismus" klasické ekonomie (J. S. Mill) vyústil do keynesiánské koncepce státního intervencionismu a Beveridgeova sociálního systému. Socialistická větev, vyrůstající z fabiánského myšlení a sociálně demokratické politiky, se stala základem sociálního státu skandinávského typu, ale byla zneužita také pro reálný socialismus totalitního typu. Stát modifikuje kapitalismus různými formami [Putterman 1990]: a) koriguje selhání trhu (monopoly, externality, neschopnost poskytovat veřejné statky); b) provádí redistribuci příjmů pocházejících z účasti na trhu; c) uskutečňuje makroekonomickou stabilizaci operacemi zaměřenými na trh práce a kapitálu (keynesiánská politika); d) intervenuje ve prospěch určitého zaměření ekonomiky (průmyslová politika). Státní zásahy by měly ovšem být zároveň dostatečně nezávislé a dostatečně legitimní, což není vždy jednoduché dosáhnout. První požadavek se snadno zvrhne v autoritářství a moc byrokracie, druhý v lobbyismus a drobení (parcelaci) státních aktivit a prostředků. V sociální politice odpovídá nejlépe státnímu kapitalismu sociálně demokratický "welfare state" opřený o plnou zaměstnanost; stát rozvíjí aktivní zaměstnaneckou politiku a funguje sám i jako velmi důležitý zaměstnavatel [Kolberg, Esping-Andersen 1992].

Neoliberální kapitalismus

Neoliberální či "minimálně regulovaný" kapitalismus vychází z kombinace liberálních a konzervativních prvků směřujících ke "svobodné ekonomice a silnému státu". Tento program, který se znovu vydral do popředí v 70. a 80. letech, je namířen proti státnímu i korporativnímu kapitalismu a je reprezentován "novou pravicí". Vychází z toho, že selhání vlády je vždy a všude pravděpodobnější a zhoubnější než selhání trhu. Státní intervence nemůže být ani racionální (nelze vyjádřit vůli rozptýlených aktérů), ani univerzální (nutně podléhá nátlakovým skupinám), rozkládá trh a produkuje neefektivnost. Státní politika je nevyhnutelně klientelistická, kdy různé skupiny ovlivňují vládu a prosazují specifické zájmy. Je

pravděpodobné, říkají zastánci neoliberalismu, že stát bude prosazovat spíše zájmy partikulární než zájmy univerzální. Namísto solidně podložených a dobře cílených projektů má státní byrokracie nutně sklon k rutinním řešením podle předem daných pravidel a navíc vždy posilujících její vlastní postavení. Proto stát usiluje o zmenšení svých vlastních mocí (deregulací, deetatizací, privatizací, daňovými škrtty), zároveň však i o oslabení role jiných institucí (odbory, profesní asociace atd.). V neoliberálním kapitalismu je státní sociální politika omezena na záchrannou síť, která funguje pro jedince vždy až jako řešení poslední volby a může mít závažné marginalizační a stigmatizační efekty pro populaci žijící ze státních dávek. V Esping-Andersenově typologii jde o tzv. reziduální "welfare state" [Esping-Andersen 1990].

Korporativní kapitalismus

Koncepce korporativního kapitalismu vychází ze dvou myšlenkových orientací, z nichž jedna je spíše komunitního, druhá spíše třídního typu.⁴ Na jedné straně vychází z Durkheimovy koncepce solidarity, křesťansko-demokratické doktríny či Saint-Simonovského asociacionalismu. Na rozdíl od pojetí "autonomní ekonomiky, působící podle své koherentní logiky nezávisle od zbytku lidského sociálního života" [Block 1985: 18-19] se argumentuje přirozenou vkrořeněností (embeddedness) ekonomie do občanské společnosti. Fungování tržní ekonomiky vyžaduje důvěru a kooperaci mezi hlavními zájmovými skupinami ve společnosti a tudíž i jejich začlenění do politického vyjednávání. Na druhé straně se ovšem vychází z Marxova přesvědčení o třídním rozpolcení společnosti a o politice jako výrazu ekonomických zájmů. Pro dělníky je pak racionálním řešením sledovat strategii přizpůsobení se kapitálu [Przeworski 1986].

Na základě myšlenky sociálního partnerství a vyjednávání mezi kolektivními aktéry se mohou integrovat ("koncertovat") různé zájmy, ať pomocí kompromisů či redefinicí stanovisek. Touto "třetí cestou", kdy se tvoří instituce vyjednávání a sítě "sociálních partnerů" je tedy nahrazen jak tržní, tak státní mechanismus. Je ovšem otázkou, do jaké míry mohou být zastoupeny a uplatněny všechny důležité zájmy. Korporatismus může snadno degenerovat do zájmových kartelů, partikularismu a klientelismu, může vést k marginalizaci a vyloučení nezastoupených skupin (mládeže, starých osob, handicapovaných lidí) i profesních kategorií (svobodná povolání). Tento "selektivní korporatismus" tak sice řeší krátkodobé konflikty, zároveň však přispívá k otevření nových polí dlouhodobých konfliktů [Aleman 1990]. Korporatismus v sobě zahrnuje výkonnou sociální politiku, opřenou o partikulární sociální pojištění a univerzální sociální pomoc.

* * *

Představa o "budování kapitalismu" podle propracovaného teoretického konceptu je stejně neuskutečnitelná, jako byla "výstavba socialismu" podle marxisticko-

⁴) Na rozdíl od autoritářského korporativismu, který je založen na stavovské organizaci společnosti předindustriálního typu, vychází liberální neokorporatismus ze složitého zájmového přediva sektorového i třídního typu ve společnosti charakterizované vysokou sociální mobilitou [Aleman 1990: 139].

leninských pouček a dlouhodobého státního plánu. Uvedené modely se však uplatňují jako určité vzory a strategie. Jsou přítomny v očekáváních populace, v programech a aktivitách politických stran a hnutí, v dlouhodobých intencích činnosti státních i jiných institucí. Jednoznačná preference jen jednoho z nich je těžko možná. Podle předválečných tradic patří Československo do oblasti korporativního uspořádání spolu s Rakouskem a Německem. Vzhledem k dědictví minulosti a problémům přítomnosti však může být silně přitahováno některou variantou státního kapitalismu. Potřeba zpřetrhání pout s komunistickým paternalismem je zase orientuje k neoliberálnímu kapitalismu s minimální účastí státu. Již dnes se uplatňují prvky všech tří modelů a je nepochybné, že tomu tak zůstane i v budoucnosti. Na charakteru a moci sociálních aktérů pak bude záležet, jaká bude 'proporce prvků liberálních, státních a korporativních.

Zatímco uvedené modelové typy se uplatňují jako jakési ideální typy, v realitě se budou mísit a vývoj nakonec může směřovat i jinam. Základním rozdílem je fakt, že zatímco "reálný kapitalismus" se utvářel velmi dlouhou dobu a vyrůstal organicky z určitých tradic, ve střední Evropě jde o překotnou změnu. Navíc, zatímco volba jednoho nebo druhého typu na Západě znamená určitou korekci systému při neměnné úloze soukromého vlastnictví, tržního hospodářství a na nich založených vzorcích jednání, zde jde o zakladatelské aktivity ve všech směrech a souběžnou proměnu jak politického, ekonomického a sociálního systému, tak morálních hodnot.

Po komunistickém režimu zůstala hluboce fixována egalitářská psychologie, "potlačená" sociální struktura společnosti [Ferge 1993] a velká očekávání od státu, pokud jde o řešení soukromých záležitostí. To samozřejmě může vést k uspořádání poněkud jiného typu, které spojuje autoritu státu s populistickou politikou, jejímž osvědčeným nástrojem je právě sociální velkorysost získávající podporu významných částí populace. Taková politika se může halit jak do sociálně demokratického, tak do participativně korporativního pláště.

4. Dilemata a limity změn

Za radikální změnou slovníku není vždy zcela zřetelné, do jaké míry jde o nové formy starých obsahů a do jaké míry jde o skutečné odpoutání se od minulosti. Dominance sociálního občanství v přechodném spektru hodnot a potřeba současně de- i re-institucionalizovat společnost jsou jen projevy obecně paradoxní a konfušní situace, kdy není jasno v základních volbách. Upozorníme zde na některé její parametry, které mají bezprostřední vztah k sociální regulaci.

1. Mezi oblíbené slogany manažerů reálného socialismu patřilo "*můžeme rozdělit jen to, co vyrobíme*" či "*na sociální opatření si musíme nejprve vydělat*". I dnes se uplatňuje hlavně mechanické rozpočtové hledisko, tj. peníze na sociální sféru musí být ušetřeny v ekonomické sféře nebo, viděno z druhé strany, úspornější sociální politika dovolí intenzivněji financovat ekonomickou modernizaci ať již přímo (státní podporou), nebo nepřímo (nižšími daněmi pro podnikatele). Tento přístup má jistě svoji racionalitu. Nicméně proti takovému "statickému antagonismu" stojí hledisko "dynamické rovnováhy" (termíny Clause Offeho) ,

podle kterého jsou investice do sociální sféry především investicemi do lidského kapitálu a do sociálního smíru. Zatímco v liberální perspektivě je sociální politika vůči ekonomii jen vnějším faktorem, v korporativní perspektivě je integrální složkou ekonomického života. V keynesiánské optice pak takové investice navíc zvyšují souhrnnou poptávku. Obecně vzato, sociálně uspokojená populace a dobře zajištěné pracovní síly jsou dlouhodobě produktivnější. Tento aspekt je o to důležitější, že - na rozdíl od komunismu - je nyní nutno položit důraz na kvalitu a efektivnost produkce.

2. V ekonomii [Okun 1975] bylo formulováno pravidlo *volby mezi efektivností a rovností* (efficiency/equality trade off). Tam, kde jsou platy vyrovnané, chybí motivace k práci. Tam, kde je šance výdělků přímo úměrná výkonu, úsilí pracovníků roste. Podle neoklasických zásad musí být mzdy flexibilní i směrem dolů, protože jen tak lze motivovat podnikatele k zaměstnávání i méně výkonné pracovní síly a tím snižovat nezaměstnanost. Proto jsou jak mzdové podlahy (minimální mzda), tak mzdové či důchodové stropy (či jejich daňový ekvivalent) nepřipustné. Naproti tomu však stojí přesvědčení o tom, že lidská práce je především společenskou aktivitou [Polanyi 1957] a že peněžní odměna za práci je jen jednou z mnoha kompenzací, které mají i jiné formy a jsou sociálního charakteru. Zajištění práce a její odměňování musí respektovat zásady spravedlnosti a podporovat - tedy nikoli podkopávat - sociální integritu společnosti.⁵

3. Neexistuje jednota v tom, *jak se kapitalismus v postkomunistických zemích vlastně vytváří*. Na jedné straně panuje přesvědčení, že jde o "politický kapitalismus", tj. tvořící se bez etablovaných buržoazních tříd a jejich zájmových asociací. Je prosazován shora novou elitou a podle jejího designu; staří "aparátčící" se mění v nové "podnikatelčiky" [Staniszkiš 1991]. Na druhé straně však lze těžko přijmout, že se nový režim utváří v sociálním vakuu, neboť mnohem spíše jde o metamorfózu starých organizačních forem a sociálních vazeb. Namísto přechodu bychom proto měli hovořit o transformaci, kde se "zavádění nových prvků kombinuje s adaptacemi, novými aranžmá, permutacemi a rekonfiguracemi existujících organizačních forem" [Stark 1992: 300]. Namísto perspektivy "non-systému" a institucionálního vakua, jež uplatňuje politologie a namísto utopických ekonomických projektů založených na představě, že si lze svobodně zvolit nový systém, je odpovídající sociologickou perspektivou transformovaná kontinuita dřívějších (paralelních) struktur a (neformálních) rutin. Spíše než o konzistentní architektonický návrh jde však o amatérský (bricolage) slepenec různých prvků, podotýká David Stark.

⁵) Fred Block považuje za velmi nešťastné dnes módní dilema mezi kapitalistickou akumulací a sociální politikou. Opírá se o Polanyiho argumentaci o "vkořenění" ekonomických aktivit do sociální struktury ukazuje, že: "rostoucí centralita 'lidského faktoru' znamená, že sociální politika by se měla dostat do popředí sociální rekonstrukce. V období, kdy produkce bohatství závisí na kapacitách řešení lidských problémů, se komplex politik, jejichž prostřednictvím společnosti tvarují lidský rozvoj, stává centrálním pro ekonomickou efektivnost" [Block 1985: 30].

4. Doposud převládá představa obecného *souladu mezi demokracií a trhem*, mezi politickými a ekonomickými právy a svobodami. Ve skutečnosti však tento vztah není zdaleka jasný. Historicky vzato, nezávislost ekonomických aktérů předcházela vzniku politické demokracie. Nové požadavky akumulace kapitálu nemusí být vždy legitimizovány demokratickými procedurami. Nové podnikatelské třídy se mohou nejrychleji formovat z bývalých elit, dokonce je myslitelné, že to byly právě tyto elity, které ve svém vlastním ekonomickém zájmu přivodily pád komunistických režimů [Možný 1991; Mink, Szurek 1992]. Potom je ovšem otázkou, jak budou tito lidé jednat jakožto aktéři tržní ekonomiky. Jako příklad (Hirshmanem formulovaného) "tunelového efektu" ukázal Claus Offe, že otevření demokracie a zavedení tržní ekonomiky se mohou vzájemně blokovat: demokracie může ochromit privatizaci a marketizaci, tržní ekonomika může selhat v distribuci zdrojů a poruchy trhu povedou k takové kumulaci nespokojenosti, že demokracie bude vystřídána populistickým autoritářstvím [Offe 1991].

* * *

Argumentace v uvedených kontrastech či dilematech může být průkazná pouze v teoretické rovině, tj. z hlediska různých teoretických perspektiv. Avšak v rychle se proměňující sociální realitě, kdy neexistují ani spolehlivá měřítka jednání, ani přesvědčivé indikátory výsledků, nepřináší odborná diskuse jednoznačná řešení. Nemůžeme se vyhnout ani zajetí sebenaplňujících se předpovědí, ani záměrnému výběru vhodných argumentů v chaotické realitě. Volba se provádí politickým rozhodnutím a otázkou je jen to, zda je projevem individuální či partikulární "politické vůle", nebo je založena na zájmech kolektivních sociálních aktérů.

5. Aktéři: politické strany, stát a očekávání populace

Bylo již mnohokrát řečeno, že demontáž komunismu otevírá zcela bezprecedentní situaci, v níž téměř všechny proměnné jsou neznámé. Nově se definují (sebedefinují i jsou definováni) aktéři změn, jejich zájmová pole i navrhované cíle. Politické strany se postupně profilují také vzhledem k sociální politice. Stát reaktivně čelí novým problémům a uplatňuje požadavky přibližující sociální systém západnímu. Do popředí se tlačí i jiné instituce, pretendující na reprezentaci nových sociálních tříd: podnikatelské svazy, odbory, profesní asociace.

Srovnáváme-li programy politických stran, zjišťujeme, že zatím vykryštalizovaly dva základní přístupy. Je to "trh bez přívlastků" otců ekonomické reformy a konzervativních českých stran, ODS a ODA, ale též KDU-ČSL. Základem je kombinace univerzálního sociálního pojištění a testovaných dávek sociální pomoci. Zdůrazňovány jsou ovšem spíše cílené než univerzální sociální dávky, s tichými odkazy na reziduální sociální stát a princip subsidiarity: "základem sociální aktivity je jedinec, rodina a lokalita, stát je až posledním útočištěm občana; sociální politika by měla být co nejvíce deetatizována ve prospěch lokálních asociací" [Svoboda a prosperita 1992: 16]. Dále je to "sociálně tržní ekonomika" OH a ČSSD, hlásící se spíše k německému či rakouskému než ke skandinávskému sociálně demokratickému modelu. Také program vítězné slovenské strany HZDS byl narysován v termínech "sociálně a ekologicky řízeného tržního hospodářství".

LSU a KSČM požadují navíc pravidelné indexování mezd a sociálních dávek a odbourání mzdové regulace. Namísto marxistických kategorií dnes levé křídlo politického spektra využívá keynesiánské kategorie státních intervencí včetně průmyslové politiky. Programy křesťanských stran teprve krystalizují co do specifického sociálního výrazu (viz "místo sítě trampolína" proklamovaná KDU-ČSL).

Hlavní shoda mezi levicí a pravicí panuje o zásadní harmonii mezi demokracií a trhem (nikoli však o prioritách v případě střetu), o nutnosti ekonomické reformy (nikoli však o její podobě a tempu) a o nevyhnutelnosti určitých "sociálních nákladů reformy" (nikoli však o jejich přijatelném rozsahu). Orientace politických stran se vyhraňuje v pragmatickém rozhodování o dávkách, daních či mzdové regulaci.

Vláda nemá samozřejmě volnost ve své činnosti. Nejen politické strany, ale také tlak mezinárodních institucí, nejen osobnosti vůdců, ale také navykklé rutiny státní byrokracie usměrňují její aktivity. Bob Deacon zajímavě ukázal, jak různý i protikladný je vliv různých zahraničních institucí. Mezinárodní měnový fond či Světová banka požadují minimální "záchrannou síť". Mezinárodní úřad práce zase navrhuje implantovat co nejširší sociální práva, popř. založit nový systém na sociálním občanství dovolujícím prosadit flexibilitu trhu.⁶ Zatímco z jedné strany je tripartita zavrhována jakožto instituce udržující při moci odborové nomenklaturní kádry, z druhé strany je prosazována jako nástroj sociálního smíru a s ostatní Evropou souladné politiky vysokých mezd. Také Ekonomický a sociální výbor Evropského parlamentu ostře vystoupil proti těm, kdo by chtěli prosazovat tržní ekonomiku bez přívlastku "sociální". Existuje tedy velký rozdíl mezi vlivy mezinárodních institucí sídlících v USA, "jejichž myšlení v oblasti sociální politiky vězí v americkém individualismu", a institucí evropských, "kde má sociální politika korporativní a sociálně demokratický charakter" [Deacon 1992].

Odbory se situují do reprezentanta "pracujících" v tripartitních komisích. Jejich podpora ze strany veřejnosti je rutinně vysoká, ne však zcela jednoznačná. I když 76 % respondentů (z těch, kterých se to týká) považuje odbory za nezbytné pro dobré fungování společnosti, jen 62 % se domnívá, že jejich činnost napomáhá demokratickému vývoji a 57 % uvádí, že činnost odborů je prospěšná pro národní hospodářství. Činnost vlastní organizace zná jen 59 % evidovaných odborářů. Úroveň aktivity je ovšem ještě nižší, mnoho členů zůstává v odborech spíše ze setrvačnosti než z potřeb obhajoby svých zájmů [Ekonomická očekávání a postoje, červen 1991].

Je vcelku pochopitelné, že ani *očekávání populace* nemají vyhraněnou podobu. V listopadových dnech roku 1989 padlo mnoho slov o připravenosti k utahování opasků. Každý navenek akceptoval nutnost lepšího hospodaření, aby

⁶) K námětům zavést v Československu či jinde v postkomunistických zemích jakožto v optimálním terénu "základní příjem" (basic income) jsem se vyjádřil již dříve zcela negativně. "Základní příjem" co by nároková dávka pro každého by měl - v podmínkách přetrvávající psychologie paternalistického státu a špatně fungujících finančních a sociálních institucí - zničitelské důsledky pro státní rozpočet i pracovní motivaci [Večerník 1991b].

se tím kompenzovala ekonomická devastace. V počátku měly liberální myšlenky velký prostor ke své prezentaci a schopnost přitáhnout lidi. Zároveň si však většina lidí ještě neuměla představit ekonomiku bez státního dohledu. Podle našich výzkumů (tabulka 1) se lidé vyslovovali současně pro "naprostou volnost soukromému podnikání" i pro "státní kontrolu nad ekonomikou". Tento pozitivní, zároveň však rozporný konglomerát, je nahrazován postupně stanovisky méně příklonnými, současně však i méně rozpornými: mnohem méně lidí si dnes myslí, že by soukromému podnikání měla být ponechána úplná volnost nebo že by se stát měl plést do hospodářské sféry. Nicméně pozice jsou dnes už o mnoho více vyhraněné, tj. dochází k postupné názorové polarizaci.⁷

Očekávání vztahovaná ke státu zůstávají ovšem značná: přes polovinu populace vyjadřuje názor, že stát by měl větší měrou určovat ceny, zajistit každému práci, obstarat byt každé rodině, které se nedaří ho sehnat, a zároveň také omezovat růst mezd tak, aby nedošlo k inflaci (tabulka 2); 21 % dotázaných v České republice a 25 % ve Slovenské si dokonce myslí, že by stát měl určovat horní hranici peněz, které si člověk smí vydělat. Analýza ukázala, že konzistentní postoje byly i v červnu 1992 v menšině a že k vyhraněné liberální orientaci se hlásilo necelých 20 % populace, zpravidla lidé vzdělanější, lépe situovaní a z českých zemí, vesměs voliči ODS nebo ODA (tabulka 3). Vyhraněná levicová pozice je ovšem zastoupena ještě méně, neboť nároky na státní intervence jsou většinou doprovázeny i více či méně silnou akceptací trhu. Podstatná část populace je charakterizována ambivalentními postoji, a to více v pozitivních skórech (očekávání volného trhu i silného státu), méně pak v negativních skórech (odmítání obého, tj. svobody trhu i státních intervencí). Dodejme pro úplnost, že krystalizace postojů populace není o mnoho pomalejší než vyhraňování politické scény.

Totéž se týká i volby mezi "trhem bez přívlastků" a "sociálně tržní ekonomikou", které se používají častěji jako politické slogany než jako reálné sociálně ekonomické volby. Je pozoruhodné, že taková otázka rozdělila zkoumanou populaci na dvě poloviny.⁸ Skupiny respondentů příklánějící se k jedné nebo druhé variantě jsou však jen do malé míry popsitelné v demografických, sociálních, ekonomických, politických i teritoriálních kategoriích (tabulka 4). Jak napovídají data, jakákoli hypotéza o sociální struktuře stojící v pozadí takové volby by dnes byla předčasná.

Se sociálně tržní alternativou jsou mnohem více spjaty autoritářské a protekcionářské postoje, ačkoliv ani liberalistická volba je zcela nevylučuje.

⁷) V květnu 1990 se 80 % respondentů, kteří byli rozhodně pro úplnou volnost soukromému podnikání, vyslovalo i pro státní kontrolu nad ekonomikou (50 % "určitě ano", 30 % "spíše ano"). V červnu 1992 to bylo již o 20 % méně (29 % "určitě ano", 32 % "spíše ano"). Zatímco v květnu 1990 jen první z výroků (volnost podnikání) korespondoval mírně s deklarovanou pozicí na ose "pravec-levice", v červnu 1992 byly již oba tyto názory na uvedené ose velmi dobře situovány [výzkumy "Ekonomická očekávání a postoje"].

⁸) Podle údajů z června 1991 by 5 % dotázaných dalo přednost socialistickému režimu panujícimu do listopadu 1989. Pro "trh bez přívlastků" optovalo 48 % a pro "sociálně tržní ekonomiku" 47 % dotázaných.

Populisticko-autoritářská varianta se v našich výzkumech ukazuje jako přijatelnější pro lidi starší, z menších lokalit, s nižším vzděláním a příjmy; vykazala rovněž mírnou preferenci u slovenské populace.⁹

Společenská scéna je již nepochybně připravena na vstup nových, skutečných sociálních aktérů v podobě společenských skupin a hnutí, reprezentujících majetkové, profesní, regionální nebo lokální zájmy. Zatímco některé nové zájmy a typy aktivit si vynucují formování asociací, které neplní dostatečně své poslání, na druhé straně se jen velmi váhavě zaplňují pole otevřená ambicemi politických vůdců.¹⁰ "Potlačená" sociální struktura se ovšem může poměrně rychle aktualizovat (popř. i radikalizovat) podobností individuálních osudů, společnými problémy a tím i potřebami kolektivní akce.

6. Adaptace sociálního systému, nebo jeho nová podoba?

Počátek nového systému sociální regulace nezpřetrhává zcela kontinuitu s komunistickou minulostí ve smyslu normativním a institucionálním. Jeho reforma zároveň respektuje charakter předválečné soustavy, která byla odnoží bismarckovského korporativního sociálního státu, založeného na stavovsky rozlišeném pojištění a státních doplňkových dávkách. Nominálně bylo československé sociální zabezpečení založeno na pojištění i v minulém období, nicméně fondy byly po roce 1948 zrušeny a dávky byly fakticky financovány z rozpočtu. Nyní je systém opět postupně převáděn na bázi skutečných pojistných fondů a mění se rovněž soustava dávek. Především byly zavedeny některé nové dávky, jako je minimální mzda a dávky v nezaměstnanosti. Novou zákonnou normou byl rovněž upraven institut životního minima jakožto testovaných dávek státní sociální pomoci. Dále se zavádějí pravidla zvyšování stávajících dávek (důchody, rodičovské dávky), poměrně k růstu inflace. Systém se mění postupně a kontinuitně, náměty na celkovou rekonstrukci dávkového systému nebyly přijaty.

Vlastní sociální systém se rozvíjí ve dvou okruzích dávek. Za prvé je to státní sociální podpora určená populaci s příjmy nad hranicí chudoby. Jsou to přídavky na děti, rodičovský příspěvek, příspěvek na bydlení apod. Za druhé je to systém státní pomoci určený rodinám v nouzi, jehož jádrem je poskytování sociálního minima. Byl zpracován návrh, kterým by se měly oba tyto druhy dávek postavit na stejnou bázi hranice chudoby, od níž by se pomocí koeficientů odvozovaly všechny ostatní dávky.¹¹

⁹⁾ Na otázku "Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?" odpovědělo v červnu 1992 "určitě ano" 22 % a "spíše ano" 34 % dotázaných. Na otázku "Myslíte si, že je třeba náš národ chránit před cizími vlivy?" odpovědělo "určitě ano" 25 % a "spíše ano" 41 % dotázaných.

¹⁰⁾ V prvním případě máme na mysli to, jak např. privatizace bytového fondu vedla k vytvoření "Svazu nájemníků" na straně jedné a "Svazu majitelů domů" na straně druhé. V druhém případě máme překotné zakládání stran s miniaturním členstvem pro "zájmy, které se teprve rodí".

¹¹⁾ Autorem návrhu je ing. Jiří Dlouhý, pracovník Ministerstva práce a sociálních věcí České republiky.

Poměrně rychle se rozvinula (zejména v České republice) také aktivní politika zaměstnanosti přispívající k vytváření nových pracovních příležitostí na straně nabídky a zlepšování kvalifikace na poptávkové straně trhu práce. Stát financuje (z podstatné části nebo zcela) vytváření pracovních příležitostí pro absolventy středních a vysokých škol, podporuje soukromé podniky vytvářející pracovní místa, rozvíjí rekvalifikační programy apod.

Dávkový systém i služby zaměstnanosti se budou postupně integrovat, doplňovat a rozvíjet, jejich intence však bude založena politicky a rozsah financování bude také ovlivněn ekonomickými možnostmi. Jak pro sociálně tržní systém spíše sociálně demokratického typu, tak pro reziduální sociální stát spíše konzervativního typu dnes hovoří víceméně stejně silné argumenty.

Pro *rozsáhlou sociální politiku* založenou na velkorysém uznání sociálního občanství mluví především sociálně demokratické tradice předválečného Československa. Hovoří pro ni rovněž přitažlivé vzory Rakouska a Německa jakožto představitelů "soziale Marktwirtschaft" či "demokratischer Sozialstaat". Spolu s tím samozřejmě působí i korporativní vzory "konzertierte Aktion", "Sozialpartnerschaft" či "Mitbestimmung". Jako dědictví minulosti dnes rovněž silně působí zažitá zkušenost ze systému sociálních jistot uplatňovaná paternalistickým komunistickým státem. Jak jsme ukázali, lidé vztahují ke státu velká, z valné části však těžko realizovatelná očekávání a kladou na něj nároky poznamenané právě touto zkušeností. Přeměna ekonomického mechanismu otevírá značné naděje do budoucnosti, avšak zároveň značné problémy pro přítomnost. Sociální politika pak působí jako "nárazník, který umožňuje lidem čekat"; stabilizuje kupní sílu a redukuje úroveň konfliktů ve společnosti [Vobruba 1992]. Sociální smír je silným argumentem v rukou odborů a mocnou zbraní opozice, neboť jeho uchování je nutnou podmínkou fungování ekonomiky.

Pro spíše *reziduální sociální politiku* konzervativního typu hovoří především nutnost obnovení individuální odpovědnosti za vlastní osud a životní standard, systematicky vymycované komunistickým systémem. Znamená to, že je nutné rozdělit propletenec ekonomicko-sociálních garancí, tj. "odstranit stále přetrvávající konfúzi sociálních a ekonomických kritérií rozdělování" [Hartl, Večerník 1992: 170], resp. "propojení mezi ekonomickou, politickou a sociální funkcí státu" [Kolarska-Bobinska 1992: 63]. Uplatňovat jakoukoli sociální velkorysost v období bezprostředně následujícím po komunismu by znamenalo chytit se do jeho pastí v obou uvedených významech, tj. vystavit se nebezpečí kontinuity jak v chování individuí, tak v aktivitách státu. Pro úspornou sociální politiku samozřejmě mluví také reálné rozpočtové meze v období, kdy tržní ekonomika je v rozběhu a daňové a sociální instituce jsou nevykonné. (Je vskutku otázkou, zda sociální politika posledních let byla tak úsporná, jak mohla a měla být.)

Zdá se, že sociální systém dnes není jednoznačně zvrátitelný ani "doleva" (k univerzálnímu schématu založenému na sociálním občanství), ani "doprava" (k reziduálnímu systému pouze okrajově doplňujícímu soukromé pojištění). Diskuse se vedou spíše o výši a podmínkách pobírání jednotlivých dávek než o systému jako takovém. Proto jsou problémy viděny pouze v omezeních daných

rozpočtem: objektivní rozpočtové limity nutí vládu ke zkracování výdajů a k užší sociální politice. Proto také byly minimální dávky zvýšeny méně, než odpovídá růstu životních nákladů a doba poskytování dávek v nezaměstnanosti byla redukována na polovinu. Proto se dnes rovněž přistupuje k testování některých dávek dříve určených celé populaci nebo jejím částem, bez ohledu na výši příjmů.¹²

Charakter budoucího systému sociální regulace se bude profilovat nikoli v nových převratných koncepcích a revolučních aktech, nýbrž v postupných změnách a adaptacích jednak na domácí ekonomické problémy a rozpočtové možnosti, jednak na tlak okolí a nároky mezinárodních institucí. V úvahách o něm je třeba respektovat dvě důležitá rozlišení.

První je rozlišení mezi systémem cílovým, který by již plně respektoval charakter společnosti a historického kontextu, a systémem instrumentálním, který vytváří podmínky k dosažení systému cílového. Zatímco systémem cílovým zřejmě nakonec bude univerzální sociální občanství (sociálně tržní ekonomika), systémem instrumentálním je zřejmě co možná nejúspornější sociální regulace, kde stát bude skutečně fungovat jako instituce poslední volby a dávky budou mít maximálně motivační funkci pro trh práce. Mezi různými typy sociální politiky však nejsou propasti a systém se může adaptovat na nové možnosti i cíle postupně.

Druhým, navazujícím, je rozlišení mezi vzory přicházejícími ze Západu a možnostmi je aplikovat z hlediska systémového i rozpočtového. Jestliže jsme vystaveni silné argumentaci ve prospěch "dekomodifikace" práce, pak je možné ji přijmout až po nezbytné "marketizaci" zaměstnání a individuálních životních voleb. Ve skutečnosti prvním stupněm je práci i sociální zajištění "depolitizovat", tj. zbavit je jejich konfúzního politicky-režimního charakteru. Je nutné přehledně od sebe oddělit trh a stát, ekonomické a sociální faktory, distribuci a redistribuci. To se týká jak mechanismů a institucí, tak hodnotových principů individuálního jednání. Teprve na takovémto základě lze uvažovat o jejich novém propojení, sociální ekonomice a sociálním statusu práce.

Je jasné, že přijetí rozsáhlých občanských práv v materiálně vyrabovaném hospodářství a eticky vyprázdněné společnosti by nebylo ničím jiným než krátkozrakým populismem vedoucím k ještě hlubšímu podemletí zdrojů ekonomické a sociální rekonstrukce. Je ovšem také jasné, že nemůže být příkrého rozdílu ani mezi cílovým a instrumentálním stavem, ani mezi "první" a "druhou" Evropou.

Na jedné straně stojí otázka, do jaké míry bude sociální deregulace konzervativního typu politicky průchodná a sociálně snesitelná. Na druhé straně je nutno přijmout, že tato společnost nemůže otevírat cestu "konkurenčnímu" modelu regulace minulého století, avšak ani se vrátit k "fordistické" regulaci přinášející ekonomický růst za cenu omezení poptávky a narušení sociálního smíru. Obě nebezpečí tu jsou latentně přítomna, stejně jako nebezpečí populistické korupce dělnictva novými autoritářskými elitami. Vláda se musí opřít o dynamické sociální

¹²⁾ To se konkrétně týká státního vyrovnávacího příspěvku, kde budou napříště prověřovány příjmy poživatelů, a to buď s pomocí evidence u zaměstnavatelů, nebo na základě čestného prohlášení.

skupiny a nabídnout přijatelný sociální kompromis těm, jejichž jistoty byly otřeseny a jejichž perspektivy zůstávají nejasné. Tento kompromis musí mít zřetelné ekonomické parametry a jasný časový horizont.

JIRÍ VEČERNÍK se dlouhodobě zabývá problémy příjmové diferenciaci a ekonomické nerovnosti. Je autorem řady článků a studií na toto téma. V Sociologickém ústavu AV ČR nyní vede projekt "Trh práce, příjmová diferenciaci a sociální politika v období transformace" a je šéfredaktorem Sociologického časopisu. Je mj. členem výkonného výboru Luxembourg Income Study, spolupracuje s dalšími zahraničními institucemi v oblasti sociální politiky a ekonomické sociologie. Přednáší na Fakultě sociálních věd UK.

Literatura

- Aleman, U. 1990. *Neokorporatismus*. Frankfurt/M.: Campus.
- Block, F. 1985. "Social policy and accumulation. A critique of the New consensus." In *Stagnation and Renewal in Social Policy*, ed. by G. Esping-Andersen, M. Rein, L. Rainwater. New York: M. E. Sharpe.
- Castle-Kanerova, M. 1992. "Social policy in Czechoslovakia." In *The New Eastern Europe*, ed. by B. Deacon. London: Sage.
- De Deken, J. J. 1992. "Social policy and politics of solidarity. Are there any prospects for social democracy in East-central Europe? Some reflections with particular reference to Czechoslovakia." In *Social Democracy in East-Central Europe*, ed. by M. Waller, B. Coppieters, K. Deschouwer. London: Frank Cass.
- Deacon, B. 1992a. "The impact of supranational and global agencies on Central European national social policy." *Conference on Social Responses to Political and Economic Transformation*. Praha, CEU 29.-31. května.
- Deacon, B. (ed.) 1992b. *The New Eastern Europe*. London, Sage.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G., M. Rein, L. Rainwater (eds.) 1985. *Stagnation and Renewal in Social Policy*. New York: M. E. Sharpe.
- Ferge, Z. 1992. "Social policy regimes and social structure. Hypotheses about the prospects of social policy in Central and Eastern Europe." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge, J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus/Westview.
- Ferge, Z., J. E. Kolberg 1992. *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt/M., Campus/Westview.
- Ferge, Z., 1993. "Social change in Eastern Europe: Social citizenship in new democracies". Contribution to the First European Conference of Sociology. Vídeň, 26.-29. srpen 1992 (český překlad v: *Sociologický časopis* 29 (1993), č. 2).
- Hartl, J., J. Večerník 1992. "Economy, policy and welfare in transition." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge, J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus/Westview.
- Kolarska-Bobinska, L. 1992. "Socialist welfare state in transition." In *The New Eastern Europe*, ed. by B. Deacon. London: Sage.
- Kolberg, J. E., G. Esping-Andersen 1992. "Welfare state and employment regimes." In *Between Work and Social Citizenship*, ed. by J. E. Kolberg. New York: M. E. Sharpe.
- Leibfried, S. 1992. "Toward an European welfare state? On integrating poverty regimes into the European Community". In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge, J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus/Westview.

- Marshall, T. H. 1964. *Class Citizenship and Social Development*. Garden City/New York: Doubleday.
- Mink, G., J.-Ch. Szurek, 1992. "Adaptation and conversion strategies of former communist elites." Paris: RESPO (český překlad v: *Sociologický časopis* 29 (1993), č. 3).
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: Slon.
- Offe, C. 1991. "Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe." *Social Research* 58: 865-892.
- Offe, C. 1992. "The politics of social policy in East European transition. Antecedents, agents and agenda of reform." *Conference on Comparative Studies of Welfare State Development: Quantitative and Qualitative Dimensions*. Bremen 3.-6 září 1992.
- Okun, A. M. 1975. *Equality and Efficiency, The Big Trade Off*. Washington: Brookings Institutions.
- Polanyi, 1957. *The Great Transformation*. Boston: Bacon Press.
- Przeworski, A. 1986. "Material interests, class compromise and the transition to socialism." In *Analytical Marxism*, ed. by J. Roemer. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putterman, L. 1990. *Division of Labour and Welfare: An Introduction to Economic Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Roemer J. 1986. *Analytical Marxism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staniszis, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experiment*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, D. 1992. "From system identity to organizational diversity: analyzing social change in Eastern Europe." *Contemporary Sociology* 21: 299-304.
- Svoboda a prosperita* 1992. Volební program Občanské demokratické strany.
- Titmus, R. M. 1974. *Social Policy. An Introduction*. London: Allen and Unwin.
- Večerník, J. 1991a. "Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy." *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Večerník, J. 1991b. "Income distribution in Czechoslovakia." *Bulletin BIRG* 13: 14-18.
- Večerník, J. 1992. "Labour force attitudes in the transition to the market: The Czechoslovak case." *The Journal of Public Policy* 12, No. 2.
- Vobruba, G. 1992. "Transnational social policy in processes of transformation." *Contribution to the First European Conference of Sociology*. Vídeň, 26.-29. srpen 1992 (český překlad v: *Sociologický časopis* 29 (1993), č. 2).

Summary

Social policy of communist Czechoslovakia had two different faces. It proclaimed itself to be universal, based on work and generosity. In reality, the system was principally totalitarian: everybody was under control throughout his whole life. The population, however, generally did not interpret the system as a totalitarian system of control. It was perceived as a continuation of social democratic traditions, as an extension of the pre-war social policy and an expression of the old classless traditions of Czech society.

The beginning of the economic transition has brought a number of everyday social problems as well as large dilemmas. The first of them is related to the character of citizenship: the "social guarantees" of the past were proclaimed to be a certain form of social citizenship despite its fundamental totalitarian substance, work basis, and marginalizing effects etc. The second concerns the need to de-institutionalize the society and open space for spontaneous processes, simultaneously with the need for new institutions in the milieu of dilapidating power structures and normative chaos.

The idea of "building capitalism" according to a theoretical concept is impossible to realize. At least three systems serve as possible models: state, liberal and corporatist capitalism. With regard to pre-war traditions, the Czech Lands belong among the countries with corporative organization, along with Austria and Germany. Looking at the heritage of the past and problems of the present transformation, the Czech Lands can be, however, easily attracted to some variants of state capitalism. The necessity to cut off ties with communist paternalism reorients the country toward neoliberal capitalism with a minimal amount of state participation. Today, the elements of all three models are present and there is no doubt that they will interact in the future, depending on the character and relations of main social actors.

Without any doubt, the socio-political scene is already prepared for new social actors in the form of social groups and movements representing property, professional and local interests. Nevertheless, while some of the new interests and activities call for forming associations, which, however, do not keep to their mission, the open space is then being fulfilled, without hesitation, by the ambitions of political leaders. The repressed social structure, however, can be quickly reformed (or radicalize) through the similarity of individual fates, common problems and following the need for collective action.

The character of the future social regulation system will crystalize not in revolutionary conceptions and acts, but in gradual changes and adaptations to the economic problems and budget constraints and the influence and pressure of Central European surroundings and international institutions. Here, we have to firstly distinguish between the expected system which respects the specific character of the society and the historical period, and an instrumental system which creates conditions for reaching the final system of our aspirations. Secondly, we have to distinguish between patterns coming from the West and the possibilities of applying them according to systematic and budgetary policies. It seems clear that to confirm a wide range of citizens rights in a materially plundered economy and in a society deprived of ethics would result to be nothing else other than short-sited populism which would then lead to an even deeper undermining of economic and social reconstruction sources.

Tabulka 1. Odpovědi na některé výroky o příjmech, soukromém podnikání a nezaměstnanosti (% odpovědí "určitě ano")

	Květen 1990	Prosinec 1990	Červen 1991	Prosinec 1991	Červen 1992	Leden 1993
<i>A. "Kapitalismus představuje jedinou možnou cestu našeho vývoje."</i>						
Česká republika		18,2	20,3	19,1	19,5	14,2
Slovenská republika		10,9	10,4	7,3	9,2	9,7
<i>B. "Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost."</i>						
Česká republika	49,7	45,8	40,0	28,3	33,6	25,8
Slovenská republika	37,3	33,5	27,6	19,1	20,2	17,2
<i>C. "Zahraniční firmy by měly mít zcela otevřené pole působnosti."</i>						
Česká republika	17,1	22,5	19,3	15,9	16,6	10,0
Slovenská republika	13,0	10,9	12,0	8,8	9,8	10,2
<i>D. "I v nových podmínkách by ekonomika měla zůstat pod kontrolou státu."</i>						
Česká republika	52,0	39,7	39,0	37,3	29,2	28,6
Slovenská republika	53,9	42,7	38,7	41,4	31,5	31,4
<i>E. "Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny."</i>						
Česká republika	40,3	47,3	49,5	45,0	47,4	42,8
Slovenská republika	34,3	35,2	32,5	25,0	28,7	26,4
<i>F. "Rozdíly ve mzdách by se měly zvětšit."</i>						
Česká republika	57,8	55,5		46,9	43,4	35,2
Slovenská republika	48,0	43,9		31,9	29,1	22,4

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje" 1990-1993 (pouze populace 25-60 let).

Tabulka 2. Některé postoje k liberálním hodnotám a roli státu (%)

	určitě ano	spíše ano	spíše ne	určitě ne	
<i>"Měl by podle Vašeho názoru stát větší měrou úředně stanovovat ceny?"</i>					
Česká republika	15,6	32,1	34,8	17,5	100,0
Slovenská republika	22,1	41,7	27,6	8,6	100,0
<i>"Měl by podle Vašeho názoru stát zajistit práci každému, kdo chce pracovat?"</i>					
Česká republika	24,8	38,3	24,0	12,9	100,0
Slovenská republika	38,0	40,4	16,4	5,2	100,0
<i>"Je podle Vašeho názoru třeba, aby privatizace rychle pokračovala i s tím rizikem, že se majetek dostane do nesprávných rukou?"</i>					
Česká republika	8,1	19,7	39,4	32,8	100,0
Slovenská republika	3,4	17,2	45,3	34,2	100,0
<i>"Myslíte si, že stát by měl zajistit bydlení každé rodině, které se nedaří získat byt?"</i>					
Česká republika	18,2	44,7	27,2	9,9	100,0
Slovenská republika	25,1	43,8	22,1	9,0	100,0
<i>"Myslíte si, že existující opatření v sociální politice, tj. příspěvky, rodinné dávky, podpory jsou v současné době dostatečné?"</i>					
Česká republika	5,7	26,3	41,4	26,6	100,0
Slovenská republika	3,3	12,1	43,3	41,4	100,0
<i>"Myslíte si, že stát by měl nařídít některým podnikatelům, aby snížili ceny svých výrobků?"</i>					
Česká republika	18,5	30,0	29,1	22,5	100,0
Slovenská republika	27,4	37,2	23,2	12,3	100,0
<i>"Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost."</i>					
Česká republika	33,2	34,6	25,0	7,2	100,0
Slovenská republika	19,9	33,2	34,6	12,3	100,0
<i>"Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny."</i>					
Česká republika	44,2	34,2	13,9	7,7	100,0
Slovenská republika	27,5	34,9	21,8	15,8	100,0
<i>"Fungování trhu musí být zcela oproštěno od zásahů státu."</i>					
Česká republika	16,2	35,1	39,9	8,7	100,0
Slovenská republika	12,4	33,1	39,9	14,5	100,0
<i>"Za svoji chudobu si každý může především sám."</i>					
Česká republika	16,2	30,5	36,2	17,0	100,0
Slovenská republika	8,6	17,8	40,3	33,3	100,0
<i>"Lidé u nás dnes bohatnou především nepoctivým způsobem."</i>					
Česká republika	33,6	44,3	19,5	2,5	100,0
Slovenská republika	38,0	45,4	14,1	2,5	100,0

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje", červen 1992 (celá populace).

Tabulka 3a. Faktorová analýza (po rotaci Varimax) postojů k liberálním hodnotám a roli státu (formulace otázek viz v tabulce 2)

	FAKTOR 1 (silný stát)	FAKTOR 2 (silný trh)
stát stanovovat ceny	0,63540	-0,35755
stát zajistit práci	0,74323	-0,19985
privatizace rychle	-0,31908	0,49883
stát zajistit byt	0,71077	0,05364
dávky jsou dostatečné	-0,47592	0,11077
stát řídit ceny	0,66322	-0,26464
volnost soukromému podnikání	0,00940	0,79433
schopní lidé milióny	-0,26255	0,63319
trh bez zásahů státu	-0,09651	0,69045
každý odpovědný	-0,32540	0,52852
bohatství nepoctivé	0,47629	-0,21075

Tabulka 3b. Clustery utvořené na základě faktorových skóre

Cluster	FAKTOR 1 (silný stát)	FAKTOR 2 (silný trh)	Velikost clusteru
CL1	-0,8661	1,0910	349
CL2	1,1452	1,3044	231
CL3	0,6599	-0,1209	670
CL4	-0,9398	-0,2939	479
CL5	0,1495	-1,5041	306
			2035

Tabulka 3c. Korelace clusterů k některým sociálním charakteristikám

	CL1	CL2	CL3	CL4	CL5
Pohlaví	-0,0638*	-0,0117	0,0345	0,0027	0,0310
Věk	-0,0643*	0,0318	0,0184	-0,0684**	0,0848**
Vzdělání	0,1554**	-0,0883**	-0,1391**	0,1072**	-0,0327
Levice/pravice	0,3658**	0,0664*	-0,2112**	0,0539*	-0,2213**
Majetek	0,1363**	0,0144	-0,0865**	0,0112	-0,0589*
Velikost obce	0,0417	0,0041	-0,0158	0,0327	-0,0611*
ČR/SR	-0,1711**	-0,0184	0,1343**	-0,0840**	0,1168**

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje", červen 1992.

Tabulka 4. Preference sociálně tržní ekonomiky a ekonomiky volného trhu

Otázka: "Dáváte celkově přednost 1. ekonomice sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku či 2. ekonomice volného trhu, s minimálními zásahy státu?"

1. sociálně tržní	2. volný trh
Ženy (56 %) + + + Osoby nad 60 let (62 %) + + + Základní škola (64 %) + + +	Muži (54 %) + + Osoby do 29 let (55 %) + + Osoby 30-39 let (53 %) + Vysoká škola (59 %) + + +
Rolníci (60 %) + Dělníci (54 %) + Zemědělství (54 %) +	Odborní pracovníci (56 %) + Průmysl (53 %) + Peněžnictví (65 %) +
Majetek do 200 tis.(60 %) + + Plat do 2500 Kčs (58 %) + + +	Majetek nad 1 milion (66 %) + + Plat nad 7500 Kčs (73 %) + + +
ČSSD (79 %) + + + KSČM (90%) + HZSD (57 %) + + + SDL (78 %) + + +	ODA (64 %) + + ODS-KDS (71 %) + + +
Obce do 5000 (55 %) + + Slovenská republika (57 %) + +	Velkoměsta (54 %) + + Česká republika (51 %) + +
"cítí se určitě chudí" (67 %) + + "vycházejí s příjmem obtížně" (65 %) + + + "obávají se určitě nezaměstnanosti" (66 %) + + + "určitě by měla vládnout pevná ruka" (57 %) + + "určitě je třeba chránit národ před cizími vlivy" (68 %) + + +	"určitě se necítí chudí" (66 %) + + + "vycházejí s příjmem snadno" (69 %) + + + "určitě se neobávají nezaměstnanosti" (54 %) + + "určitě by neměla vládnout pevná ruka" (66 %) + + + "určitě není třeba chránit národ před cizími vlivy" (77 %) + + +

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje", červen 1992.

Čtení: Z dotázaných žen se jich 56 % přiklání k sociálně tržní ekonomice, zatímco z dotázaných mužů se jich 54 % přiklání k ekonomice volného trhu.

Statistická významnost:

+ + + < 0,001

+ + < 0,01

+ < 0,05

O dvojí univerzalitě institucí welfare state

(není mix jako mix)

ZDENĚK KONOPÁSEK*

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

Two kinds of universality within institutional schemes of the welfare state

(Not all mixes are alike)

Abstract: This paper is an attempt at theorizing the welfare state institutional regimes. It is argued that e.g. the social security schemes are conceivable as more or less convincing institutional representations of reality; they can be read as some sort of "texts". Now, as a consequence of coming a "chaotic" post-modern era, bringing about a simultaneous growth of a mass character and individualization of social life, the "realism", or "cogency" of these representations are challenged. The way to an institutional universalism has become complicated. Social security claims based on the status of a "citizen" on one hand and on the status of an "employee" on the other hand need to be reconciled in a way. Two fundamental ways of mixing these two statuses and related technologies - i.e. two ways of keeping the universal character of basic social security schemes - are discussed.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 203-224)

Jedním ze základních konceptů mých studií o soudobém sociálním státě je koncept "institucionálního režimu". Co tím myslím? Myslím tím způsob, kterým jsou sociální problémy - jimiž žijeme a jimž se nějakou organizovanou či formalizovanou cestou snažíme čelit - jakoby "překládány" do řeči neosobních institucí. Jinými slovy jde o způsoby institucionální operacionalizace situací a událostí, které zakoušíme. Jde o způsoby vytváření abstraktních konstrukcí sociálních problémů. Tyto institucionální konstrukce bývají ztělesněny například celou řadou kritérií a podmínek, jež z různých úhlů vymezují třeba jednotlivé sociální dávky i celé jejich systémy.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: dr. Zdeněk Konopásek, Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

Tento text je velmi volným převyprávěním anglicky psaného příspěvku "The Welfare 'Mix' on the Way to Welfare Universalism" (*Czech Sociological Review* 1993, Vol. 1). Jako takový je původně - v detailnější verzi - součástí lehkého traktátu *O institucích a lidech: poetika welfare state* (Praha: Ústav sociálních a politických věd FSV UK, interní edice "Edice", březen 1993). Na doporučení redakce jsem v textu provedl mírné - nakonec ale opravdu jen nepatrné - stylistické úpravy. Hrozilo totiž, že bych jinak svým "ne dost vážným" jazykem mohl zpochybnit vědeckou hodnotu periodika, které se textu laskavě ujalo, jakož i řečí, které sám vedu. Co naplat? Jak poznamenává Paul Atkinson [1990], chápání sociologie jako rétorické aktivity je relativně zanedbáváno (což neznamená, že by sociologie rétorickou aktivitou přestávala být); a tato skutečnost zřejmě úzce souvisí s permanentní úzkostí sociologie, pokud jde o její vlastní status... To nechci brát na lehkou váhu, a proto bych zde rád poděkoval redakci za ochotu spokojit se s minimálním rozsahem těchto korekcí a riskovat tak potřísnění kánonu literárního stylu českého sociologického písemnictví, pěstovaného s láskou a velkým úsilím po dlouhá desetiletí. (A to už jsme jen krůček od Evropy!)

Vezměme příklad "chudoby" a příslušných sociálních dávek. Jedna věc je, jak "chudobu" prožíváme, jak o ní mezi sebou implicitně mluvíme, jak se s ní osobně vyrovnáváme. Tehdy je "chudoba" velice nejednoznačná, komplikovaná a intimní věc.¹ Docela jiná věc pak je, jak "chudobu" konceptualizujeme pro potřebu ustavení veřejných institucí, jež mají "chudobě" čelit. Tehdy se "chudoba" nutně převádí na cosi jednoznačného, stroze definovaného, abstraktního. Stává se neosobně vymezeným cílem veřejně a hromadně organizované pomoci či opory, objektem politiky. Něco podobného platí i pro vymezení osob, kterých se daný problém - zde "chudoba" - týká: považte jen komplikovanou topografii "chudoby" v širokých rodinných sítích oproti jednoduchým a jednoznačným institucionálním definicím adresáta příslušných dávek.

Co mne tedy - jako jeden konkrétní případ obecnějšího jevu - zajímá, jsou různé způsoby *institucionalizace "chudoby"* (sociálního problému) a *institucionalizace* jejího "*nositele*" (adresáta pomoci), tak jak je zrcadlí různé typy soustav sociálního zabezpečení. Zajímá mne, jak se konstruktéři sociálního zabezpečení vypořádávají s tím, co jim "sedí modelem".

Je zřejmé, že institucionální rekonstrukce by měly být co nejprůměrnějšími reprezentacemi toho, co jako sociální problémy vnímáme. Měly by být co nejpečlivějším překladem z jazyka politické naléhavosti do jazyka institucionální korektnosti. A tak například "chudoba" a její nositel, čili "adresát" příslušných dávek, by měli být univerzalistickým jazykem soudobých institucí popsáni co možná všeobecně, a přitom ne paušálně; adresně, a přitom ne diskriminujícím způsobem...
Ďábelský úkol!

V tomto textu bych se rád věnoval některým potížím, jimž musí v tomto směru čelit moderní dávkové soustavy sociálního zabezpečení. Potíží je samozřejmě neustále velice mnoho; mně však jde především o ten typ problémů, který přímo souvisí se zmíněným požadavkem co nejprůměrnější institucionální rekonstrukce sociální "reality". Průměrnost této rekonstrukce se stává problémem, neboť to, co v současných společnostech žijeme, se plíživě proměňuje; stává se stále více "fragmentovaným", "neurčitým", "rozporným" a "nekonzistentním" (např. [Abrahamson 1989, Williams 1992] aj. - to jen, abychom zůstali na poli sociálněpolitických studií). Není divu, že takováto "destandardizující se" sociální naléhavost se do neosobně univerzalistického jazyka institucí sociální politiky překládá čím dál nesnadněji. Model se neustále ošívá a nechce chvíli posedět. A konstruktéry sociálně zabezpečovacích institucí bolí hlava: jak za těchto podmínek zachovávat "realismus" jejich díla?²

1) Tohle je mimořádně hezky patrné z knížky *Trapped in Poverty?* [Jordan, James, Kay, Redley 1992]. Autoři výslovně zmiňují rozpor mezi "velkými teoriemi chudoby" a intimní povahou problémů, na které narazili při svých narativních rozhovorech v "chudých" rodinách.

2) Nechci moc předbíhat, ale nedá mi to: doporučenou četbou k našemu problému by mohla být *Mimesis* E. Auerbacha [1968]. Jazyk a mluvní či literární styl jsou pochopitelně stejně tak institucemi jako sociálněpolitická legislativa a administrativa. Na druhou stranu, společenské instituce lze číst i jako zvláštní druh "textů". Není tedy divu, že literární styl i institucionální režim mají vlastně hodně podobné problémy, když chtějí realisticky - přesvědčivě? - postihnout čili "zobrazit" to, čím lidé žijí. Auerbach ve své knize dochází k závěru, že

Tato krize institucionálních režimů je podle mého jedním z klíčových prvků teorie soudobého *welfare state*. Peter Abrahamson [1989] mluví o příchodu "nové neurčitosti" v debatách o sociálním státu. Myslím, že tato "nová neurčitost" by šla popsat také jako rozpaky nad míšením klasických institucionálních "stylů" *welfare state*. Chci ukázat, že stále méně podstatná je otázka, co se mísí, zato stále podstatnější je problém formálních způsobů míšení.

Ano, termínu *welfare mix* nemusíme rozumět jen v jeho původním smyslu, tj. jako označení pro "smíšenou ekonomiku" současného sociálního státu, na níž se vedle veřejného sektoru účastní i sektor soukromý a dobrovolný. Takovýto "mix" je pouze součástí daleko širšího a obecnějšího *welfare* eklekticismu, jenž má také podstatně širší, řekněme postmoderní bázi. Je pryč doba národních sociálněpolitických modelů jako ideálů pro formulování žádoucích trendů. Rozdíly mezi těmito "modely" se stírají a komplikují. Nejlepší radou se dnes stává vybrat něco z každého systému a zkombinovat řadu důležitých technologií. Tato rada je hitem zvláště v "transformující se" postkomunistické Evropě. Ano, zdá se to jisté: není nic lepšího než takovýto "*welfare mix*" (škarohlídi se jistě neudrží a jedovatě poznamenají: no ovšem, vždyť také nic jiného není ani možné).

* * *

O čem tedy jsou společnosti, ve kterých dnes žijeme? Čím se pro tradiční - kdysi tak moderní - sociálněpolitické instituce tolik zkomplikovaly?

Cosí se děje, to bezpochyby. Dokonce i badatelé v tak dobře zavedené oblasti, jakou je výzkum sociální struktury, mají proč být nervózní. (Tedy alespoň pokud se už zcela nezhledli v rafinovaných technikách zpracování hromadných dat a neudělali z toho disciplínu samu o sobě). Sociální struktura, ať už ji chceme chápat ve smyslu stratifikačních nebo třídních teorií, se rozbíjí, problematizuje a ztrácí někdejší konzistenci [Clark, Lipset 1991]. Problematizuje se i role sociální struktury ve vzorcích politického chování, utváření identity či legitimování sociálního státu [Dahrendorf 1988]. Ba co víc: jak by mohl držet pohromadě analytický konstrukt sociální struktury, když je krajně pochybná i soudržnost pojmu "společnost" tak, jak byl po léta poměrně neproblematicky chápán? Ozývají se hlasy, že pojem "společnosti" příliš splývá s teritoriální či geopolitickou formací moderního národního státu - což je čím dál tím méně udržitelné (viz třeba [Giddens 1987]).

Já bych zde však chtěl v této souvislosti zdůraznit zejména dvě tendence, které jsou pro další výklad velice podstatné:

Jde v prvé řadě o ty proměny, které se týkají časové dimenze lidského života.³ V poslední době dochází k jisté individualizaci časové (kariérové)

"pravdivosti" či realismu literární promluvy slouží míšení stylů. A jsme u toho: jakési "míšení" je učiněno centrálním problémem i v tomto pojednání. "Mix", který zde mám na mysli, je nezbytný pro udržování "realismu" institucionálního zobrazování žitého světa v současných společnostech.

³) Na klíčovou úlohu temporality v procesech sociální diferenciaci během posledních 250 let poukazuje celá řada autorů, nedávno např. Fischer-Rosenthal [1993].

dimenze života. Stále běžněji jsou praktikovány různé - často dočasné - odchylky od kdysi "standardní" životní dráhy a na ni vázaného životního stylu. Dnes celkem běžně konstatovaná diferenciací forem rodinného života a fragmentace trhu práce jsou úzce svázány právě s individualizací rodinných a pracovních kariér, pokud jde o jejich obsah, posloupnost a časování uzlových bodů.⁴

Na druhou stranu, žijeme stále "abstraktněji". To platí v tom smyslu, že každodenně a neuzrušitelně užíváme velice mnoho neosobních institucí. Tyto instituce jsou založeny především na neosobní univerzalitě peněz a práva. Rozhodující společenské instituce jsou přitom - alespoň formálně - stále více univerzálně přístupné, tj. přístupné komukoli nehledě na jeho věk, pohlaví, rodinu atd.⁵

Je velice dobré si uvědomit, že obě tyto tendence se vyskytují současně: *naše životy se ve svém průběhu a stylu individualizují, zatímco statusy a kritéria, jimiž jsme jako "děti", "rodiče", "ženy", "muži", "zaměstnanci", "občané", "chudí" či "bohatí" hromadně a univerzálně poměřováni, odměňováni, chráněni či sociálně zabezpečováni, jsou stále neosobnější, tj. především stále méně závislé na podmínkách každého specifického individuálního případu.* V porovnání se zlatým věkem industriální společnosti máme stále silnější požadavky na to, abychom žili, jak sami chceme. Současně však požadujeme, aby svět držel pohromadě díky co

⁴) Zde se sluší zmínit alespoň stručně něco o tom, co se to vlastně dělo s životním během jednotlivců v průběhu modernizace západních společností. S hezkým přehledem přišel Martin Kohli [1986]. Podle něj došlo v Západní Evropě během posledních tří století k následujícím procesům: 1) relevance průběhu života jako sociální instituce významně vzrostla; 2) temporalizace života byla do značné míry uzpůsobena chronologickému věku. Chronologizace života se objevila jako součást obecnějšího procesu, v němž jsou jednotlivci osvobozováni od pout lokality a rodiny a stávají se součástí nových sociálních programů, jež se soustředí na jednotlivce jako základní jednotky. Průběh života je organizován či institucionalizován zejména systémem práce, jenž ve společnosti převládá (včetně schémat "přípravy" na práci a následného "odpočinku"). Všechny tyto procesy byly svázány s industrializací západoevropských společností. Jejich výsledkem se stal standardizovaný, normativní model životní dráhy, v němž jednotlivé jeho hlavní fáze se od sebe výrazněji odlišují, přičemž přechody mezi nimi jsou kratší a náhlejší. V závěru své práce však Kohli konstatuje, že empirické údaje posledních dvou desetiletí naznačují, že dochází patrně k jistému obratu. Standardizace životní dráhy je oslabována a zažíváme nový nápor individualizace - je individualizována průběhová dimenze života, a to v celé své délce. Podobně Hugues de Jouvenel [1988] říká: "jsme svědky rychlé diverzifikace forem a postavení práce a neméně rychlé diverzifikace rodinných modelů; a aby to bylo ještě komplikovanější, každý jednatel své zaměstnání a formu rodiny během života stále častěji mění"... Zdá se mi, že jestliže byla něčím obecně podmíněna možnost sociologického konceptu sociální struktury (jež je vymezitelná vzájemnou poměřitelností různých stavů, jichž lidé během života dosahují), byla to právě standardizace životních drah členů společnosti. A jestliže nyní dochází k jisté destandardizaci životního běhu jednotlivců, pak to znamená docela přirozeně i ohrožení tohoto již dosti pozapomenutého předpokladu klasického sociálně-strukturálního paradigmatu.

⁵) Otázka institucionální univerzality je proto narůstající měrou naléhavá v následujícím smyslu: jak dosáhnout toho, abychom si - ve své různosti a proměnlivosti! - byli před rozhodujícími společenskými institucemi - ale pozor, jenom před nimi! - všichni rovni?

nejjevnějším, nejjednodušším a univerzálně přístupným masovým institucím. Bělohradský [1992] tuto situaci obecně komentuje slovy, že jde o současný růst masovosti a personalizace života.

* * *

Moderním společnostem dominují dva univerzální institucionální systémy: běžně se jim říká "trh" a "demokracie". Základním médiem prvního jsou "peníze", druhého pak "právo" (...a hned vidíme vágnost označení "trh" a "demokracie", že?). Náš život je stoupající měrou poskládán právě z "peněz a práva".⁶ Jakýmiisi vstupními branami do těchto schémat jsou statusy účastníka trhu a účastníka mocenského systému. V případě účastníka trhu (vlastně "trhů") jde nejčastěji o "klienta", "zákazníka", "zaměstnance" atd. podle toho, co se zrovna prodává či kupuje - peníze, zboží, služby, práce... Pro nás, zabýváme-li se nyní dávkovými soustavami sociálního zabezpečení, je nejdůležitější status "zaměstnance", "pracovníka" - účastníka trhu práce, čili základního systému *distribuce příjmů*. Otázka účasti na *distribuci práv* je jasná - zde jde o status "občana".

Naznačil jsem, že zmíněné "statusy" jsou jakýmiisi vstupenkami pro účast na fungování základních institucionálních systémů i veškerých institucí, které jsou z nich odvozené. Chcete-li se účastnit na politických strukturách a procesech určitého státu, pak jako jeho občan. Chcete-li se účastnit trhu práce, pak jako zaměstnanec. Zvláštním typem institucí, které kombinováním obou hlavních univerzalistických statusů konstruuji nároky na přerozdělování moci politické i ekonomické, jsou základní instituce sociální politiky, resp. sociálního státu. Příkladem budiž sociální zabezpečení: dávky sociálního pojištění, důchody například, jsou v principu odvozeny z něčí účasti na trhu práce. Jsou pojištěním konkrétního příjmu, resp. příjmového standardu nějakého "zaměstnance". Vedle toho jsou všeobecně rozšířeny takové sociálně zabezpečovací instituty jako například garantování určitého životního minima. Tato garance je za příslušných podmínek garantována obvykle všem "občanům". Jsme tedy sociálně zabezpečeni v zásadě dvojím hlavním způsobem: jako "zaměstnanci" a jako "občané".

Problém je v tom, že institucionální konstrukce vybudované na tradičních statusech "občana" a "zaměstnance" byly původně formovány tvář v tvář mnohem soudržnějším a standardizovanějším poměrům. Dnes však takto konstruované moderní institucionální režimy přestávají stačit požadavkům na pružná a flexibilní

⁶) Dovedu si představit, že například čtenáři Iva Možného [1990] nejspíše teď vyskočí a prohlásí mne za ignoranta rozdílů mezi západními univerzalistickými společnostmi a společnostmi státního socialismu východoevropského typu, v nichž "peníze" nebyly jednoduše "peníze" a "právo" nebylo "právo". Řekneme však, že to, o čem mluvím, je něco jako obecný rozvrh "moderní situace", a tudíž něco, co *bylo a je* přítomno i u nás, neboť státní socialismus byl na tuto situaci jistou *odpovědí*. (A každá otázka je přece tiše přítomna v odpovědích, které vyvolá.) V tom případě pak stačí nezaměřovat onu "odpověď", kterou jsme žili a do značné míry ještě žijeme, s výchozím problémem, jenž nás bez jakýchkoli pochyb pevně spojuje s tzv. Západem. Navíc tvrdím, že se "Západem" nás spojuje dokonce i dnešní, aktualizovaná verze tohoto problému, totiž problém života postmoderního. Postkomunistickým společnostem se vyplatí rozumět - mimo jiné - jako společnostem "nahrubo, přes koleno postmodernizovaným".

kritéria. *Životní situace, které byly - pokud jde o jejich univerzální výskyt a standardní načasování - v moderní situaci celkem nesporné, jsou nyní - pokud jde o totéž - značně problematické.* Univerzální použitelnost statusů "občana" a "zaměstnance" zakouší krizi...⁷ a skrze tuto krizi univerzality eroduje i celý institucionální režim soudobých sociálně zabezpečovacích systémů, jež je na uvedených statusech podstatným způsobem založen. Co tato krize konkrétněji znamená?

Za prvé, značná část lidí se během svého života ocitá úplně nebo částečně mimo trh práce. Ovšem, to není nic nového, řeknete. To je přece dávno běžný fenomén, který - jak již bylo v jedné z poznámek zmíněno - souvisí s chronologizací životní dráhy pod tlakem industrializace výroby; děti a důchodci prostě nepracují. Jenže potíž je právě v tom, takhle jednoduše to už nejde říci. Nyní střídavě pracuje a nepracuje, popř. částečně pracuje, i celá řada dalších lidí⁸ (např. [Abrahamson 1991]). Lidé bývají stoupající měrou dočasně vyloučení z výhod a nároků, které skýtá zaměstnanecký status, ať už dobrovolně či nikoli.⁹ Je přitom obtížné dopředu jasně předvídat, kdy bude jednotlivec jakožto "zaměstnanec" oslaben, a tak znevýhodněn; poměrně jasné to zůstává už jenom na samých okrajích životního běhu.

Na druhé straně, je velice obtížné vztáhnout nějak status "občana" k individualizovanému projektu životní dráhy. Na rozdíl od "zaměstnance" nemá "občan" žádnou jedinečnou kariéru. To pouze status účastníka trhu práce může do institucionálního konceptu příjemce dávek sociálního zabezpečení vnést individualizovanou, "privátní" časovou dimenzi životního běhu.

7) Zdůrazňuji, že v současných podmínkách erodují *oba dva* základní univerzalistické statusy - jak ten, který vyjadřuje formalizovanou účast na distribuci moci, tak ten, který ztělesňuje účast na formalizovaném trhu práce. Je dobré zmínit, že toto stanovisko je v opozici vůči nyní velmi oblíbenému konceptu tzv. *social citizenship* - např. [Balbo 1990; De Deken 1992a, 1992b] aj. V rámci tohoto konceptu je - alespoň deklaratorně - zdůrazňována občanská báze nároku na sociální zabezpečení, a to jako možné východisko a šance při jednoznačně konstatovaném selhávání báze zaměstnanecké. Problém však spočívá v tom, že statusy "zaměstnance" a "občana" jsou podstatně vzájemně svázány, jsouce produktem téže doby a týchž tlaků (viz např. [Myles 1992]). Na souvislosti mezi formalizovanou účastí v systému práce a klasickým konceptem občanství někdy ostatně bezděčně poukazují i sami stoupenci *social citizenship*. To se jim stane například tehdy, když - pojednávajíc o *gender* diskriminaci, v rámci jednoho ze svých nejdůležitějších argumentačních okruhů - poukazují na to, že v domácnosti, mezi plenami, je těžko být "příkladným občanem" (např. [Lister 1990]).

8) K tomu nepochybně přispěla dovršující se invaze žen na trh práce, fenomén, který z vlastní zkušenosti nemůžeme v tomto směru náležitě ocenit. Každopádně je ale dobré si uvědomit, jak velká část inovací a trendů v alternativních formách zaměstnávání je vázána právě na masové začleňování žen do systému práce. Důležitou roli sehrál i nástup masové nezaměstnanosti v 70. letech (lidé si často neuvědomují, že v poválečné evropské historii byly rozsah a povaha tehdejší nezaměstnanosti bezprecedentní). Mnohé lze dávat do souvislosti i s ústupem až rozpadem protestantské etiky práce [Parker 1989].

9) To, co ukazují makrostudie o fragmentaci trhu práce (např. [Boje 1990]), je pro nás ještě zajímavěji ukázáno na úrovni diferenciacie zaměstnaneckých kariér. Např. H. G. Brose [1989] krásně ukazuje, jak se "dočasné pracovní kontrakty" (*temporary work*), původně marginální vzorec zaměstnávání, vázaný zpočátku na specifické populační skupiny, stává *relativně* běžnou, univerzálně rozšířenou formou účasti na trhu práce.

Shrňme tedy:

- 1) Status "zaměstnance" představuje nyní příliš nejistou a nestabilní bázi pro konstruování sociálně zabezpečovacích nároků, neboť je vzrůstající měrou nestálý a měnlivý;
- 2) status "občana" je zase příliš rigidní s ohledem na nároky, které s sebou nese individualizace životních drah, a tedy i životních standardů.

Rozhodně ale nelze říci, že upadá důležitost či význam těchto statusů, ať už obou nezávisle na sobě či jednoho na úkor druhého. Spíš naopak. Lidé přece svým chováním na trhu práce nerozbíjejí monolitickou strukturu zaměstnanosti proto, aby se jako "zaměstnanci" znevýhodnili či zproblematizovali a aby pak zůstávali odkázáni na nějaké paušální garance sociálního občanství. Zrovna naopak, diverzifikace vzorců zapojení do systému práce je výrazem *posilování* významu zaměstnaneckého statusu.¹⁰ Přesto, ba snad právě proto, i role občanství jako konstitutivního principu nároku na nějakou sociální dávku co do významu narůstá. Ideálně by měl být každý "zaměstnanec" sociálně zabezpečen - alespoň trochu - i jako "občan", a naopak. Částečně zpochybněná univerzalita jednoho statusu si žádá být doplněna univerzalitou statusu druhého. *Vymezení "každý zaměstnanec" je nedostatečné, protože je nelze univerzálně vztáhnout na celou populaci, ba dokonce nyní už ani na nějakou ucelenou populační skupinu (např. skupinu lidí v produktivním věku). Vymezení "každý občan" je také samo o sobě slabé, protože je nelze univerzálně vztáhnout k stále naléhavějším individualizovaným nárokům tak, jak nepředvídatelně vyplývají z jednotlivých momentů životní dráhy.*

Užití obou statusů je tedy vzrůstající měrou problematické, a přitom narůstá urgentní potřeba nacházet v nich spolehlivou oporu institucionálních systémů. Východisko lze spatřovat v jejich míšení či kombinování. Bez nějakého "mixování" obou statusů již nelze udržet celkový univerzální charakter sociálně zabezpečovacích schémat. Jeden druhého oba statusy prostě bezpodmínečně potřebují. Problémem však je, *jak* občanský a zaměstnanecký status technologicky smířit; *jak* v kritériích dávkových systémů sociálního zabezpečení "mixovat" dimenzi "životní situace" a dimenzi "životního běhu", tj. dimenze, které oběma statusům odpovídají.¹¹ Není totiž mix jako mix.

* * *

¹⁰) V ne-jednotě je síla, dalo by se říci. Přesněji vzato, tváří v tvář diverzifikované sociální "realitě" jsou silnějšími a mocnějšími ty instituce, které tuto různost respektují.

¹¹) Dimenzi "životní situace" odpovídá princip "sociální potřeby (či potřebnosti)" (*need principle*), zatímco dimenzi "životního běhu" odpovídá koncept "sociální události" (*contingency principle*). Sociálně potřebným může být "občan"; událostí se obecně míní ztráta pracovního příjmu a to se zase může stát jenom "zaměstnanci". Potřebnost pak zakládá hlavní kritérium pro poskytování "sociální podpory" (*social assistance*), kdežto - pojistná událost je základním kritériem v rámci schémat "sociálního pojištění" (*social insurance*) - (např. [Berghman 1991]). Je zřejmé, že jsme u problému, který již dříve vyhmátl Jean Pierre Jallade [1992] a jehož vyřešení vztáhl jako nezbytnou podmínku k možnostem překonání krize legitimacy sociálního státu: je nezbytné technologicky smířit princip rovnosti a princip zabezpečení (příjmu), oba dva zřejmě legitimní, avšak protichůdné principy sociálního zabezpečení.

"Mixování" obou zmíněných statusů, principů či kritérií není ovšem nic nového. Když máme v každodenní perspektivě hodnotit něčí situaci, naprosto běžně abstraktní kritéria ignorujeme a spontánně uvažujeme "průběhovou" i "situační" dimenzi najednou. Bylo by nenormální, kdybychom uvažovali jinak.

Nu, a tak jako splývají tyto dvě základní abstraktní perspektivy ve vnímání každodenní konkrétní "reality", kříží se a částečně splývají i na úrovni její institucionální rekonstrukce. Technologické principy sociálního pojištění (postaveného obecně na statusu zaměstnance, tj. někoho, kdo má příjem) a principy sociální podpory (postavené na statusu občana) proto nejsou v praxi absolutně disjunktní. Je totiž docela běžné, že v sociálně-pojistných schématech najdete prvky sociální podpory a naopak. Toto míchání je jakousi redukcí abstraktní tvrdosti "ideálních", čistě vymezených kritériálních dimenzí. Taková redukce má charakter víceméně nahodilého (dnes bychom řekli "nesystémového") ohoblování nepříjemně ostrých hran institucionální operacionalizace našeho světa.¹² Zároveň, a to je neméně důležité, tváří se tento způsob "mixu" jako jakési "zabití několika much jednou ranou".¹³

To, co jsem výše popsal jako výsledek "bezděčného" či "nesystematického" otupování přísné abstraktnosti institucionálního obrazu situací, které indikují nějaké dávky sociálního zabezpečení, má však i svoji vyhrocenou a pečlivě zkoncipovanou podobu. Jde o tzv. "univerzální" dávky nebo také o to, co je jindy označováno jako "*demogrant type benefit*". Berghman [1991] o tomto typu dávky píše: "Ve schématech typu *demogrant* je vypracována jistá kombinace prvků pojištění a podpory."¹⁴ Toto tvrzení dokládá názorná tabulka, která nebude na škodu ani zde:

¹²) Tak například Berghman [1991] píše o dávkách sociálního pojištění - v zásadě odvozovaných z individuálního příjmového standardu pojištěnce - toto: "kvůli sociálním, 'solidaristickým' ohledům jsou tyto dávky do určité míry podřízeny garantovaným minimálním hranicím, jakož i jistým maximům a jsou kalkulovány tak, že jejich výše je částečně nebo docela nezávislá na úrovni pojistných příspěvků či na typu rizika" (dodejme, že výše pojistných příspěvků je obvykle přímo úměrná výši pravidelných příjmů, jež jsou pojištěny)... Čili ve vztahu k našemu meritů věci: základní motiv pro poskytnutí příslušné dávky *sociálního pojištění*, totiž "PROTOŽE má někdo najednou méně", je tu v jediné dávce zkombinován se základním motivem pro *sociální podporu*, tj. "ABY měl někdo více".

¹³) Kdysi jsem ošidnost tohoto dojmu demonstroval na konkrétním případě tzv. rodičovského příspěvku [Konopásek 1990]. Konstrukce rodičovského příspěvku jako by se třefovala do dvou cílů najednou: podpora "chudých" a podpora "rodin". Výsledek se však *de facto* nemilosrdně zvrhává do podpory "chudých rodin": do stimulování "chudého", tj. sociálně nezajištěného, nezralého a problematického rodičovství. Rodičovství odpovědné a zralé je naopak *relativně* penalizováno.

¹⁴) A hned pokračuje: "Ačkoli financována z veřejných rozpočtů, tak jako schémata sociální podpory, schémata tohoto typu zaručují dávky v případech nějaké sociální události. Avšak, oproti tomu, jak to chodí v rámci sociálního pojištění, není třeba žádné ověřování potřeby... *demogrants* jsou zaměřeny na minimální úroveň ochrany, jsou koncipovány "plošně" (*flat-rate*) a jsou zřizovány pro případy takových sociálních událostí, u nichž se *předpokládá* (zvýraznil autor), že vyvolávají situaci potřeby."

sociální potřebnost		sociální událost
příspěvky státní rozpočet	SOCIÁLNÍ PODPORA	SOCIÁLNÍ POJIŠTĚNÍ DEMOGRANT

Pramen: Berghman 1991

Takto definované "univerzální" dávky¹⁵ jsou prostě založeny na smíchání tradičních kritérií, technologií a statusů. Hle: "sociální událost" je něco, co se týká "zaměstnance", neboť tato "událost" jde obecně nadefinovat jako ztráta, ev. nenabytí příjmu z práce; avšak zdroje pro pokrytí této "události" jsou v případě dávek typu demogrant čerpány ze státního rozpočtu - instituce navýsost "občanské". Naopak, situaci potřeby nelze přisoudit pouze zaměstnanci, ta musí být pojata šířeji, univerzálněji: ne "zaměstnanec", ale každý "občan" může být nějak "potřebný". Avšak v případě tzv. "univerzálních" dávek je celá věc radikálně posunuta: monopolně se zde uplatňuje formule "*každá událost může vést k potřebnosti*".

Toto smíchání tradičních statusů "zaměstnance" a "občana", abstraktních dimenzí "životního průběhu" (resp. sociální události) a "životní situace" (sociální potřeby) či, ještě jinak, kritérií typu "proto, že... (se situace zhoršila)" a "aby... (se situace zlepšila)" je v případě tzv. "univerzálních" dávek jaksi absolutní. Tradiční instituty a technologie následkem toho úplně ztrácejí svoji sílu a svůj smysl. Jde pak vlastně mluvit o - revolučně - novém statusu (řekněme statusu "sociálního občanství" sociálně-demokratického ražení). Ideálem je "komplexní", do neosobně abstraktních dimenzí nerozbitá perspektiva strůjců a strážců tzv. "*people's home*" [Esping-Andersen, Micklewright 1991]. Kritéria nároku na dávku jsou zcela nově nadefinována: rezignují na to, co ověřitelně je - např. již nastalá jednotlivá pojistná událost či sociální potřeba, a soustředí se na to, co všechno *by mohlo* být, kdyby...

To, že představa tzv. *social citizenship* - tak, jak ho implikují seversky nadefinované "univerzální dávky" - je vlastně revoluční fúzí, a tedy i destrukcí tradiční podoby statusů "zaměstnance" a "občana", je nesmírně důležitý závěr. Nemění na něm nic ani skutečnost, že jím budou lekteří stoupenci "sociálního občanství" popuzeni. Podle nich je totiž "sociální občanství" jakýmsi rozšířením, a vpravdě dotažením komplexu klasických práv občanských a politických [Marshall 1950], dovršením ideje "občana", která se statusem "zaměstnance" nemá naprosto

¹⁵) Mním zde "univerzální dávky" tak, jak užívají tohoto pojmu autoři zabývající se tzv. skandinávským modelem sociálního státu (např. typicky Esping-Andersen či DeDeken). Jde o výrazně sociálně demokratický koncept dávkového univerzalizmu. Jak jsme totiž viděli, *svým způsobem* jsou "univerzální" jak dávky klasického sociálního pojištění, tak dávky základní sociální podpory. I v některé, většinou ne-severské literatuře narazíte na to, že například dávky sociálního pojištění jsou považovány za dávky "univerzální". Avšak snad právě jako reakce na pocit, že univerzálnost obou zmíněných tradičních schémat ("pojištění" a "podpory") začíná být skrze erozi statusů zaměstnance a občana poněkud nepřijemně "děravá", jsou právě dávky ztělesňující fúzi obou klasických typů - a jakési "zmixování" tradičních statusů - tak často a přesvědčivě nazývány "univerzálními".

co dělat. Dokonce naopak, "sociální občanství" má být úplným osvobozením od logiky statusu zaměstnance... Avšak analýza kritérií vztažených k oběma tradičním statusům v porovnání s kritérii vázanými na tzv. "univerzální dávky" mluví jasně: *social citizenship* je hybridem, totální míchanicí obou tradičních nárokových bází sociálního zabezpečení.

Dávkové formule ovšem nejsou to jediné, na čem lze tuto tezi dokumentovat. Sám Esping-Andersen [1990] upozorňuje například na to, že patrně nejcharakterističtějším rysem "sociálně demokratického *welfare* režimu" je splynutí sociální sféry a sféry práce (*fusion of welfare and work*).¹⁶ V konkrétním případě dávek sociálního zabezpečení je pak jenom naprosto konformní, ba typické, že jsou to prostě události ve světě práce, které spouštějí nároky plynoucí ze "sociálního občanství". Ano, "sociální občanství" je svými garancemi zaměřeno právě na sféru práce a příjmů z práce, a to proto, aby tyto garance fungovaly ve smyslu prevence před případnou sociální potřebností.

Nepřipomíná vám to něco? No jistě: severské pojetí tzv. "sociálního občanství" jako univerzální báze nároku na požitky z *welfare state* na straně jedné a středoevropský státní socialismus na straně druhé. Co jiného než totální smíchání statusů "občana" a "zaměstnance" bylo ztělesněno například v jednom ze základních sociálně zabezpečovacích institutů státního socialismu, totiž v "právu na práci/povinnosti pracovat"?¹⁷ Označení "zaměstnanec" a "občan" znamenalo vlastně tautologii: všichni zaměstnanci, a *tudíž* i všichni občané, byli zabezpečeni a naopak. To vše, opět, je možné považovat za všeobecné nasměrování "občanských" garancí do sféry práce, a to za účelem "prevence sociální potřebnosti".

I ostatní klasické instituty moderních společností byly za socialismu destruovány podobným chvatem: neosobní, institucionální kategorie ztratily jasné ohrazení a proluly jedna v druhou. Jednotlivé formy státní moci, peníze i právo, legalita a legitimita fúzovaly do jediné, těžko z některé strany analyticky uchopitelné totality. Společenské instituce neměly zacházet se skutečností v jednotlivých abstraktních a neosobních dimenzích. Naopak, měly ji do sebe pojmut v každém okamžiku v celé její totalitě. Žádné "občan" a "zaměstnanec", jednou tak, podruhé tak. Nic takového. I "občan" i "zaměstnanec": obojí najednou a teď hned! Nedělitelně.

Státní socialismus by tedy šel v tomto smyslu nadefinovat jako strach ze stavebnicovosti moderního světa; strach z toho, že by svět mohl být institucionálně (v řeči, v myšlení, ve společenských institucích) rekonstruován jinak než ve formě jednodimenzionální monolitické kopie.

Institucionálním zastřešením takového režimu je totální (totalitní) stát, podřízený "organickému" pojetí [Bělohradský 1991] státního mechanismu.¹⁸

¹⁶ Z jiné strany tento rys sociálně-demokratického "občanství" dokládá i Taylor-Gooby [1991] ve své nedávné stati *Welfare State Regimes and Welfare Citizenship*.

¹⁷ Viz též stať J. Večerníka [1993] v tomto čísle.

¹⁸ Možnost uvažovat jednotlivé institucionální soustavy relativně nezávisle na sobě je tedy v socialismu velice omezená. To je třeba mít na paměti i tehdy, když chceme porovnávat formální technologické rysy "sociálního zabezpečení" ve "státním socialismu" a v "tržních

Máme-li tedy - pozpátku - rekapitulovat, institucionální režim státního socialismu střední Evropy je všeobecně definovatelný jako totální, *revoluční smíchání, fúze, a tedy destruování tradičních institucionálních kategorií*. To znamená především smíchání, *čili znehodnocení abstraktních dimenzí, na nichž jsou tyto kategorie původně vystavěny*. Je to "zabití všech much jednou ranou", "totální prevence". Je to "amalgám tradicionality a modernity" [Možný 1991] v tom smyslu, že na úrovni společenských institucí, tj. na úrovni neosobní rekonstrukce žitého světa, je skládán z jednotlivých abstraktních dimenzí a z odpovídajících jednotlivých institucí jakoby ("opět") jeden jediný, totální celek. Tento celek má být dokonale identický s tím, co žijeme¹⁹ - je vytvářena totální instituce, totální stát.

Určitě je zde podstatným prvkem nostalgie po ztraceném světě komunit a pospolitostí. Socialismus je vlastně sentimentálním pokusem vypořádat se s neosobností moderních institucí, zrušit vládu mnoha na sobě často nezávislých abstraktních měřítek a nahradit je "chápavou", neabstraktní, či spíš "nad-abstraktní" a "humánnější" perspektivou pohledu.

Formálně velice podobný "totální mix" lze najít v "sociálně-demokratických" představách o "sociálním občanství" a v konceptu tzv. "univerzálních dávek": *tradiční instituty zaměstnaneckého a občanského statusu, jakož i abstraktní dimenze, na nichž jsou tyto statusy postaveny, jsou smíchány do jediného, na několik cílů najednou hypoteticky zaměřeného a "preventivně" orientovaného institutu*. I zde je jedním ze základních motivů vzpoura proti podřizování se abstraktnímu poměřování lidského světa neosobními institucemi. Základním heslem je "lidská", popř. "mezi-třídní" či "institucionalizovaná" solidarita. I zde je zamýšleným vedlejším produktem jakési "zateplení" našeho společného lidského domova.²⁰

demokraciích". Právě proto ve vztahu k sociálně zabezpečovacím schémátům západní Evropy nemohou být srovnatelnou jednotkou analogicky vymezené instituce Evropy komunistické. Namísto toho je zde třeba jít až na úroveň institucionálních technologií samotného socialistického státu - pouze ten, úhrnem, ve své totalitě, odpovídá tomu, čím je na Západě (ale jenom v dílčím, abstraktním aspektu!) *welfare state*. Každému dílčímu aspektu organizace života západních společností - "tržnímu hospodářství", "právnímu státu", "občanské společnosti" a jejich dílčím institucionálním soustavám - odpovídá státně-socialistický režim jenom svým úhrnem. Abstraktní kategorie Západu nemají v logice státního socialismu partnera.

¹⁹) Všimněte si: jde vlastně o situaci, kdy zobrazení, reprezentace reality, splývají s realitou samotnou; kdy originály jsou vytlačovány ze světa vlastními kopiemi [Baudrillard 1983], kdy do modernity, která nás obklopuje, prosakují prvky tradicionality a vytvářejí tak pohromadě neдрžící, a přitom pořád nějak fungující míchanici; kdy se jedním z klíčových rozporů stává rozpor mezi "přirozeným" a "umělým" - to je přece postmoderní situace jak vyšitá. K tomu přidejte rozkvět neformálních ekonomik, rozbití sociální struktury, fragmentace politického spektra nebo strach intelektuálů, že se nadále už svět obejde bez jejich exkluzivní kulturní produkce [Bauman 1990], a možná - alespoň částečně (jako materiál k dalšímu přemýšlení) - přijmete moji dřívější tezi o tom, že "společnosti postkomunistické je třeba rozumět jako společnosti nhrubo, přes koleno - vlastně zadními vrátky - postmodernizované".

²⁰) Zajímavé - a příznačné - je, že stejně jako v případě státního socialismu, ani zde vzpoura proti abstraktnosti nevede k oslabení individualistické logiky institucionálního režimu. Ba naopak, ještě ji posiluje. Je možné argumentovat na mnoho stran: například s odkazem na nejtypičtější představitele dávek typu *demogrant*, tzv. rodinné dávky - ty jsou explicitně určeny

Nakonec je však třeba zdůraznit a trvat na tom, že úplně stejný typ "totálního" *welfare* mixu je důležitým způsobem ztělesněn téměř ve všech moderních sociálně zabezpečovacích soustavách. Děje se tak například v podobě pevných minimálních složek takových dávek, které mají nahrazovat něčí ušlý příjem (třeba v případě důchodů, nemocenského, dávek pojištění v nezaměstnanosti atd...).²¹ Tyto *flat-rate* komponenty v zásadě od individuálních příjmů odvozených dávek fungují dočista stejně jako výše zmíněné "univerzální dávky". I tady je jediná dávka - rozčleněním na dvě složky - *současně* zaměřena jak na garantování nějakého veřejně stanoveného minima, tak na garantování nějakého individuálního (privátního) standardu příjemce. Přehlednost tohoto dvojího zaměření je přitom pouze zdánlivá: *dávka* je sice jasně rozčleněna na dvě složky s různým určením, *nárok* a kritéria nároku ovšem už nikoli. Nárok zůstává jediný. *Nárok*, který je vztažen k *jediné* kritériální dimenzi, iniciuje *dávku*, která je konstruována s ohledem na *obě dvě* základní kritériální dimenze. Takové trefování se do terče případné sociální potřeby, jež v souvislosti dané sociální události *může, ale nemusí* nastat, jsou pouhé rány naslepo.

* * *

Jak jsem se pokusil ukázat, plíživý nástup postmoderní situace ohrožuje cestu k univerzalitě našich společenských institucí. Ty se stávají vzhledem k panujícím poměrům příliš rigidní, paušalizující, normativní.

Viděli jsme, že dvě základní nárokové báze v rámci institucí *welfare state* se tradičně opírají o statusy "občana" a "zaměstnance". Aby bylo možné udržet, eventuálně prohlubovat univerzalitu nároků na základní sociální zabezpečení, je nezbytné optiku obou statusů nějak intenzivně kombinovat. *Klienty sociálního státu je třeba současně, naráz zabezpečovat i jako "občany" i jako "zaměstnance"*.

Doposud jsem se v tomto textu zabýval tím způsobem kombinování obou tradičních kritériálních perspektiv, který je základními formálními rysy spřízněn s institucionálním režimem státního socialismu. V tom případě jde o takové míšení abstraktních dimenzí (v jejichž rámci instituce poměřují naše životy), které ve svých důsledcích vede k úplnému vyřazení těchto dimenzí z provozu. Na základě jejich totální ("revoluční") fúze vzniká vlastně úplně nová perspektiva, charakteristická jakousi "umělou", institucionálně rekonstruovanou "celostností" "teplého lidského pohledu".²² Tato perspektiva vlastně neanalyzuje "co se stalo" -

pro posilování nezávislosti jednotlivých rodinných členů na sobě samých. Na hlubší souvislosti tohoto rysu poukazuje řada autorů; například Trägårdh [1990], který upozorňuje na individualistickou pracovní etiku a pozoruhodnou alianci státu a jednotlivce ve švédském *welfare state*, jež má své kořeny v předmoderní alianci mezi monarchistickým státem a rolnickým stavem, namířené proti šlechtě.

²¹) Nejrozdílnější souhrnné zprávy o posledním vývoji v postkomunistické střední Evropě (např. [Atkins 1991]) ukazují, že taková "dvousložková" konstrukce starobních důchodů je hitem reformovaného sociálního zabezpečení i v naší oblasti.

²²) Patrně by šlo docela dobře mluvit o "institucích s lidskou tvář" či o "nelhostejných institucích" (viz Kellerovu [1992] kritickou koncepci byrokracie jako institucionalizované lhostejnosti).

aby pak mohla nastat situace v základních abstraktních dimenzích poměřit příslušnými institucionálními kritérii. Ona namísto toho *předpokládá*, že se něco *stalo* tam, kde je to "teoreticky možné"; tam, kde to lze očekávat.

Zásadní problém takových předpokladů však spočívá v tom, že dnes mají různé situace stále větší počet "teoreticky možných" důsledků. Ba co víc, tyto důsledky jsou stoupající měrou *pouze* "možné" a nikoli "automatické" (tj. v dané situaci pravidelně, takřka bez výjimky nastávající); a jsou "nelineární". "Normálním" se dnes stává prostě kdekdo a všeobecné předpoklady na téma "co se stane, když...", jsou stále více problematické.²³

Je zřejmé, že univerzality nároků je v případě takového "konfúzního" institucionálního režimu dosahováno skrze rezignaci na tradiční kritéria. Klasicky bývají taková kritéria - prostřednictvím jednotlivých abstraktních dimenzí - těsně vztažena ke konkrétnímu problému či situaci. Zde však, mají-li instituce potíže s postihováním stále jemnějších a četnějších "odchylek" od (někdejšího) "normálu", je řešení hledáno v možnosti tyto odchylky prostě ignorovat a uchýlit se k paušálnějšímu kritériu, založených na (stále chabějších) předpokladech. Jde vlastně o rezignaci institucí na to, co se v životě lidí opravdu děje. Je to institucionální rezignace na společnost, která je - či hrozí být - chaosem.

* * *

Toto vše nejsou žádné spekulace o tom, jak by věci - eventuálně - mohly, nebo dokonce měly být. Popsaný institucionální "mix" jednoznačně *byl* součástí všedního fungování státního socialismu; je konstitutivním prvkem severského či sociálně-demokratického *welfare* univerzalizmu (jako jednoho z dosti vlivných směrů akademického a eurobyrokratického sociálně politického myšlení); a konečně, je také naprosto běžnou, i když nepříliš nápadnou součástí sociálně zabezpečovacích soustav kdekoli na světě... Znamená to tedy, že tlaky k institucionálnímu univerzalizmu redistributivních technologií představují v současných společnostech nutně tlaky směrem k "socialistickému" typu institucionálního režimu? Je například veřejný sektor západního *welfare state* skutečně nevyhnutelně pouhou enklávou či malou napodobeninou socialismu v - jinak - liberálních demokraciích? [Prychitko 1990]

Je a není. To, co již bylo řečeno, platí. Bylo toho ale doposud řečeno jenom půl. Lze totiž identifikovat i protichůdný, nezadržitelný a současně se prosazující způsob "*welfare mixu*".

* * *

²³) Tato situace "kariérové rozmanitosti" a "uvolněnosti" nás odkazuje k teorii chaosu. Chaotický systém, je systém, v němž vztahy mezi jakýmkoli dvěma částmi, událostmi, proměnnými či stavy nemohou být predikovány; tyto vztahy se mění nelineárně, v čase těžko předpověditelně (viz [Young 1991]). V situaci "chaosu" přitom nelze dost dobře ignorovat žádnou jednotlivost nebo marginální fenomén jako nedůležité faktory. Ty totiž mohou mít v rámci nelineární logiky stejně závažné ("velké") důsledky jako jevy většinové, "statisticky silné". A naopak, pravidelnost může zafungovat i docela nevýznamně.

Oproti konfúzi a "totálnímu směšování" klasických statusů "občana" a "zaměstnance" v jednotlivých institutech sociálního zabezpečení se zcela zřetelně objevuje i docela opačný trend: totiž tendence k maximálnímu vyhraňování obou statusů, k očišťování jednoho od druhého a k posilování jejich vzájemné nezávislosti. Nikoli romantická vzpoura proti neosobnosti kritérií, které oba statusy - každý sám za sebe - implikují²⁴, ale naopak jakési klasicistní vycizelování obou abstraktních perspektiv a stvrzení, ba posílení jejich tradičního významu.²⁵

Jak to přijde? Tak například výrazem takového posilování *zaměstnaneckého statusu* v systémech sociálního zabezpečení je nepochybně mohutný rozvoj zaměstnaneckých a soukromých pojišťovacích schémat. Tento úrok stranou z čistě veřejného sektoru - garantovaného rozhodujícím způsobem samotným státem - zajišťuje, že kritéria vztahená k občanskému statusu mohou být (s jistými výhradami) odložena stranou.

Historie sociálního zabezpečení ve Švédsku poskytuje hezkou ilustraci toho, na co chci upozornit. Z určitých důvodů, které byly již několikrát v tomto textu naznačeny, zformovaly se v severských zemích takové sociálně zabezpečovací soustavy, které v sobě zvláštním způsobem kombinovaly prvky kontinentálního sociálního pojištění a tradiční sociální podpory. Tak třeba důchody tam dlouho nevypadaly tak, jak je běžné například u nás. Výše důchodů byla pro všechny naprosto stejná ("univerzální" tzv. *basic pensions*)²⁶ a prakticky se přímo nevztahovala k dosahovaným výdělkům během individuální pracovní kariéry. Je příznačné, že tohle vše se formovalo ve stínu rychlé a pozdní industrializace a jako součást nebývalého rozkvětu standardizovaných sociálních forem, který je s industrializačními procesy těsně spojen. Avšak spolu s tím, jak bylo postupně problematizováno paušální poměřování lidí navzájem (skrže standardizované životní situace a normativně vymezené institucionální statusy) a jak se začínala zdvihat další vlna individualizace, postihující tentokrát především časovou dimenzi individuálního lidského života, staly se instituce naštelované na takové masově standardizované formace těžko udržitelnými. Nezadržitelně se nakonec začal - tak jako jinde - prosazovat politický tlak na zavádění neveřejných sociálně-

24) ...a pokus "poskládat" ze dvou abstraktních dimenzí jednu přece jen "celostnější" perspektivu (nikdo přece není *jenom* "občan" či *jenom* "zaměstnanec"; v každou chvíli jsme tím i oním, ba dokonce ještě lecčím jiným, a společenské instituce by nás tedy neměly poměřovat podle takových zjednodušených škatulek...)

25) ...čili pokus učinit rozložení obrazu člověka a jeho příjmového problému do dvou základních dimenzí ještě preciznějším, a vlastně maximálně abstraktním (co patří "občanu", dej "občanu" a se "zaměstnancem" stejně; nepatří se obojí směšovat, každý chce své...)

26) Dokonce říkám-li "pro všechny stejná", znamená to příznačně spíš "pro všechny *občany*" než "pro všechny *zaměstnance*" - důchodový zákon z r. 1913 učinil ze Švédska první zemi na světě, která měla nějakým schématem sociální náhrady příjmu zabezpečenu skutečně celou populaci [Heidenheimer, Heclo, Adams 1983]. S tím jasně souvisí to, že "sociální podpora" v klasickém kontinentálním smyslu ve Švédsku dodnes chybí. Švédský sociálně zabezpečovací režim prostě neobsahuje žádné "sociální pojištění" či "sociální podporu", ale jakousi *směsicí obojího*, kde už nemá smysl hledat původní tvary a základem se stává systém tzv. "*universal benefits*".

pojišťovacích schémata, a to jako reakce na malou ochotu veřejných schémat zahrnout mezi rozhodující kritéria pro určování výše dávek přímou vazbu na individuální příjmové standardy klientů.²⁷ Dokonce i v rámci veřejných dávkových soustav samotných musely z těchto důvodů vzniknout nějaké *earnings-related* složky, jakési nadstavby "základních důchodů, vázané k individuálně dosahovaným výdělkům [Esping-Andersen, Micklewright 1991; Baldwin 1990] aj. Lidé - hlavně ze silicích středních a vyšších příjmových skupin - prostě chtěli mít pojištěny skutečně své vlastní individuální příjmy, své vlastní příjmové kariéry. A to jim skandinávský způsob "totálního" mixu kritérií sociálního pojištění a sociální podpory dost dobře neumožňoval.

Opět připomínám: status (sociálního) "občana" nemůže zakládat žádný individualizovaný standard, ani si nelze představit masovou individualizaci "občanských kariér". A tak si rostoucí důraz na individualizaci projektů životní dráhy vynutil posílení statusu "zaměstnance" v soustavách sociálního zabezpečení. A když to s dostatečnou razancí nešlo v rámci veřejných schémat, vznikaly soustavy soukromé či zaměstnanecké.

Současně však dochází ke zcela zřejmému vyhraňování klasické (liberální) občanské báze: téměř po celé západní Evropě je nyní rozšířen institut garantovaného minimálního příjmu.²⁸ Jeho rodící se obdoby nalezneme i v současných postkomunistických zemích. Obecně jde o dávku, která je garantovaná všem občanům, jejichž rodiny se dostanou pod stanovenou hranici životního minima. Pokud nějaká domácnost nárokuje takovou dávku, musí - jako celek - obvykle prokázat svoji "potřebnost". Schéma garantovaného minimálního příjmu je financováno běžně přes státní rozpočet. Jak je zřejmé, nehledí se zde vůbec na historii individuálního příjmového standardu - není podstatné jestli a co se stalo; rozhoduje výhradně momentální *situace potřeby* (je úplně jedno, jestli ta nastala díky výpadku některého z rodinných příjmů nebo z jakéhokoli jiného důvodu). Není zde třeba žádného pojištění, individuální příjmy jsou zde podstatné pouze ve svém součtu, jako celková suma aktuálního rodinného příjmu. Není tedy rozhodující, že někdo má ze sociálně uznávaných důvodů *méně* než měl dosud, nýbrž pouze a jedině to, že někdo má prostě *málo*. Jednoduše, jakékoli atributy zaměstnaneckého statusu jsou zde vyloučeny.

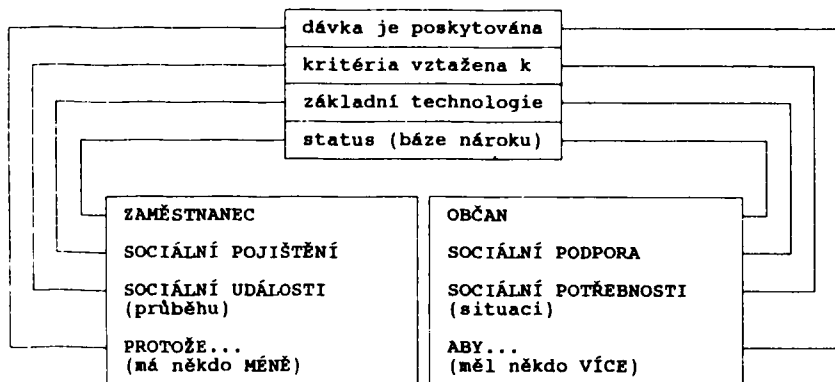
Vidíme tedy, že technologické principy sociálního pojištění na straně jedné a sociální podpory na straně druhé se vzájemně vyhraňují a stávají se na sobě méně a méně závislými. Dnešní síla a přitažlivost zaměstnaneckých a soukromých schémat sociálního pojištění je v tom, že ty se nemusí ohlížet na občanský status svých klientů; a z druhé strany, pointa garantovaného minimálního příjmu spočívá ve

²⁷) Samozřejmě, tyto tendence jsou na samotném Severu většinou interpretovány jinak: např. jako důsledek makroekonomické nevykonnosti skandinávského modelu či neuvážených překladů, a tedy všeobecného zpřístupnění knížek F. A. Hayeka [Olsson 1988].

²⁸) Viz např. Abrahamson [1991] - v současné době je tento dávkový institut zaveden ve všech zemích ES s výjimkou Řecka, Itálie, Španělska a Portugalska. A prakticky chybí, jak už jsem naznačil, také ve Skandinávii.

skutečnosti, že ten - nehledě k účasti na trhu práce - univerzálně a rovnocenně zajišťuje minimální míru příjmové důstojnosti všem občanům.

Obr. 1. Základní kritériální dimenze a dávkové technologie sociálního zabezpečení (shrnutí):

Jak si ale nyní srovnat existenci tohoto trendu s dříve popsanými tendencemi směrem k "sociálně demokratickému" *welfare* univerzalismu? Jak vysvětlit, že na jedné straně existují úspěšné tlaky k míšení a splývání tradičních nárokových bází "občana" a "zaměstnance" a na druhé straně i k jejich vzájemnému vyhraňování a k eliminaci jejich vzájemné závislosti? Jednoduše: před chvílí popsaný institucionální klasicismus, usilující o maximální autonomii vysoce abstraktně a vzájemně disjunktivně definovaných statusů, je totiž *také jakési "míšení", "mixování"*. Vzájemná nezávislost obou statusů může být chápána jako zásadní předpoklad pro jejich paralelní, "stavebnicové" fungování. Právě skrze souběžnou existenci relativně nezávislých systémů klasického sociálního pojištění a klasické sociální podpory pokrývají nároky sociálního zabezpečení naše příjmové obtíže jak z hlediska statusu "zaměstnance" (v dimenzi sociální události čili ohrožení individuálního standardu), tak z hlediska statusu "občana" (v dimenzi sociální potřeby čili zajištění celospolečenského standardu). A tak je opět "občan" zajištěn současně i jako "zaměstnanec" a naopak. Tento efekt je tedy stejný jako v případě dříve popsaného "*welfare*" mixu "socialistického" typu.

Zásadní rozdíl je však v tom, že *kategorie "občana" a "zaměstnance" zde nespřívají, nezanikají v totální konfúzi. Naopak podržují si plně, ba prohlubují svoji platnost*. Protože institucionální konstrukce "občana" a "zaměstnance" se v tomto případě vzájemně vylučují, protože jsou - ve svých abstraktních formulích - každá o něčem naprosto jiném, je smysl jednoho statusu legitimován komplementárním určením statusu druhého a naopak. Obě kritériální perspektivy, stejně jako časové dimenze ("situační" a "průběhová") se navzájem vylučují, a tedy potřebují. Vzájemná nezávislost nárokových bází zakládá pružnost a plnohodnotnost používaných kritérií: můžete mít v jediný okamžik nárok buď na sociální podporu, nebo na sociální pojištění nebo na nějakou podporu i pojištění najednou - ale

pořád to zůstávají dva různé nároky s vlastními soustavami kritérií; čtvrtou možnou situací pak logicky je, že ani jeden z těchto základních nároků nevzniká.

* * *

A tak byly vlastně identifikovány dvě protichůdné tendence řešení současné krize tradičních institucionálních režimů. Byly totiž identifikovány dva způsoby "mixu" neosobních institucionálních perspektiv, jimiž jsme pro potřeby základního sociálního zabezpečování poměřování. Jedna tendence směřuje obě základní perspektivy, jež se nabízejí, a to v rámci jediné dávky; vytváří tak sociálně zabezpečovací instrument nového resp. "jiného" typu. Druhá tendence je založena na stavebnicovém kombinování obou základních perspektiv v rámci nějakého dávkového systému; jeho podstata spočívá v existenci dvou autonomně definovaných nárokových bází, které fungují paralelně, úplně nezávisle na sobě.

Tyto dvě tendence reprezentují dva základní módy udržování institucionální univerzality v dnešní postmoderní situaci.

Jedna věc je tedy "skandinávský" univerzalizmus monolitického typu - "celostný", nerozkouskovaný univerzalizmus na každém kroku. Kterýkoli nárok má pak být - sám o sobě - totálně, beze zbytku univerzální. To ve svých důsledcích znamená, že musí být univerzální vůči oběma základním časovým perspektivám života najednou: jak vůči situaci "potřeby", tak vůči průběhu nějaké sociální "události". Proto jsou nutně zrušeny hranice mezi abstraktními konstrukcemi obou dimenzí.²⁹ Tím jsou ovšem zrušeny i hodnota a smysl vzájemně se doplňujících časových perspektiv a příslušná tradiční kritéria nelze než opustit. Strach z abstraktnosti nás žene k paušalizaci, k rezignaci na pečlivou komunikaci s našimi vlastními institucemi.

Tento typ univerzalizmu je prosazován především akademickou obcí, "revolucionáři" na poli sociální politiky a stoupenci rétoriky "humánní společnosti".

Za druhý typ welfare univerzalizmu se nikdo příliš nezasazuje, ba není obvykle jako "univerzalizmus" ani rozpoznán. Tento typ jako by se prosazoval sám od sebe. Má totiž mocného, ale neviditelného proponenta: lidi v úhrnu jejich konání. Není to univerzalizmus jednodimenzionální, monolitický, ale univerzalizmus "relativní". Konečný efekt univerzality obecného nároku na sociální zabezpečení je jakoby "poskládán" ze dvou specifických nároků, jež jsou "univerzální" jenom jakýmsi "dílčím způsobem", podmíněně. Jde o vzájemnou podmíněnost dvou paralelně existujících, komplementárních - vzájemně disjunktních, a tedy maximálně abstraktně definovaných - kritérií. Toto řešení lze teoreticky opřít o tezi, že v dnešní době je nedosti poctivé, anebo příliš laciné usilovat o jakousi "absolutní"

²⁹) "Hranice nám ale připomínají, že univerzalizmus, to, co je všelidské (zde rozuměj prozaičtější: "všem lidem přístupné" - zk), nesmí být laciné, nesmí vznikat jednoduchým škrtnutím hranic, ale jejich pochopením," poznamenává nám k tomu - aniž o tom ví - Václav Bělohradský [S Václavem 1993], když hovoří o problému, který je z našeho hlediska zdánlivě naprosto odtahitý: o rušení a vznikání hranic v současné Evropě. Tato kritická slova však naprosto sedí i v našem kontextu.

institucionální univerzálnost - totiž o univerzálnost celostně, nedělitelně a beze zbytku obsaženou v jediné perspektivě, v jediném nároku, v jediném nástroji.

Tento "relativní" univerzalizmus funguje podle "digitální" logiky dvojkové soustavy. Ta navzdory strohé jednoznačnosti vysoce abstraktních stavebních kamenů - vzájemně se vylučujících "jedniček a nul" - dokáže překvapivě věrně zrekonstruovat i velmi složité a proměnlivé předlohy "živého", "analogového" světa. Je to cesta k institucionalizaci či technické operacionalizaci chaosu.

* * *

Shrňme: Paralelní uplatňování komplementárních omezených hledisek - i to je tedy nepochybně jedna z cest k udržování univerzality současných institucionálních systémů *welfare state* (cesty k univerzalitě sociálně politických institucí jsou prostě různé). Tyto systémy jsou pak o to více příznačně chladnou a neosobní jednoznačností, kterou se nekompromisně vztahují k našim problémům. Lidé se učí překládat svoje životy do řeči neosobních institucí, jež stále intenzivněji propustují jejich životy. Je v tom cosi pokořujícího... nebo pokorného? (jak se to vezme).

Vedle toho je ovšem institucionální univerzality často dosahováno jinak, vzpurněji: slučováním jednotlivých omezených hledisek jakoby do jedné jediné perspektivy; konfúzí příslušných abstraktně definovaných dimenzí. Takto budované instituty a instituce vládnou chladnou nejednoznačností totalitních sociálních technologií a režimů - ať už na úrovni celého státu, nebo ukryty v mezích parciálních institucionálních soustav sociálního zabezpečení. Tehdy lidé jako by se snažili naučit instituce svému vlastnímu pohledu, své vlastní řeči, svému vlastnímu pojetí univerzálnosti, založenému na ryze osobní zkušenosti světa.

* * *

A teď už je asi nejvyšší čas otevřeně přiznat jednu věc: sociální politika mne vlastně vůbec nezajímá. Myslím tím to, že je pro mne tématem relativně zástupným. Co mne opravdu zajímá, je vztah lidí a institucí. Instituce totiž - ač vytvářeny lidmi - získávají do jisté míry svůj vlastní život a chovají se relativně nezávisle na jejich vůli. Je naším dosti zanedbávaným údělem učit se s nimi z pozice každodennosti a bezprostřední žité zkušenosti nějak komunikovat. Jsou to často tvrdé lekce ve vzájemném soužití. Nu a *welfare state* je pouze mimořádně vhodné téma, které lze se zřetelem k těmto obecnějším otázkám studovat.

Už dříve jsem zmínil, že se mi zdá užitečné číst instituce jako "texty" svého druhu. Institucionální režimy jsou vlastně politickými artefakty - více či méně přesvědčivými reprezentacemi sociální naléhavosti. Odtud už je jen krůček k tomu, aby byla na tyto "styly institucionalizace" uplatněna ryze estetická měřítko. Nebránil bych se tomu. Ba vlastně: nebránil jsem se tomu.

Takový průlom estetických kritérií a kategorií do beznadějně směsi pragmatického inženýrství a idealistického fanatismu akademické disciplíny jménem sociální politika vyžaduje ovšem přece jen jakési obecné vysvětlení. "Estetické řešení" se podle mého v sociálních vědách stává zvláště zajímavé tehdy,

když se přítomnost relativity v našem životě završuje a precizuje. A to se děje nyní v době, kterou někteří nazývají postmoderní. Relativismus kritérií, jimiž v rámci moderních institucí poměřujeme sami sebe a problémy, kterými žijeme, se proměňuje.

Kdysi, s příchodem moderní doby, vpadla institucionální relativita do našeho života razantně a plnou silou jako invazivní, jednodimenzionální a "cizorodý" prvek. Byla tak odstartována klíčová etapa v konstituování sociálního řádu spočívajícího na hromadných univerzálních institucích. Lidé se v náručí vlastních institucí stali *absolutně-relativními* jednotkami, poměřovanými v jednotlivých abstraktních situacích na každém kroku a ve velkých sériích. Nyní se však sociální relativita konstituuje nikoli už jako "intervenční", ale spíš "integrální" prvek lidské kultury. Zjemňuje se; avšak nikoli tím, že by se její abstraktnost nějak obrušovala a ustupovala do pozadí, ale - docela neuvěřitelně - právě tím, že její abstraktnost je čím dál preciznější a strožejší. Usazuje se mezi námi jako doma. To samozřejmě, jak jsme viděli, revitalizuje i zdánlivě zrovna teď umírající "socialistickou" odpověď na problém modernity - i když vzájemné přímé souvislosti, jakož i "socialistický" charakter této odpovědi, jsou téměř neviditelné. *Relativita z našeho života tedy nemizí, jen se proměňuje.* Učí se zdatně doslova hodinářské práci: rekonstruovat v plné síle křehkou dimenzi jedinečného časového průběhu a nelineární souvislosti sociálního života. Úspěch v tomto snažení ji legitimuje v našem světě - lidé se tak potichu stávají spíš *relativně-absolutními*. Jejich vzájemná čistě situační poměřitelnost jakožto "chudých" vs. "bohatých", "dospělých" vs. "dětí", "produktivních" vs. "neproduktivních", "mužů" vs. "žen"... se komplikuje a není již dále sama o sobě dostatečně sdělná. Objevují se "paralelní sociální světy" [Young 1991] a vyvolávají digitální logiku "paralelních institucionálních měřítek". *Dochází k institucionalizaci chaosu, a tím - paradoxně - k jeho relativizaci.*

Za takových podmínek je přítomností evropského "kapitalismu" a "socialismu" v zásadě stejná situace, byť s odlišnou historií. Potom je ovšem vzpomínka na státní socialismus naléhavá nikoli v termínech likvidačních koncentráků nebo masového revolučního nadšení, ale v termínech nenápadných, každodenních technologií, v termínech "institucionálního režimu". Připustit to znamená pojmout otázku socialismu spíš jako "estetický", a nikoli výhradně "politicko-historický" problém. Připustit to znamená připustit si socialismus - jako součást evropské tradice - hodně blízko k tělu. To platí jak pro Východ tak pro Západ. Nevím, kdo se toho má více obávat.

ZDENĚK KONOPÁSEK je výzkumným pracovníkem Institutu sociologických studií fakulty sociálních věd UK. Hlavním oborem jeho zájmu je biografická sociologie a sociologie welfare state, kde se zaměřuje na teorii "institucionálních režimů". V současné době pracuje mimo jiné na své doktorské práci *Estetika welfare state. Institucionální konstrukce reality*.

Literatura

- Abrahamson, P. 1989. *Postmodern Welfare: Market, State and Civil Society Towards Year 2000*. RUC: Inst. of Economics and Planning.
- Abrahamson, P. 1991. "Welfare and Poverty in the Europe of the 1990's: Social Progress or Social Dumping?" *International Journal of Health Services* 21.

- Atkins, G. L. 1991. *Social Security and Pension Reform in Central Europe*. Prepared for the meetings of the IWM, Vienna, Austria - "Social Costs of the Political and Economic Transformation of the CSFR, Hungary and Poland".
- Atkinson, P. 1990. *The Ethnographic Imagination. Textual Constructions of Reality*. London: Routledge.
- Auerbach, E. 1968. *Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. Praha: Mladá fronta.
- Balbo, L. 1990. "Strategy of Social Citizenship." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge and J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- Baldwin, P. 1990. *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baudrillard, J. 1983. *Simulations*. New York: Semiotext.
- Bauman, Z. 1990. "Philosophical Affinities of Postmodern Sociology." *The Sociological Review* 38: 411-444.
- Bělohradský, V. 1991. *Přirozený svět jako politický problém*. Praha: Československý spisovatel.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Berghman, J. 1991. "Basic Concepts of Social Security." In *Social Security in Europe*, ed. by D. Pieters. Maklu & Bruylant.
- Boje, T. 1990. *Flexibility and Fragmentation in the Labour Market. Recent Trends in the Structuring of Unemployment and Industrial Relations*. Research Report No. 6/1990, Institute of Economics and Planning, RUC.
- Brose, H. G. 1989. "Coping with Instability - The Emergence of New Biographical Patterns." *Life Stories* 5: 3-26.
- Clark, T. N., S. M. Lipset 1991. "Are Social Classes Dying?" *International Sociology* 6: 397-410.
- Dahrendorf, R. 1988. *The Modern Social Conflict*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- De Deken, J. J. 1992a. "Sociální politika a politika solidarity." *Sociologický časopis* 28: 351-368.
- De Deken, J. J. 1992b. "Social Policy and the Politics of Solidarity: Are There Any Prospects for Social Democracy in East-Central Europe? Some Reflections with Particular Reference to Czechoslovakia." In *Social Democracy in East-Central Europe*, ed. by M. Waller, B. Coppeters, K. Deschonwer. London: Frank Cass.
- Esping-Andersen, G. 1990. *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G., J. Micklewright 1991. "Welfare State Models in OECD Countries: An Analysis for the Debate in Eastern Europe." Pp. 36-68 in *Children and the Transition to the Market Economy*, ed. by G. A. Cornia and S. Sipos. Aldershot: Avebury.
- Fischer-Rosenthal, W. 1993. "From 'Identity' to 'Biography'. On the Social Construction of Biography and the Question of Social Order in Modern Times." In *Jewish Identity in Modern World* (předběžný název), ed. by I. Kashti. Tel Aviv/Budapest (v přípravě).
- Giddens, A. 1987. *Social Theory and Modern Sociology*. Oxford: Polity Press.
- Heidenheimer, A. J., H. Hecl, C. T. Adams 1983. *Comparative Public Policy*. New York: St. Martin's Press.
- Jallade, J. P. 1992. "Issues Facing Social Security Systems in Western Europe." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge and J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus Verlag/Westview Press.
- Jordan, B., S. James, H. Kay, M. Redley 1992. *Trapped in Poverty?* London: Routledge.

- Jouvenel, H. de 1988. "Europe at the Dawn of the Third Millenium. A Synthesis of the Main Trends." *Futures* 20: 505-518.
- Keller, J. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Blok.
- Kohli, M. 1986. "The World We Forgot: A Historical Review of the Life Course." Pp. 271-303 in *Later Life: The Social Psychology of Aging*, ed. by V. W. Marshall. Beverly Hills: Sage.
- Konopásek, Z. 1990. "Dávka S?" *Tvorba* 40: 14.
- Lister, R. 1990. "Women, Economic Dependency and Citizenship." *Journal of Social Policy* 19: 445-467.
- Marshall, T. H. 1950. "Citizenship and Social Class." In *Sociology at the Cross-Roads and other Essays*. London: Heyneman.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: SLON.
- Myles, J. 1992. "Markets and Welfare States." In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. by Z. Ferge and J. E. Kolberg. Frankfurt/M.: Campus Verlag/Westview Press.
- Olsson, S. E. 1988. "Decentralization and Privatization: Strategies Against a Welfare Backlash in Sweden." Pp. 60-95 in *Testing the Limits of Social Welfare: International Perspectives on Policy Changes in Nine Countries*, ed. by R. Morris. Hanover/London: University Press of New England.
- Parker, H. 1989. *Instead of the Dole*. London: Routledge.
- Prychitko, D. L. 1990. "The Welfare State: What is Left?" *Critical Review* 4: 619-632.
- S Václavem Bělohradským o holi a stínu 1993. Rozhovor v Nedělních Lidových novinách, 20. 2. 1993, s. 3.
- Taylor-Gooby, P. 1991. "Welfare State Regimes and Welfare Citizenship." *Journal of European Social Policy* 1: 93-105.
- Trägardh, L. 1990. "Swedish Model or Swedish Culture?" *Critical Review* 4: 569-590.
- Večerník, J. 1993. "Utváření nové sociální regulace v České republice." *Sociologický časopis* 29: .
- Williams, F. 1992. "Somewhere Over the Rainbow: Univerzality and Diversity in Social Policy." In *Social Policy Review 1991-2*, ed. by N. Manning, R. Page. Canterbury: SPA.
- Young, T. R. 1991. "Chaos and Social Change: Metaphysics of the Postmodern." *The Social Science Journal* 28: 289-305.

Summary

Welfare institutional schemes can be read as more or less convincing representations of social urgency. This is demonstrated by means of an analysis of the social security cash benefit systems: sets of the rules and the criteria for benefit provisions are conceivable as "texts" describing in an abstract way what e.g. "poverty" or "income deprivation" are about. The analysis of an institutional regime is the analysis of social problems we face and cope with in everyday life are as if "translated" into impersonal and universal language of contemporary mass institutions.

In the paper, I deal with some difficulties of the modern social security institutional schemes given by the fact that the reality is getting to be increasingly "fragmented", "uncertain", "contradictory" and "non-consistent". On one hand, we are facing a process of individualization (de-standardization) of people's life-course. One can see the individualization of both family and employment careers as well as the related differentiation of family and employment patterns within a cross-sectional view of society. On the other hand, people live more and more in an abstract way - we are witnessing strengthening importance of

the impersonal universality of law and money. We can therefore observe a simultaneous growth of the mass character and individualization of life in contemporary societies.

There are two fundamental claim-bases of basic social security schemes: 1) the status of a "citizen" (in the case of social assistance schemes); 2) the status of an "employee" (in the case of social insurance schemes). As a consequence of the process of general de-standardization of social forms, the modern institutional representations of social reality built upon the statuses of a "citizen" and an "employee" are losing their universal cogency. Now, the status of an "employee" represents a uncertain and unstable basis and the status of a "citizen" cannot correspond enough with the increasingly relevant phenomena of the individualized life-course dimension. What seems necessary is a kind of explicit of mixing these two traditional claim-bases.

Two tendencies can be traced in this respect:

- 1) a fusion of both statuses, resulting in a completely new claim-basis (above all, the social democratic concept of "universal benefits"; flat-rate, minimum-level, guaranteed components of - in principle - earnings-related benefits; or, in general, state-socialist redistributive technologies are discussed as examples of this trend);
- 2) using both statuses, provided they are separated, clearly - in a disjunctive way - defined, and thus totally independent on each other (some corresponding tendencies regarding both "assistance" or "insurance" technology developments are discussed).

K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR

PAVEL MACHONIN*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Identification of Poor and Menaced by Poverty in Czechoslovakia in 1991

Abstract: The analysis of the poor and those menaced by poverty in Czechoslovakia was carried out on a representative sample of the adult population from October, 1991. The basic approach to the topic consists of a typology combining three scales of poverty - wealth: a) income per capita of a family member; b) financial value of a household's equipment; c) financial assessment of the fortune per capita of a family member. The consistency/inconsistency of the position of the family on these scales was taken into account.

6.8% of the families were found to be consistently poor in all three dimensions. 13.4% of the families can be evaluated as menaced by poverty in respect to low income and one of the other two scales. 6.7% are close to poverty only in respect to equipment and fortune dimensions but their incomes are not far from the average of the whole sample.

The basic characteristics of really poor people and people menaced by poverty lies in dominating appurtenance to young or younger middle generations of parents with two or more children. High is the share of women living alone and taking care of children.

The concentration of poverty problems in the group of younger families with children is partly a consequence of the orientation of the state policy in the last decade in favour of elderly people. Social supports for families with children would be helpful in the further course of the post - communist transformation.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 225-239)

1. Účel a charakter studie

Publikovaná studie byla v širší verzi zpracována jako jeden z výstupů empirického výzkumu sociální transformace - informace o něm viz [Machonin, Tuček 1992, 650].¹ Data zde použitá odrážejí situaci z října 1991, tedy z období krátce před počátkem nové úpravy platů v rozpočtové sféře. Ta se však skupin obyvatelstva, jimiž se ve studii detailněji zabýváme, prakticky netýkala.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 89 68-71, l. 311, fax (02) 235 78 88, E-mail tucek@cspgas11.bitnet.

1) Zpracování dat podle autorem navržené typologie provedl M. Tuček.

Jiří Večerník ve své stati věnované problematice chudoby [Večerník 1991] podává přehled různých variant vymezení tohoto sociálního fenoménu, popř. blízkého jevu deprivace, a jejich indikací v empirických šetřeních ve světě i u nás. Z přehledu vyplývá, že v českých zemích a na Slovensku se doposud jen sporadicky pracovalo se subjektivním vymezením chudoby plynoucím z deklarace dotázaného. Ostatně tento typ operacionalizace chudoby je nedostatečně exaktní, má spíše doplňkový význam a dá se použít spíše jako následná kontrola objektivních vymezení nebo jako indikátor jejich sociálně psychologických korelátů. Používalo se a používá převážně vymezení objektivních, jednoduchých (jednodimenzionálních) a nepřímých, indikovaných zpravidla příjmy jednotlivců nebo rodin. Tichým předpokladem této preference je zřejmě představa, že přes různé nevýhody daného přístupu jde přece jen o poměrně exaktní způsob zjišťování. V oficiálních i neoficiálních analýzách, opřených buď o statistická nebo ekonomicko-sociologická šetření, bylo použito jak vymezení odvozeného z analýzy spotřeby, tak vymezení odvozeného ze statistického rozložení příjmů v populaci, při němž hranicí chudoby je buď 50 % mediánu nebo dolní decil zvoleného příjmového ukazatele. Takto vybraná vymezení a indikace jsou typická pro sociálně ekonomickou statistiku, v níž navíc přesnost údajů může být za určitých okolností zvyšována jejich dodatečnou objektivizací. Používají se však i ve výzkumech typických pro ekonomickou sociologii, při nichž samozřejmě exaktnost údajů není nijak zaručena. Ostatně v právě ukončeném Mikrocensu 1992 byl i náš statistický úřad nucen upustit od následné kontroly pracovních příjmů v podnicích, čímž se platnost i statistických údajů patrně sníží. Objektivnost a jednoduchost nepřímých příjmových ukazatelů chudoby tak částečně ztrácí svůj tiše předpokládaný atribut exaktnosti.

Večerník popisuje i možné přístupy ke komplexnějšímu, sociologičtějšímu vymezení a odpovídajícím indikacím chudoby, či spíše deprivace. To nezahrnuje pouze zdroje, tj. hlavně příjem, ale také jejich skutečné užití. Přitom může užití definovat nejen jako běžnou spotřebu, nýbrž i ve formě široce pojaté životní úrovně či dokonce životního stylu. Může vedle objektivních a přesných indikací přihlídnout i k subjektivním popř. méně přesným parametrům. V této souvislosti uvádí Večerník přístupy Townsendovy a Villeneuvovy jakož i pokusy o uplatnění jejich obdoby ve státně socialistických společnostech. Jde tu především o práce, jichž se zúčastnila maďarská badatelka Á. Bokorová. Ve studii [Bokor 1984] autorka podrobně popisuje metody, jež uplatnila při analýze deprivace na základě dat z maďarských stratifikačních výzkumů z počátku osmdesátých let. Pracovala tehdy se šesti dimenzemi deprivace; pracovní, mocenskou, sídelní a bytovou, materiální, kulturní a zdravotní. Jako základních indikátorů použila pro každou z nich určitý počet indikátorů (od 9 do 23). Pracovní příjem přitom byl jenom jedním z oněch indikátorů v dimenzi pracovní. Se souhrnnými ukazateli příjmu se v celé konstrukci nepracovalo vůbec - byly použity až následně jako kontrolní proměnná, a to s výsledky značně odlišnými od zjištění typických pro západní země. Bokorová právem poznamenává, že špatné fungování příjmových hranic jako ukazatelů reálné deprivace souvisí se značnou nivelizací příjmů v tehdejších Maďarsku. Zase tedy jedno varování před přeceňováním příjmů jako výlučného

indikátoru chudoby! Rovněž tak se maďarští sociologové vyhnuli zahrnutí subjektivních hodnocení do konstrukce indexu.

Ze základních indikátorů, kategorizovaných statisticky podle směrodatné odchylky na tři pásma (nadbytek, standard, deprivace) vytvořila Bokorová součtové indexy operacionalizující jednotlivé dimenze. Ty znovu obdobně statisticky kategorizovala a odvodila z nich jednak jednoduchý součtový index deprivace, jednak složitý, typologicky založený index deprivace. Při jeho vytváření uplatnila shlukovou analýzu a přihlížela k míře konzistence/inkonzistence postavení jednotky šetření na škálách zmíněných šesti dimenzí.

Je samozřejmé, že takto maďarská socioložka získala sociokulturně bohatou charakteristiku deprivace, kterou následně ještě důkladněji identifikovala co do vnitřních vazeb s každou ze šesti dimenzí i co do vazeb s exogenními proměnnými. Jde však o operacionalizaci i zpracování tak mimořádně složité, že jejich použití v běžných sociologických výzkumech nepřipadá v úvahu. Nadto se spolu s jednoduchostí ztrácí přehlednost a názornost, jež jsou předpokladem rozumného sociotechnického využití poznatků.

Na poli vymezeném na jedné straně jednoduchými sociologicko - statistickými postupy, převládajícími u nás a ostatně i ve světě, na druhé straně pak několika příklady komplexních sociologických analýz deprivace na Západě i na Východě, jsme volili střední polohu. Využili jsme příležitosti dané charakterem dat z výzkumu sociální transformace 1991 a pokusili jsme se o stále ještě poměrně jednoduchou, avšak přece jen vícedimenzionální analýzu chudoby a její sociální identifikace na datech sociologického šetření. Kromě metodologických důvodů nás k tomu vedly i důvody věcné. Uznáváme samozřejmě značný význam příjmové diferenciaci pro charakteristiku chudoby a také ji jako hlavní v rozboru používáme. Nemohli jsme si však nepovšimnout její nižší zkorelovanosti jak s důležitými determinacími faktory, tak zejména s proměnnými operacionalizujícími skutečnou životní úroveň v rovině materiální, popř. kulturní, jakož i s jednotlivými subjektivními hodnoceními bohatství/chudoby [Machonin, Tuček 1992]. Zrovna tak jsme museli zaznamenat, že příjmová diferenciaci není nijak výrazně zkorelována ani s diferenciací majetkovou. Význam majetkových rozdílů však v reálném životě v procesu postkomunistické transformace nepochybně vzrůstá, aniž se to promítá do standardních analýz problematiky chudoby.

Za základ analýzy jsme si zvolili tři dimenze; příjem na hlavu, materiální vybavenost domácnosti a majetek na hlavu člena rodiny. Jejich podrobné vymezení podáváme v následující části článku. Pokud jde o jejich kategorizaci, rozhodli jsme se ji odvodit ze statistického rozložení původních spojitých proměnných a použít přitom - analogicky k běžně používané decilové metodě - rozdělení na sextily, přičemž bereme pro pásmo chudoby a ohrožení chudobou v úvahu vždy spodní dva. Decily by pro náš účel byly příliš úzké, jednak vzhledem k omezenému rozsahu souboru, především však proto, že pracujeme se třemi dimenzemi a že rozhodující pro nás je míra konzistence/inkonzistence tří různých indikátorů chudoby. Použití dolních sextilů není o nic méně oprávněné než decilová metoda nebo standardní metoda používaná OECD, jež odvozuje hranici chudoby

z arbitrárně zvoleného procenta mediánu příjmu na spotřební jednotku. Náš postup ovšem není a nemůže být tak důkladně ověřený jako tyto osvědčené statistické postupy. Konečné určení chudých nebo chudobou ohrožených skupin není přitom mechanickým produktem vstupního rozčlenění tří dimenzí, nýbrž až závěrem následné typologické analýzy, jejího ověření subjektivními indikátory a podrobné sociální identifikace.

Vzhledem k nevelkému počtu sledovaných dimenzí jsme si mohli dovolit zkonstruovat místo součtového indexu typologii, a to v té nejjednodušší a nejprehlednější podobě, odvozené z třídění třetího stupně. Ta má proti mnohem složitější empirické typologii, vytvářené např. shlukovou analýzou, zřejmou výhodu ve své jednoznačnosti a obecné srozumitelnosti. V mezích našeho šetření jsme pak mohli vytvořenou typologii následně ověřit konfrontací s několika proměnnými vyjadřujícími subjektivní hodnocení bohatství/chudoby a samozřejmě také zjistit četné významné sociální identifikace jednotlivých typologických kategorií. Nemůžeme ovšem s jistotou tvrdit, stejně jako to nemůže učinit žádný jiný sociolog nebo statistik na základě kterékoli z mnoha v úvahu připadajících operacionalizací, že jsme opravdu adekvátně a přesně určili skupiny lidí chudých nebo chudobou ohrožených. Kombinace tří indikací chudoby, její ověření subjektivním hodnocením a důkladnou sociální identifikací však představují v našich poměrech přece jen jistý posun v metodologii zkoumání chudoby sociologickými prostředky.

2. Postup řešení úlohy

Vzhledem ke stále zřetelnější orientaci postkomunistické sociální politiky na rodinu jako základní článek (subjekt i objekt) sociálně politických aktivit se studie soustřeďuje na problematiku postavení rodiny, nikoli jednotlivce. Soubor, s nímž pracujeme, je ovšem výsledkem náhodného výběru ze souboru dospělých individuí, od nichž jsme získali informace o nich, o jejich partnerech a rodinách. Za základní údaje umožňující zjištění chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva se ve studii považují; a) souhrnný čistý příjem rodinné domácnosti na jednoho člena (na hlavu), b) poměrně přesně zjištěný materiální standard rodiny vyjádřený přibližnou finanční hodnotou vybavenosti domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby podle cen platných v roce 1991, c) majetek rodinné domácnosti ve finančním vyjádření a přepočtený na hlavu. Berou se tak v úvahu dva zdroje bohatství/chudoby (příjem a majetek) a dva ukazatele reálné životní úrovně (vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby a znovu majetek, tentokrát ve své finální funkci).

Podle každého z těchto parametrů bylo 2 685 rodin, pro které jsou všechny potřebné údaje k dispozici, rozděleno vždy na dvě části. Centrem zájmu v této studii je část zahrnující rodiny hůře postavené a tvořící zhruba dva sextily zkoumaného souboru s nižšími ukazateli na škále bohatství/chudoba. Ty předběžně považujeme, zatím pouze z hlediska toho kterého parametru, za chudé nebo chudobě se blížící. Zbývající asi dvě třetiny rodin považujeme za středně až vysoce postavené, tj. v tom kterém parametru za zámožné nebo středně situované. Podstatu rozdělení nejlépe ukáže tabulka 1.

Tabulka 1. Rozdělení domácností v ČSFR podle tří dílčích dimenzí bohatství/chudoby v %

	Příjem na hlavu ²	Vybavení domácnosti	Majetek na hlavu
Vysoce a středně situované	1 450 66,5	Nad Kčs měsíčně 51 800 67,0	75 000 66,9
Nízko situované	1 450 33,5	Do Kčs měsíčně 51 800 33,0	75 000 33,1

Z uvedeného rozdělení souboru dle tří základních dimenzí vznikla typologie rodinných domácností vystihující jejich postavení na souhrnné škále bohatství/chudoba, respektující všechny zjištěné dimenze - viz tabulka 2. Předpokládáme přitom v souladu s převládajícím územím, že nejvýznamnější z nich je diferenciací v příjmu na hlavu, méně významnou diferenciací ve vybavení domácnosti a prozatím nejméně významnou diferenciací kumulovaného majetku, aspoň v našich svérázných historických podmínkách a v daném okamžiku.

Tabulka 2. Konstrukce typologických kategorií na souhrnné škále bohatství/chudoba v %

Kategorie domácností	Typ	Postavení v dimenzi (H = horní, D = dolní)			
		Příjem na hlavu	Vybavení domácnosti	Majetek na hlavu	%
Zámožné a středně situované	1	H	H	H	33,9
Převážně zámožné a	2	H	H	D	10,3
středně situované	3	H	D	H	15,6
	4	D	H	H	13,3
Chudobě se blíží	5	H	D	D	6,7
Chudobou ohrožené	6	D	H	D	9,3
	7	D	D	H	4,1
Chudé	8	D	D	D	6,8

S přihlédnutím k výsledkům ověřovací analýzy subjektivního vnímání chudoby na pěti různých škálách bylo možno typologii - beze změny pořadí jednotlivých kategorií - přeformulovat podle těchto souhrnných kategorií:³

²) V době šetření již platilo státem určené "pásmo sociální potřebnosti", při němž se minimální průměrný příjem na hlavu v nejčastěji se vyskytujících typech rodin pohyboval od 1 340 do 1 700 Kčs (u jednočlených domácností). Jak ukazují Večerníkova data, patřilo do tohoto pásma v červnu 1991 13,5 % osob.

³) Šlo o škály respondentova hodnocení zámožnosti vlastní rodiny, jeho výpověď o obtížích s rodinným rozpočtem, o jeho zařazení domácnosti na pomyslné stupnici příjmů, jeho spokojenost s vývojem životní úrovně a sociálních jistot v posledních dvou letech, a posléze o tazatelův dojem ze zkoumané domácnosti, vyjádřený rovněž na škále bohatství/chudoba. Součtové skóry pozic na škálách těchto proměnných a) potvrdily pořadí typů z tabulky 2 a b) upozornily na větší rozdíly v hodnocení sousedních kategorií 1 a 2, 2 a 3, 5 a 6, 7 a 8.

- a) Rodiny zámožné nebo středně situované ve všech třech dimenzích (typ 1);
- b) Rodiny převážně zámožné nebo středně situované s nižším finančním objemem majetku (typ 2);
- c) Rodiny středně situované s nižší vybaveností domácnosti či nižším příjmem na hlavu (typ 3 a 4);
- d) Rodiny chudobou vážně ohrožené ve dvou dimenzích (typ 5, 6 a 7);
- e) Rodiny všeobecně chudé (typ 8).

Naše typologie na rozdíl od jiných přístupů k měření chudoby, založených na zkoumání pouze jedné dimenze indikující stav materiální potřeby (např. příjmové situace rodin), má tu přednost, že umožňuje zachycení právě takovýchto jemnějších členění. Ještě přesnější by byla, kdyby mohla zahrnout ještě čtvrtý druh indikace chudoby, tj. omezenou úroveň krátkodobé spotřeby, jež se však zjišťuje poměrně obtížně.

V další části článku se budeme v souladu s tématem zabývat především kategoriemi uvedenými sub d) a e).

3. Faktory ovlivňující diferenciaci chudoby/bohatství

Naše studie je založena na analýze pouze jednoho jednorázového a tudíž statického řezu československou společností v jednom historickém okamžiku. Nemůže tedy zachytit celou složitou sociálně ekonomickou a kulturní dynamiku komplexu jevů působících na diferenciaci materiální situace, zejména pak na vznik chudoby a ohrožení chudobou. Při tomto historickém omezení však na druhé straně relativní komplexností svého pohledu, tj. množstvím identifikací, kterým sociologický výzkum na rozdíl od statistiky zpravidla disponuje, může upozornit na celou řadu sociálních a kulturních charakteristik, které se v běžných sociálně ekonomických analýzách nesledují (viz tabulka 3).

Ze způsobu konstrukce použité typologie bohatství/chudoby samozřejmě vyplývá, že struktura domácnosti, zahrnující v sobě zřetel k rozdílnému počtu členů domácnosti, výrazně ovlivňuje všechny uplatněné dimenze a tím i celkovou typologickou diferenciaci. Poněvadž celkového příjmu domácnosti jsme užili při vytváření zřejmě nejdůležitější dimenze celé typologie, tj. příjmu na hlavu, nepřekvapuje ani vyšší střední stupeň závislosti souhrnné diferenciaci na tomto ukazateli. Zjištění závislosti však nejsou pouhým umělým artefaktem, daným určitou konstrukcí typologie. Vystihují současně reálně existující vztahy. Potvrzuje se znovu, že v Československu - a to i na počátku zásadní sociální transformace - stále ještě nebyl tím, co určovalo materiální postavení rodiny, především příjem (tím méně pak příjem pracovní), nýbrž na prvním místě početnost, generační skladba a vývojová fáze rodiny. Ilustrují to názorně i vysoké koeficienty asociace typologie s fází života rodiny i jednotlivce. Značný vliv na ekonomickou úroveň měl ovšem i věk jednotlivce, a to nejen prostřednictvím generační skladby rodiny, nýbrž také jako významný faktor působící na úroveň individuálního pracovního

příjmu. S věkem, pohlavím a jinými biosociálními indikátory (např. se zdravotním stavem) souvisí také stupeň ekonomické aktivity různých částí populace.⁴

Tabulka 3. Koefficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoba a některými dalšími objektivními sociálními proměnnými

Proměnná	C _{norm}
Příjem domácnosti	0,47
Příjem dotázaného	0,24
Struktura domácnosti	0,61
Fáze života rodiny	0,59
Fáze života dotázaného	0,56
Věk dotázaného	0,47
Ekonomická aktivita/neaktivita dotázaného	0,29
Vztah dotázaného k soukromému podnikání	0,31
Vztah partnera k soukromému podnikání	0,26
Charakter práce	0,43
Složitost práce dotázaného	0,24
Složitost práce partnera	0,23
Vzdělání dotázaného	0,33
Vzdělání partnera	0,32
Mocenské postavení dotázaného	0,24
Statusové vzorce	0,58
Třídní postavení dotázaného	0,27
Třídní postavení partnera	0,29
Sociálně ekonomický status dotázaného	0,24
Sociálně ekonomický status partnera	0,28
Skupina povolání dotázaného	0,27
Republika	0,15
Prostředí bydliště	0,30
Velikost obce bydliště	0,23
Národnost dotázaného	0,26
Vzestup/sestup dotázaného 89/91	0,31
Vzestup/sestup partnera 89/91	0,30

Na rozdíl od všech dosud zmíněných výrazných vlivů působících na diferenciaci rodin na stupnici bohatství/chudoba, byl rozdílný vztah k výrobním a jiným ekonomickým prostředkům, tj. rozdílný vztah k vlastnickým sektorům ekonomiky, na podzim roku 1991 faktorem, který zřetelně diferencoval pouze malou část populace, tj. skutečné podnikatele (a to především ty úspěšnější z nich), do jisté míry však také zaměstnance tržně úspěšných soukromých firem, od drtivé většiny obyvatelstva, zaměstnané ve státním sektoru, popř. v sektoru družstevním. Jeho vliv však bude zjevně narůstat.

⁴) Večerníkovovo zjištění o poklesu významu biosociálních indikátorů [Večerník 1992: 676] se vztahuje pouze k diferenciaci příjmové a je založeno na výzkumech o několik měsíců pozdějších, než byl výzkum náš. Nové poznatky v tomto směru lze očekávat od Mikrocensu 1992 a na něj navazujícího šetření sociální stratifikace a mobility 1993.

Přetrvávající rovnostářské poměry se projeví relativně nízkými hladinami vlivu složitosti práce, vzdělání a mocenského postavení (zahrnujícího i postavení v profesijním řízení) na životní úroveň rodin.⁵

Ani různé varianty konstrukcí syntetických ukazatelů sociálního postavení odvozených z charakteru zaměstnání pro potřeby západních zemí (tzv. třídní postavení nebo tzv. sociálně ekonomický status) nevysvětlují v našich podmínkách zatím příliš mnoho z reálné diferenciace materiální situace rodin. Tzv. charakter práce, třídící zaměstnání podle kritérií výrobní/nevýrobní a manuální/nemanuální, vysvětluje sice leccos z fakticity diferenciace materiální úrovně, avšak podle kritérií spíše administrativně prosazovaných nebo nahodilých než podstatných z hlediska ekonomické a společenské efektivity pracovního přínosu jednotlivců a jimi vytvářených rodin. Značná vysvětlující síla statusových vzorců vyvinutých ve výzkumu (srv. [Machonin, Tuček 1992]) vyplývá především z toho, že jde o snahu vystihnout sociální postavení jednotlivce co nejkomplexněji, v daném případě dokonce včetně příjmu na hlavu a majetku na hlavu a z poněkud odlišné varianty stupnice vybavenosti domácnosti. Není proto divu, že se takový typ sociální diferenciace výslovně prolíná s typologií, která zahrnuje shodné nebo podobné ukazatele. I tak však jde podle našeho názoru o další podporu představ usilujících nalézt vysvětlení diferenciace materiální úrovně z celého komplexu statusových ukazatelů a z jejich vzájemných kombinací, nikoli tedy z navzájem nekoordinovaných ukazatelů parciálních. Na druhé straně nemůžeme na tomto místě znovu nepřipomenout, že ani typologicky pojaté statusové vzorce, zahrnující vzdělání, složitost práce, podíl na moci, individuální příjem, příjem na hlavu, majetek na hlavu, vybavenost domácnosti a životní styl, nejsou s to vysvětlit fenomén bohatství/chudoba v té míře jako prostá kategorizace strukturálního uspořádání rodinné domácnosti. Je to další argument ve prospěch představy, že vedle vertikální diferenciace statusového charakteru souvisejících tak či onak se schopnostmi a úsilím jednotlivce, popř. rodiny, a vedle rostoucího působení měnících se vlastnických poměrů mají v našich podmínkách stále významnou úlohu při určování materiální úrovně lidí okolnosti nesouvisející ani se skutečnými zásluhami a výkonem, ani s třídně-vlastnickou diferenciací. Je to především právě struktura rodiny, fáze jejího života a jiné biosociální faktory.

Jistý vliv na diferenciaci materiální situace rodin měly v roce 1991 i další podobné okolnosti vázané na bydliště rodiny (velikost obce a konkrétní životní prostředí související s typem obce nebo obývané části větších obcí), etnická příslušnost a příslušnost k České nebo Slovenské republice.

Rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem ani rozdíly etnické nebyly pro rozložení obyvatelstva (rodin) v hierarchii bohatství/chudoba rozhodujícím diferenciačním faktorem. Vzhledem k tomu, že se za jejich tehdejší utváření skrývala rozdílná konfigurace dlouhodobé a krátkodobé dynamiky, mohla však rozdílně působit na genezi postojů a politických orientací obyvatelstva. Srovnej [Machonin 1992].

⁵) K vlivu těchto faktorů na příjmovou diferenciaci srovnej [Machonin, Tuček 1992: 656].

Tabulka 4. Rozdíly mezi republikami a národnostmi v typologii bohatství/chudoba

Republika, národnost	Kategorie typologie bohatství/chudoba								Celkem
	1	2	3	4	5	6	7	8	
ČR	35,2	12,2	15,7	11,1	7,4	9,1	2,8	6,5	100,0
SR	31,7	6,6	15,4	17,5	5,4	9,5	6,4	7,5	100,0
Česká + moravská + slezská	35,3	12,4	15,9	11,1	7,3	9,2	2,8	6,1	100,0
Slovenská	31,4	6,3	15,1	17,7	5,6	9,8	6,1	7,4	100,0
Ostatní	33,6	5,6	16,0	12,8	6,4	5,6	7,2	12,8	100,0

Koeficient pořadové korelace 0,15 pro republiky dokládá, že spíše než o rozdíly hierarchické povahy jde o rozdíly typologického charakteru. Pro české země a český národ je typické téměř dvojnásobné zastoupení rodin kategorie 2 - středně a více zámožných s nižší úrovní majetku na hlavu, tj. nejčastěji bez rodinného domu, než je tomu u obyvatelstva Slovenska, Slováků a ostatních národností. Mezi slovenskými rodinami je zase vyšší zastoupení těch, kteří mají vyšší majetek na hlavu i slušné vybavení domácnosti, avšak nižší příjem na hlavu (kategorie 4). Rovněž tak je na Slovensku, mezi Slováky i ostatními národnostmi vyšší podíl rodin s nižším příjmem na hlavu a horší vybaveností na hlavu, avšak vyšším majetkem na hlavu. Ostatní etnika, zejména maďarské a cikánské rodiny, jsou o poznání chudší než Češi a Slováci, pokud jde o podíl rodin z nízkým postavením ve všech třech sledovaných dimenzích.

4. Formy projevu diferenciacce chudoba/bohatství v chování a postojích lidí

Různé postavení v typech a škálách bohatství a chudoby se projevuje v reálném chování lidí. U našeho výzkumu se to dá doložit opět přehledem asociací mezi zvolenou typologií a některými indikátory chování.

Tabulka 5. Koeficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoba a indikátory chování

Indikátory chování	C_{norm}
Dojem tazatele z domácnosti - umístění na škále chudoba/bohatství	0,45
Kulturnost trávení volného času (životní styl)	0,35
Problémy s rodinným rozpočtem	0,30
Typologie finanční a tržní dostupnosti	
- potravin	0,27
- ošacení a obuvi	0,28
- předmětů dlouhodobé spotřeby pro vybavení domácnosti	0,23
- předmětů a služeb pro volný čas	0,28

Uvedené údaje dokládají, že typologie bohatství/chudoba, se kterou pracujeme, není pouhou statistickou fikcí založenou snad dokonce na nesprávných údajích, nýbrž že ve značné míře předurčuje reálné chování lidí: způsob, jak si obstarávají bydlení a jeho zařízení, jak hospodaří. Na druhé straně dosud

převládající příjmová a z ní odvozená majetková nivelizace na jedné straně a značná autonomie rozhodování člověka pro volbu různých ekonomických a spotřebních strategií a životních stylů za jinak obdobných ekonomických východisek zabraňují tomu, aby naše koeficienty, zobrazující asociaci mezi ekonomickým standardem a chováním lidí, dosahovaly vyšších hodnot.

Objektivní odlišnosti chudoby nebo bohatství se samozřejmě do jisté míry promítají i do postojů spokojenosti či nespokojenosti, do hodnotových orientací i konkrétních hodnocení, preferencí, očekávání a úmyslů lidí. Uvedeme opět nezbytný přehled zjištěných měr asociace (tabulka 6).

Tabulka 6. Koeficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoby a proměnnými indukujícími smýšlení dotázaných

Proměnná	C _{norm}
Sebezařazení rodiny na škále zámožnost/chudoba	0,36
Sebezařazení jednotlivce	
- celkové sociální postavení	0,23
- výše příjmu	0,23
- prestiž povolání	0,21
Obava z nezaměstnanosti	0,21
Preference konkrétních politických stran	0,39
Náboženské vyznání	0,23
Náboženská aktivita	0,24

Přehled ukazuje, že své objektivní postavení na škále bohatství/chudoby si lidé uvědomují, i když nikoli s naprostou přesností, jak to ostatně odpovídá tomu, že polarizace na této škále není doposud příliš vyhraněná. Zvláště pozoruhodné je, že mnozí zámožnější lidé se ke svému ekonomickému postavení jaksi stydí přiznat, ať už z nějakých skrytých obav nebo vzhledem k tomu, že dlouhodobé působení rovnostářské ideologie v nich zanechalo dodnes působící stopy. Vědomí vlastního postavení se do jisté míry promítá i do ekonomických strategií, zejména, jak jsme viděli již v tabulce 3, do vztahu k soukromému podnikání. Jen málo zřetelný je vliv materiálního postavení na obecné politické orientace, jejichž smysl patrně dotázaní ještě nepříliš přesně chápou. Naprosto zřetelně se však materiální postavení promítá do preferencí významnějších politických stran a hnutí a tím patrně i do volebního, popř. i jiného politického chování.

Poměrně slabý je zatím vliv stupně a druhu bohatství či chudoby na celkové hodnocení společenského vývoje (s výjimkou pohybu životní úrovně). Ještě méně ovlivňuje optimismus či pesimismus očekávání pro budoucnost.

5. Souhrnná charakteristika chudých a chudobě se blízcích domácností

V této části studie podáme přehledné sociální portréty typů analyzovaných domácností. Uvádíme vždy ty charakteristiky, jimiž se ten který typ statisticky významně liší od průměru souboru vyšší frekvencí sledované vlastnosti.

5.1. Typ 8 - domácnosti chudé nebo chudobou silně ohrožené

Tento typ domácností, zřetelně odlišný od domácností ostatních, představuje asi 6,8 % souboru. Jde o domácnosti, v nichž příjem na hlavu dosahuje méně než 1 450 Kčs měsíčně, cena vybavení celé domácnosti hlavními předměty dlouhodobé spotřeby nepřesahuje 51,8 tis. Kčs a majetek na hlavu 33,1 tis. Kčs. Tato kumulace charakteristik nás opravňuje k zařazení celého typu do pásma chudoby nebo blízko k jeho hranici. Jde tedy o skupinu velmi významnou pro naše téma a jsme povinni ji popsat podrobně.

Tazatelé podle svého dojmu zařadili tyto domácnosti z 28,0 % do nejchudší a z 44,0 % do druhé nejchudší z 5 skupin. Dotazovaní se v podobném členění sami zařadili z 20,3 % do nejchudší a z 38,5 % do druhé z nejchudších skupin, podle celkového objemu příjmů ze 49,1 % do nejnižší skupiny. 17,5 % z nich uvedlo, že jejich rodiny mají zcela určitě problémy s rodinným rozpočtem, 48,6 %, že spíše mají takové problémy, než nemají. 96,6 % z těchto rodin má jisté finanční problémy s obstaráváním vybavení bytu a domácnosti, 83,6 % se zajištěním služeb pro volný čas. 79,2 % s pořízením ošacení a obuvi, 56,2 % dokonce s nákupem potravin.

Taková situace souvisí zřejmě s nižší příjmovou úrovní: 89,4 % zastoupených rodin má celkové příjmy na domácnost na úrovni charakteristické pro 62,9 % domácností se střední a nižší příjmovou hladinou v celém souboru.

To však není rozhodující. Hlavní okolnosti, určující zařazení domácností do skupiny chudých, jsou struktura rodiny a biosociální charakteristiky jejich členů. 33,8 % těchto rodin jsou páry s 2 dětmi, 19,1 % s 3 a více dětmi, 10,9 % s dětmi a jedním rodičem, 15,3 % s atypickým složením rodiny. Se zastoupením neúplných rodin souvisí dvě třetiny žen mezi dotazovanými. Jinak z dotázaných je ve věku 18-29 let 31,1 % a 30-44 let 43,2 % zatímco osob starších 59 let pouze 11,5 %.

Z ekonomicky neaktivních se mezi chudé dostávají výrazně častěji ženy na mateřské dovolené a ženy v domácnosti a ovšem také nezaměstnaní. Naopak, nepracující důchodci jsou členy chudých rodin jen v 13,1 %, ačkoli v celém souboru představují plných 24,9 %.

Chudobou jsou tedy zřetelně u nás nejvíce ohroženy rodiny mladšího a mladšího středního věku s dvěma a více dětmi, zejména pak neúplné rodiny, nikoli rodiny důchodců.

Z vlastnických charakteristik je třeba upozornit na to, že o něco více než ostatní jsou chudobou ohroženy rodiny družstevníků a zaměstnanců družstev; nejmenší měrou jsou ve skupině chudých zastoupeni soukromníci a zaměstnanci soukromých firem.

Drtivou většinu chudých rodin tvoří lidé se základním (nebo neúplným základním) vzděláním, popř. vyučením, ze 70,5 % manuálně pracující, většinou ve výrobě, kvalifikovaní (32,5 %), nekvalifikovaní (27,9 %) a zemědělská dělníci, popř. zaměstnanci s nízkou úrovní složitosti práce, činní častěji než průměr souboru v lehkém průmyslu, stavebnictví, službách, zemědělství. 92,1 % z nich nemá žádné podřízené, 84,7 % neprošlo žádnou změnou zaměstnání po roce 1989.

Chudé rodiny bydlí spíše ve městech než v malých sídlech, častěji než jiní v sídlištích, v rušných a tichých ulicích a na průmyslových periferiích, na venkově na samotách. Častěji než rodiny české a slovenské se v této skupině ocitají rodiny maďarské a romské.

Nepřekvapuje, že 62,7 % dotázaných z chudých rodin má obavy z nezaměstnanosti, z toho 40,7 % značné, že mezi nimi převažuje nespokojenost s vývojem po roce 1989 v oblasti sociálních jistot, životní úrovně, ekonomiky i s vývojem celkovým (72,4 % x 65,3 % v celém souboru). Vzhledem k tomu, že jde o lidi spíše mladé, je to velmi vážný signál. Skupina je vlněná k možnosti si zlepšit postavení podnikáním. Své politické naděje chudí lidé vkládali na podzim 1992 častěji než jiní v Občanské hnutí, Stranu zelených, Romskou iniciativu. Slabší podporu než průměr souboru dávali ODS. Častěji než jiní nebyli nijak výrazně politicky orientováni.

5.2. Typ 7 - domácnosti chudé nebo chudobě se blíží v dimenzi příjmu na hlavu a vybavení, nikoli však v dimenzi majetkové

Jde o menší skupinu domácností (4,1 %), zásadně se lišící od domácností všestranně chudých (8) i od domácností s nižším postavením jen v jedné dimenzi (kategorie 2-4), také však od typu 5. Blízká je typu 6, jímž se budeme zabývat vzápětí. V těchto domácnostech příjem na hlavu nepřesahuje 1 450 Kčs měsíčně a vybavenost domácnosti hodnotu 51,8 tis. Kčs, celkový majetek na hlavu však je vyšší než 33,1 tis. Kčs, nejčastěji vzhledem k vlastnictví rodinného domku. Skupina zřejmě patří mezi domácnosti ohrožené chudobou. Subjektivní hodnocení postavení skupiny je jen o poznání vyšší než u typu 8.

Životní styl této skupiny je druhý nejméně rozvinutý ze všech typů, jimiž se zabýváme.

Struktura rodin patřících k analyzovanému typu je velmi podobná struktuře typu 8. Věkově zde dominuje mladší střední generace mezi 30-44 roky (47,7 %). Šedesátiletých a starších je tu však jenom o něco méně než v celém souboru, tj. 21,1 %. I zde se tedy opět objevuje fakt, že chudobou jsou ohroženi spíše lidé mladší s dětmi. Podíl starších je však vyšší - jde tedy o lidi, který svůj větší, především nemovitý majetek buď zdědili nebo v průběhu života získali úsporami, popř. přímým vlastnictvím, pracovním úsilím.

Postavením ve vlastnických sektorech, vzděláním, charakterem práce, postavením v řízení, "třídním postavením" a stupněm kvalifikace, popř. profesionální stability se lidé příslušní k danému typu prakticky neliší od typu 8. Časté jsou profese typické pro služby, dopravu, spoje, těžbu a hutnictví, lehký průmysl a zemědělství.

77,0 % rodin tohoto typu bydlí v obcích do 20 000 obyvatel. Častější než v průměru je bydlení v tichých ulicích ve čtvrti rodinných domů a ve venkovské zástavbě, což mj. prozrazuje i časté vlastnictví rodinných domků. Plných 48,6 % rodin v této kategorii deklaruje slovenskou národnost. Častěji než v průměru je i zastoupení etnika maďarského.

K postojům společným pro typ 8 i 7 dodejme, že v tomto případě jsou vyšší než v průměru i výhrady vůči spravedlivosti současného sociálního uspořádání a skepse k jejímu možnému uplatnění v budoucnu. Nejsou tu sklony ani k podnikání ani k práci v cizině. Naděje toto seskupení vkládalo častěji než průměr souboru do HZDS a KDH, méně často v ODS. Na škále levice/pravice se častěji než ostatní situují do středu (56,4 %).

5.3. Typ 6 - domácnosti chudé nebo chudobě se blíží v dimenzi příjmu na hlavu a majetek, nikoli však ve vybavení

Je to dosti početná skupina tvořící 9,3 % domácností. Na škále bohatství/chudoba je blízká typu 7, dosti se liší od typů 8 a 5, nemluvě už o typech 2 až 4. Příjem na hlavu je u ní nižší než 1 450 Kčs měsíčně, majetek na hlavu nepřesahuje 33,1 tis. Kčs, vybavenost domácnosti vybranými předměty je však vyšší než 51,8 tis. Kčs. I zde tedy můžeme mluvit o ohrožení chudobou.

Tazatelům se domácnosti typu 6 jeví na škále chudoba/bohatství vzhledem k lepší vybavenosti být jako střední ze 66,4 % Jinak jsou subjektivní hodnocení blízká těm, jež známe u typu 7.

Z hlediska příjmů na domácnost je v nižším a středním pásmu 79,9 % rodin.

Struktura rodin je podobná jako u obou předchozích typů. Mladých mezi 18-20 roky je mezi dotázanými 26,5 %, příslušníků mladší střední generace 58,2 % (!). Šedesátiletí a starší téměř nejsou zastoupeni.

Častěji než v průměru patří do typu 6 pracující státního sektoru (63,3 %), pracovníci družstev a nezaměstnaní, také však soukromníci bez zaměstnanců (u partnerů). Zaměstnanci soukromého sektoru jsou tu zastoupeni o něco méně než v průměru.

Manuální pracovníci tvoří menší část než u předchozích typů, tj. 60,5 % dotázaných, z toho 30,0 % ve výrobě a 30,5 mimo ni. Silné zastoupení mají rutinní nemanuální pracovníci (19,2), také však nižší odborní zaměstnanci, a to v profesích typických např. pro kovoprůmysl, obchod, služby, dopravu a spoje. Plných 22,3 % prošlo změnou zaměstnání od roku 1989 k horšímu. Častější než v průměru jsou tu i případy krátkodobé i delší nezaměstnanosti po roce 1989 (celkem 10,6 %). Ve vzdělanostní struktuře převládá vyučení a maturita, složitost práce se blíží průměru souboru, podobně jako počet podřízených.

Do sídelní struktury a obytných zón se rodiny typu 6 včleňují podobně jako u typu 8. Bydlení v rodinných domech tu není tak časté jako u skupiny 7. Etnickým složením se skupina neliší od průměru.

I zde jsou postoje podobné jako u předchozích typů. Na rozdíl od nich však tu zaznamenáváme vyšší zájem o podnikání i o práci v zahraničí. Politické orientace na podzim 1991 se upíraly častěji než v průměru k Čs. straně socialistické, k Občanskému hnutí, straně zemědělské, zeleným, HSD-SMS, republikánům, SDL, méně k ODS.

5.4. Typ 5 - domácnosti chudobě se blížící v dimenzi vybavenosti a majetku, nikoli však v příjmech

Tento typ domácností se výrazně liší od typů 2 až 4 i 8. Je chudobou ohrožen podobně jako typy 6 a 7, vzhledem k vyšším příjmům však nikoli tak bezprostředně. Patří k němu 6,7 % domácností. Finanční odhad vybavení domácností nepřesahuje 51,8 tis. Kčs a majetku na hlavu 33,1 tis. Kčs, příjmy na hlavu však jsou vyšší než 1 450 Kčs za měsíc.

Tazatelé řadí tyto domácnosti z 3,4 % mezi nejchudší a ze 48,3 % mezi chudé, všimající si zřejmě hlavně objemu majetku a úrovně vybavenosti. Dotázaní se do podobných skupin přiřazují ze 14,4 % a 28,7 %. Problémy s rodinným rozpočtem mají však spíše na běžné úrovni. Pokud jde o spotřebu, mají problémy u vybavení a zvláště služeb pro volný čas, jsou však na tom poměrně dobře u potravin. Ze všech sledovaných skupin mají nejnižší úroveň životního stylu.

Co do struktury a tím i průměrného objemu příjmu se zkoumaný typ domácností příliš neliší od průměru celého souboru!

Značně odlišná než u předchozích typů je struktura rodin. Převládají manželské páry bez dětí (41,4 %) nebo s jedním dítětem (23,2), jednotliví rodiče s dětmi tvoří 11,1 %, atypické rodiny 9,4 %. Lidé šedesátiletí a starší představují 43,9 %, od 45 do 59 let 24,4 %.

Samozřejmě, že nejvíce je v této skupině důchodců (47,2 %), z toho 44,4 % nepracujících. Podnikatelé a pracovníci soukromého sektoru jsou zastoupeni minimálně.

Slušná příjmová situace domácností typu 5 je nepřímým potvrzením našeho poznatku, že chudobou ohroženi jsou u nás nejvíce mladší lidé s dvěma nebo více dětmi.

Profesionální charakteristiky (včetně posledního zaměstnání u důchodců) jsou tu podobné jako u skupiny 6 s tím, že častá je práce v profesích typických pro lehký průmysl, stavebnictví a služby. Složitost práce a vzdělání i postavení v řízení jsou nízké podobně jako u nejchudší skupiny 8.

Dotazovaní této skupiny bydlí ze 69,7 % ve městech nad 20 000 obyvatel - na sídlištích, v městských ulicích i na periferii. Častěji než v průměru jsou v ní zastoupeni Češi.

Obavy z nezaměstnanosti jsou u ekonomicky aktivních vyšší než průměr - projevilo je 55,5 % dotázaných. Není tu zájem ani o podnikání ani o práci v cizině. Nespokojenost s vývojem po roce 1989 a skepse vůči uplatňování sociální spravedlnosti je opět vyšší než v celém souboru. Důvěru skládali příslušníci skupiny ve stranu lidovou, republikány, HSD-SMS, často jsou apolitičtí. Jsou mezi nimi o něco více než v průměru zastoupeny levicové názory.

6. Závěry

Z uskutečněné analýzy je možno vyvodit několik závěrů:

1. V podobě typů domácností 8, 7 a 6 se podle našeho názoru podařilo zhruba identifikovat asi 6,8 % skutečně chudých (8) a 13,4 % chudobou ohrožených domácností. Mimo údajů o příjmech, vybavenosti domácnosti a o majetku to prokazují zejména údaje o jejich omezené spotřebě a četná subjektivní hodnocení. Skupina 5 (6,7 %) není vzhledem k vyšším příjmům chudobou ohrožena tak bezprostředně jako skupiny 6 a 7.
2. Chudé a chudobou ohrožené domácnosti, popř. chudobě se blížíci domácnosti jsou v rozhodující míře složeny z nekvalifikovaných i kvalifikovaných manuálních pracovníků ve výrobě i mimo ni a částečně z rutinních řadových nemanuálních pracovníků. Častěji než v průměru jsou zde zastoupeny profese typické pro nepreferovaná odvětví, zejména zemědělství, služby, dopravu, spoje, stavebnictví a lehký průmysl, z vlastnických sektorů stav chudoby nejvíce ohrožuje družstevníky a zaměstnance družstev.
3. Chudí a chudobou ohrožení, popř. chudobě se blížíci lidé bydlí ve všech velikostech a typech sídel a v obou republikách. Mezi nejchudšími (typ 8) se častěji vyskytují Maďaři a Romové, v kategorii 7 Slováci, v kategorii 5 Češi.
4. Základní charakteristikou všech chudých a chudobou ohrožených rodin (typy 8 až 6) je převládající příslušnost k mladé a mladší střední generaci rodičů s dvěma a více dětmi, při velkém podílu osamělých žen s dětmi.⁶ Důchodci a starší lidé jsou podstatně zastoupeni až v relativně lépe situované skupině 5. Zejména tento závěr považujeme za důležitý z hlediska sociálně politického.
5. Z demografického i pracovně profesionálního hlediska jsou tedy chudé a chudobou ohrožené rodiny součástí výhledově důležitých sociálních seskupení. O to závažnější je empirické zjištění a) faktického snížení jejich spotřeby (včetně potravin, obutí a ošacení) silně pod průměr, b) značné míry jejich nespokojenosti s tehdejší průběhem transformace společnosti a skepse vůči budoucímu vývoji s náznaky příklonu k opozičním stranám.
6. Strategie budování sociální sítě především ve prospěch starých lidí při opožděném řešení problémů rodičů s dětmi uplatňovaná v první půli osmdesátých let a obnovená i po roce 1989, je jedním z faktorů, který přispěl k ztížení sociální situace stejně tak jako tlak zhoršující situaci v zemědělství a družstevnictví. Mírný vzestup reálných příjmů v roce 1992 je patrně přechodný, a proto se tato problematika stane v dohledné době opět vysoce aktuální.
7. Z metodologického hlediska bylo prokázáno, že v mezích sociologického výzkumu lze uplatnit i poměrně jednoduché vícedimenzionální typologie vedoucí ke konkrétnější sociální identifikaci chudoby (deprivace).

⁶) Toto zjištění nelze ovšem chápat tak, že všichni mladší lidé nebo všechny rodiny s dětmi jsou v pásmu chudoby nebo v jeho blízkosti. Měly však v době výzkumu výrazně vyšší šanci se v této situaci ocitnout než lidé staršího středního věku a lidé starší a než jiné kategorie domácností.

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zabývající se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace [1969]*. Po nucené přestávce zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálních a politických věd UK. V současné době pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Publikoval práci *Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 [1992]* a řadu článků v *Sociologickém časopise*.

Literatura

- Bokor, A. 1984. "Deprivation. Dimensions and Indices." In *Stratification and Inequality*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest: IFSS.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P. 1992. "Česko-slovenské vztahy ve světle dat sociologického výzkumu." In *Dnešní krize československých vztahů*, ed. by F. Gál. Praha; SLON.
- Machonin, P., M. Tuček 1992. "K sociální stratifikaci v Československu 1991." *Sociologický časopis* 28: 649-665.
- Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu." *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Večerník, J. 1992. "Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992." *Sociologický časopis* 28: 666-684.

Využití časového fondu soukromých podnikatelů nulté generace

JANA VÍTEČKOVÁ*

LUMÍR GATNAR

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Time Use of Zero Generation of Small Business Owners

Abstract: A pilot study of 154 small business owners was performed in the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences in 1990. This small sample was not representative but corresponded to available global data of the time. Three techniques were employed: sociological questionnaires, psychological tests, and time diaries.

This paper presents the basic data on the time structure of small business owners. A week long diary with fixed ten minute units was used to register the primary activities of each respondent. Particular activities were classified into 66 categories and then divided into several groups. The paper emphasized detailed reports on work or business related activity. The amount of time they spent at work or with enterprises was found substantially higher than the legal length of working hours in paid employment. Consequently, the satisfaction of personal needs (especially sleep) and leisure time was cut short substantially.

The proper presentation of this special social group requires a slight improvement of time use methodology in some aspects. The methodological experience is evaluated and a few recommendations are presented in the paper.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 240-251)

Na jaře 1990 byly v Sociologickém ústavu zahájeny práce na projektu "Obnova soukromého podnikání v Československu" (řešitelé J. Musil, J. Vítečková). V rámci tohoto projektu byla v létě 1990 uskutečněna pilotní sonda 154 příslušníků nulté podnikatelské generace, operacionálně definované jako samostatně činné osoby, které zahájily ekonomickou činnost na vlastní účet na základě povolení národních výborů ještě před politicko-mocenskou změnou.

Primární cíle sondy jako každé pilotáže byly metodologické; výzkum začínal prakticky z ničeho jak ve smyslu teoretické konceptualizace, tak ve smyslu operacionalizace a datové báze. Vstřícností formulace problému výzkum předstihl i pokusy o aktualizaci systému statistických ukazatelů. Naší snahou bylo pochopit problém natolik, abychom se mohli co nejrychleji pustit do větší reprezentativní výzkumné akce. Současně jsme si však uvědomovali nevratnost rychle běžícího času a nebezpečí ztráty věcné informace o zárodečných fázích transformačních procesů. Proto byly - přes mnohá metodologická omezení daná malou početností a statistickou nereprezentativitou souboru¹ - výsledky sondy interpretovány a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jana Vítečková, CSc., Třeboradická 45, 182 00 Praha 8.

1) Analýza potvrdila poměrně slušnou kvalitativní reprezentativitu, tj. soulad kompozice souboru s dostupnými informacemi o celé zkoumané podnikatelské vrstvě [Vítečková 1991].

publikovány jako sice minimální, ale v podstatě jediné východisko pro hodnocení následných vývojových posunů [Vítečková 1991].

Základními technikami sondy byl dotazník a osobnostní test SPIDO (autor O. Mikšík). Převážně metodologické zaměření pilotní studie nám ale vytvořilo příležitost i k experimentálnímu nasazení techniky časových rozpočtů.

Interpretační potenciál údajů o způsobu využití času byl v Československu po odeznění teoretického zájmu o volný čas na počátku sedmdesátých let sociologií i ekonomii podceňován, zčásti z pseudoideologických důvodů. Československo nezachytilo vzestupný boom této techniky ve světě. Patří k několika málo evropským zemím, které nemají k dispozici pravidelně opakovaná reprezentativní celonárodní statistická šetření. Poslední makrodata jsou z roku 1979/1980 a poslední dílčí výzkum, metodologicky kompatibilní se světovým standardem, je z roku 1976 [Vítečková 1978]. Jen pro ilustraci: stimulována doceněním významu neformální ekonomiky a s ní související ekonomické role žen existují dnes pracoviště zabývající se výzkumem časového fondu ve více než desítkách rozvojových zemí Afriky a Latinské Ameriky. Toto téma je studováno ve všech vyspělých zemích od Kanady po Japonsko. Statistická komise Evropského společenství v současné době připravuje jednotnou metodiku pravidelných závazných časových šetření ve všech svých členských zemích.²

Naši snahou při zařazení techniky časových rozpočtů do pilotní sondy nulté podnikatelské generace bylo obohatit obraz začátků soukromého podnikání o časovou dimenzi a prokázat tak užitečnost časových dat. Současně jsme sledovali cíl udržet znalost této techniky v československé sociologické komunitě, osvojit si základy zpracování časových údajů pomocí moderního softwaru a získat podněty pro řešení řady metodologických problémů.

Časový fond obdobné specifické sociální skupiny nebyl zatím ve světě vůbec předmětem výzkumu. V reprezentativních makrošetřeních vystupuje jako marginální element, jemuž není věnována zvláštní pozornost. Vzhledem ke kvalitativnímu rozdílu ve způsobu obživy zaměstnané a samostatně činné populace zde přitom vzniká v různých fázích výzkumného procesu mnoho otevřených otázek, na něž je nutno hledat odpovědi jak v zájmu vyšší spolehlivosti makrospolečenských odhadů, tak v zájmu ekonomického docenění obdobných činností.

Technika časových rozpočtů byla aplikována v této modifikaci: byl použit sedmidenní záznam, deník s pevnou časovou osou a desetiminutovou časovou jednotkou. Registrována byla primární aktivita, stanovisko, která z činností je součástí podnikání, a subjektivní hodnocení oblíbenosti dané činnosti. Pro analýzu byla vytvořena modifikovaná klasifikace aktivit se 66 položkami. Od standardních klasifikací se odlišuje zejména podrobnějším členěním pracovních činností, přihlížejícím ke specifice pracovního a životního režimu malého soukromého podnikatele.

²) Pracovníci zabývající se výzkumem využití času jsou sdruženi v mnohooborově koncipované International Association for Time Use Research (spolupředsedové J. Gershuny a J. Vítečková).

Kontakt tazatele s respondentem byl projektován tak, že při první návštěvě tazatel vyplnil s respondentem dotazník a předal mu k vyplnění časový deník. Bylo mu doporučeno uskutečnit kontrolní návštěvu v průběhu záznamového týdne; ve většině případů k ní ale zřejmě nedošlo. Po skončení záznamového týdne tazatel při další návštěvě deník zkontroloval a požádal o vyplnění psychologického testu. Celkem bylo získáno 144 využitelných týdenních záznamů.

Pro každý akt byl použit pětimístný kód (číslo aktivity, obliba aktivity a délka aktu měřená počtem řádků, tj. desetiminut). Pro každý záznamový den bylo fixováno jeho pořadí v záznamovém týdnu a kalendářní den. Datový soubor prošel kontrolním programem, hrubá data byla transformována do systémového souboru a analyzována s využitím proměnných z ostatních výzkumných technik.

Časová náročnost práce na grantovém projektu "Výzkum první podnikatelské generace" zahájeném v roce 1991 nám nedovolila zpracovat získaný materiál do všech možných detailů. Základní věcná i metodologická zjištění byla ale publikována ve studii "Time Use of Small Business Owners", jejíž shrnutí bychom rádi prezentovali i české odborné obci. Na rozdíl od ostatního deskriptivního materiálu, získaného dotazníkem, který lze do určité míry metodologicky problematizovat, mají časové údaje dostatečnou vypovídací hodnotu a vzhledem ke své unikátnosti nejen v domácím kontextu mají plné právo na samostatnou publicitu. Mimo jiné také jako upozornění na jednu z málo využívaných poznávacích pomůcek.³

1. Komplex produktivních činností

Malé vlastníky⁴ spojuje se zaměstnanou populací to, že zdrojem obživy je pro ně vlastní práce, v daném případě s výrazným zastoupením manuálních prvků. Protože jde ale o práci na vlastní účet, přejímá i některé vlastnosti ekonomické aktivity vlastníků kapitálu (vyvázání z formálních regulativů, nezávislost, elasticita atd.).

Pro odlišení výdělečných a nevýdělečných (tržních a netržních) forem práce chybí u malého podnikatele definiční opory, jako je odlišení místa bydliště a pracoviště, zákonná pracovní doba aj. V mnoha případech se tyto činnosti dokonce od sebe nedají oddělit.⁵ Roli arbitra jsme proto přenesli na samotného respondenta. Za součást podnikání jsme považovali ty práce, které byly takto respondentem označeny. Pro hlubší vhled do struktury podnikatelské činnosti jsme výkon podnikání rozčlenili na činnosti přípravné, manažerské, pomocné, vlastní

³) Studie [Vítečková, Gatnar 1992] byla připravena pro zasedání International Association for Time Use Research v Římě, červen 1992. V současné informativní prezentaci jsou proti původnímu textu výrazně potlačeny zejména metodologické prvky.

⁴) Zájemce o podrobnější charakteristiku zkoumané části nulté podnikatelské generace odkazujeme na publikovanou studii. Pro snazší pochopení časových dat alespoň uvádíme, že šlo převážně o kvalifikované řemeslné činnosti a činnosti ve službách, malého rozměru, jen výjimečně využívající placené síly na plný úvazek. Podnikání mělo většinou rodinný charakter, bylo založeno na rodinných úsporách, majetku i pracovní síle.

⁵) Což platí zejména pro zemědělskou prvovýrobu, která ale nebyla v pilotážní sondě zastoupena.

výrobu nebo poskytování služby a přepravu jako součást podnikání. Abychom mohli výsledky srovnávat s postupy obvyklými v analýzách struktury času zaměstnané populace, identifikovali jsme samostatnou položku "jídlo v práci, mezi prací", kterou jsme spolu s dopravou do a ze zaměstnání zahrnuli do širšího agregátu "čas související s podnikáním".

Základním poznatkem našeho výzkumu, potvrzujícím každodenní zkušenost, je to, že malí soukromí podnikatelé věnují podnikání v průměru podstatně více času, než činí zákonná délka pracovní doby i než dosahovaly průměry u různých skupin zaměstnaných osob v posledním československém šetření. Tento závěr platí pro hrubý i čistý pracovní čas, týká se ale pouze podnikatelů-mužů. Registrované maximum agregátu "čas související s podnikáním" dosáhlo u mužů dokonce 110,2 hodiny týdně (u žen 95,7 hodiny).

Pohled na vnitřní strukturu potvrdil závěr o nízké úrovni dělby práce a v podstatě řemeslném charakteru podnikání, v němž rozhodující díl času spotřebovává vlastní produktivní práce. Pokud měl majitel zaměstnance, pracoval s nimi jako jeden z rovných. Jen dva z našich respondentů vykonávali ve svém podniku převážně manažerské činnosti.

Časové šetření potvrdilo odpovědi z dotazníku, podle nichž jsou věnovány podnikání nejen obvyklé denní hodiny, ale i večery a víkendy. V pondělí až pátek věnovali muži podnikání v průměru 10,5 hodiny denně (ženy 7,9 hodiny). Ve víkendové dny časová spotřeba samozřejmě klesla, přesto ale dosáhla ještě u mužů 5,7 hodiny, u žen 3,4 hodiny. Méně zřetelné odlišení pracovních a volných dnů je druhým charakteristickým rysem časového režimu malých podnikatelů.

Jak lze vyčíst z přiložené tabulky, prodlužování času věnovaného výdělečné činnosti je sice do určité míry kompenzováno zkrácením práce v domácnosti a domácím hospodářství, takže relace v souhrnné produktivní zátěži časového fondu jsou o něco příznivější. Přesto ale je celková produktivní zátěž samostatně podnikajících mužů vyšší, než jaká byla před deseti lety u nezaměstnanější skupiny námezdních pracovníků v zemědělství.

Za vysokými průměry se přitom skrývá značná vnitroskupinová diferenciaci. Odlišně se především chovala skupina podnikatelek. Ženské podnikání bylo v nulté generaci spíše emancipačním procesem, umožňujícím řešení životních problémů, nebo alternativním zdrojem obživy, než cílevědomou orientací na zisk a podnikatelský vzestup. Podíl žen akceptujících mužskou koncepci podnikání byl v nulté generaci velmi malý, což se projeвило i v časové struktuře.

Ženy věnovaly svému podnikání značně méně času než muži. Žena-podnikatelka je především ženou, která musí bezpodmínečně zvládnout i všechny domácí povinnosti. Pod tlakem podnikání sice domácí práce do určité míry časově racionalizuje, souhrnná produktivní zátěž tvořená placenou a neplacenou prací je ale u podnikatelek, podobně jako u ostatních žen, vyšší než u mužů.

Pro srovnání podnikatelek a ostatních žen nemáme spolehlivé údaje. Přihlédneme-li k deset let starým číslům, byla produktivní zátěž podnikatelek spíše průměrná než nadprůměrná. Podnikatelka, podobně jako podnikatelé-muži, rozkládá práci spojenou s podnikáním do všech dnů v týdnu, využívá večery a

nocí. Za ekonomické osamostatnění ještě více než muži platí především svým volným časem.

K faktorům diferencujícím podnikatelskou pracovní zátěž patřily i další demografické proměnné například věk (větší pracovní zátěž středních věkových skupin mužů a starších žen), vzdělání (více času věnovali podnikání absolventi vysokých škol), bydliště respondenta (více času bylo věnováno podnikání na jedné straně ve velkoměstech, na druhé v nejmenších obcích). I když některé zmíněné meziskupinové rozdíly formálně nedosáhly hladiny statistické signifikance, v absolutním vyjádření se pohybovaly nezi 9 až 10 hodinami týdně.

Spojení časového šetření s daty z dotazníku nám umožnilo konstatovat, že největší rozdíly jsou asociované s respondentovou koncepcí a způsobem podnikání. Čím větší a bohatší byl podnik, čím větší kapacitu využíval, tím déle také majitel sám pracoval. Čas související s podnikáním dosáhnul u podnikatelů bez placených pracovních sil v průměru 61,1 hodiny týdně, zatímco u skupiny s největším počtem zaměstnanců 87,0 hodiny. Podobnou tendenci jsme prokázali i v závislosti na odhadu objemu disponibilního kapitálu. V nejméně kapitálově vybavené skupině dosáhnul zmíněný agregát hodnoty 60,3 hodiny týdně, zatímco u majitelů největších zkoumaných podniků 86,2 hodiny.

Prodlužování práce má ale i velmi silné postojové koreláty. Více času věnují podnikání ti, kdo uvedli seberealizační motiv svého ekonomického osamostatnění (72,1 hodiny týdně), kteří tím realizovali svůj životní cíl (72,5 hodiny), kdo byli hlavně nespokojeni s nepořádky na původním pracovišti (69,9 hodiny). Naopak majitelé, kteří uváděli finanční motivaci svého osamostatnění, pracovali méně než průměr, stejně jako ti, kdo se pro podnikání rozhodli z důvodu péče o členy rodiny nebo zdravotního stavu. Čas věnovaný podnikání velmi silně souvisel s úrovní podnikatelských aspirací. Ti, kdo měli nejvíce plánů do budoucna, také sami déle pracovali. Orientace na podnikatelský růst zvyšuje ochotu podnikatele k prodlužování pracovního času.

Velikost souboru neumožňuje nasazení sofistikovanějších analytických metod. Použita byla pouze klastrovací procedura, která vedla ke konstrukci čtyř podnikatelských typů, jejichž validita se potvrdila i časovým šetřením. Majitelé stabilizovaných větších podniků, s rozvinutější dělbou práce, placenými zaměstnanci, podnikající v nebytových prostorách věnovali podnikání v průměru týdně 78,7 hodiny. Nadprůměrně pracovali i majitelé nově založených, zatím menších, ale růstově orientovaných podniků (72,1 hodiny). Naopak ti, kdo pracovali osaměle, ať již v různých řemeslných činnostech vykonávaných mimo byt, nebo podnikající ve vlastním bytě, věnovali podnikání méně času (59,5 hodiny a 54,7 hodiny týdně).

V nulté podnikatelské generaci tendence k prodlužování času práce pod tlakem nepříznivých podmínek pravděpodobně dosáhla mezních hranic a po stabilizaci podnikatelského klimatu by mohlo dojít alespoň k dílčímu poklesu. Současné zjištěné extrémy zřejmě překračovaly nejen kulturně únosné, ale i fyziologicky únosné hranice.

2. Důsledky prodlužování pracovní zátěže

Použití týdenního časového záznamu nám umožnilo položit si otázku, které skupiny činností byly redukovány v důsledku prodlužování práce. Náhorně na ni odpovídá tabulka 2, v níž vedle sebe stojí struktury časového fondu skupin s podprůměrnou a nadprůměrnou délkou podnikatelské pracovní zátěže.

Redukce postihuje všechny ostatní druhy činností, počínaje dalšími formami placené práce. Výrazné je omezení neplacených domácích prací, které se týká všech složek, u mužů včetně těch, které jsou součástí tradiční mužské role (údržba osobních automobilů, bytová údržba, opravy, práce na zahradě). U žen je relativní přesun času ze sféry neplacené práce do podnikání ještě vyšší, zejména na úkor vaření.⁶

Pro československou populaci, podobně jako pro další východoevropské země, byla charakteristická tendence k růstu domácí výroby a konzervace potravin. U podnikatelů byly tyto činnosti podle předpokladu značně potlačeny, produktivní funkce byly přeneseny na podnikání.

Množstvím času věnovaného jídlu, spánku a dalším osobním potřebám se podnikatelé nulté generace významněji neodlišovali od dlouhodobého průměru zaměstnané československé populace, který je přitom podstatně nižší než v průmyslově vyspělých zemích. Příznacným rysem časového režimu je například trvalý spánkový deficit. Také v našem souboru byla zachycena extrémní spánková minima na úrovni 31 až 33 hodin týdně.

Zatímco průměrné makrosociální hodnoty se ukazují být málo elastické, naše šetření potvrdilo značnou vnítrskupinovou varianci, která činí i ze sféry uspokojování osobních potřeb významný rezervoár pro prodlužování času věnovaného podnikání.

Nejsnadněji mobilizovatelným prostorem je volný čas. V příkladu uvedeném v tabulce 2 bylo z volného času čerpáno 40 až 50 procent časové kapacity potřebné k prodloužení podnikání (u žen pochopitelně o něco méně).

Způsob trávení volného času u podnikatelů nulté generace odpovídal obecným tendencím, pouze byl ještě více zredukován v objemu a zjednodušen v obsahu. K nejfekventovanějším činnostem (viz tabulka 1) patří sledování televize, partnerská a rodinná komunikace, procházky, četba. Tyto činnosti odčerpávají zhruba tři čtvrtiny časového prostoru definovaného operacionálně v souladu s tradicí jako "volný čas". U 78 % mužů a 59 % žen se v týdenním záznamu nevyskytovalo více než pět činností volného času (činnosti 55 až 77).

U 56 % mužů a 72 % žen se vyskytla alespoň jedna činnost považovaná za "aktivní volný čas" (činnosti 51 až 59).⁷ Srovnání časové struktury participantů a neparticipantů na aktivních formách trávení volného času ukázalo, že i elementární projevy aktivity indikují vyrovnanější, méně extrémní a méně redukovanou

⁶) Nelze zde ovšem vyloučit, že část prací spojených s přípravou jídla je u podnikatelek prováděna paralelně s výdělečnou činností a uniká registraci.

⁷) Tento klasifikační agregát používáme shodně se světovými klasifikačními standardy, i když je teoreticky sporný. Malý rozsah této informace ale neumožňuje teoretickou diskusi.

strukturu činností. Naopak absence aktivnějších prvků trávení volného času je asociována nejen s prodloužením podnikání, ale i se zvětšením váhy pasivních forem a s celkovým zkrácením volného času. 70 % dotázaných podnikatelů uvedlo v dotazníku, že ekonomické osamostatnění bylo pro ně spojeno s úbytkem času pro sebe i pro rodinu. Časové šetření tuto výpověď potvrdilo.

I když jsme časové záznamy zpracovávali mnohem později než ostatní materiál pilotní sondy, závěry byly obdobné. Nultá generace soukromých podnikatelů - vlastníků malých podniků byla profilována vysokou identifikací s nově zvolenou životní drahou a byla pro ni ochotna mnoho obětovat. V ekonomickém osamostatnění spatřovali svou životní šanci, kterou se pokoušeli s nasazením všech sil a časové kapacity využít.

Srovnáváno s postavením a úlohou malého podnikání ve vyspělých tržních ekonomikách, představovali naši podnikatelé nulté generace jen marginální ekonomickou veličinu. V podmínkách zahajované systémové transformace byl ale jejich význam (nejen politický a sociální) klíčový. Za své průkopnické postavení zaplatili vznikem mnoha nových životních problémů a silnou redukcí života na pracovní dimenzi. Teprve budoucnost ukáže, zda budou umět využít výhodu včasného startu. Náš závěr byl skeptický; vycházel z vnitřní diferenciaci této skupiny a cestu vzhůru předpokládal zhruba u jedné její třetiny.

3. Metodologické poznámky

Výsledkem zpracování časových záznamů bylo i několik závěrů metodologického charakteru, zejména:

a) Pilotní studie potvrdila, že časové struktury a také organizace časového režimu participantů na malé a neformální ekonomice se dosti výrazně odlišují od způsobu využití času populace v zaměstnaneckém poměru. Podhodnocení těchto skupin v makrosouborech vede k podhodnocení celkového objemu pracovního času společnosti. Úsilí o dosažení odpovídajícího zastoupení samostatně činných osob naráží na řadu problémů v kontaktu s respondenty, daných nespolehlivostí a neúplností registrů (což zdaleka není jen československý problém), atypickou pohyblivou pracovní dobou, střídáním místa práce aj. Kromě toho zde hraje roli specifická konfigurace osobnostních rysů této sociální skupiny (vyšší autonomie a agresivita), která snižuje ochotu ke zpravodajské činnosti. Tím spíše, že v pozadí malého podnikání je často obcházení zákonů a následně i obava z prozrazení, případně ze zneužití informace konkurencí. Bez zvýšeného tlaku v terénní fázi výzkumu (opakované návštěvy, vyšší zainteresovanost tazatele) je nutno předpokládat relativní pokles návratnosti.

b) K dosažení srovnatelného popisu struktury činností u zaměstnané a samostatně činné populace je nutno modifikovat používanou klasifikaci, s důrazem na spolehlivější odlišení placené a neplacené práce a aktivit vázaných na výkon podnikání. Náš pokus je přiblížením k hledanému řešení, nikoliv ještě uspokojivým výsledkem.⁸ Rozhodující však je, že popis obsahu práce (například údržba

⁸) Otevřenou otázkou například zůstává, co je u samostatně činných paralelou pracovních přestávek, které prodlužují délku pracovního času zaměstnaných osob; jak zacházet s časem

automobilu) nestačí k odlišení placené a neplacené práce. Námi zvolený postup přenesení rozhodování na respondenta se plně osvědčil.

c) Týdenní časové záznamy jsou v šetřeních časového fondu používány spíše výjimečně. Přestože způsob provedení terénního sběru informací, zvolený námi pro nedostatek času i prostředků, představuje pravděpodobně dolní hranici organizačních i finančních nákladů, za nichž je podobná akce vůbec možná, ukázal rozbor kvality získaného materiálu, že je pro identifikaci základní časové struktury ještě postačující. Určitá ztráta citlivosti záznamu vůči jedno a dvoudenním šetřením je kompenzována výhodou zobrazení uceleného týdenního bloku, s možností studovat kompenzační přesuny.

d) Při zpracování výsledků sondy byly úspěšně využity dvě jednoduché kvantitativní deskriptivní pomůcky, a to jednoduchá míra strukturálních distancí (suma absolutních rozdílů dělená dvěma) a srovnání časových struktur podskupin odlišných navzájem participací a neparticipací (případně podprůměrnou a nadprůměrnou participací) na určitých činnostech (viz tabulka 2). Oba tyto postupy by si zasloužily větší rozšíření.

JANA VÍTEČKOVÁ pracovala v letech 1973 až 1993 v Sociologickém ústavu AV ČR. Zabývala se různými aspekty způsobu života, zejména výzkumem časového fondu. V osmdesátých letech se věnovala hmotným podmínkám života a syntetickým prognostickým studiím. V letech 1990 až 1993 vedla výzkumný projekt věnovaný nově vznikající skupině soukromých podnikatelů. Ke všem těmto tématům publikovala řadu studií a statí doma i v zahraničí.

LUMÍR GATNAR pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Zabývá se převážně problematikou zpracování analytických dat a metodologickými otázkami empirických výzkumů.

Literatura

Szalai, A. (ed.) 1972. *The Use of Time*. The Hague, Paris: Mouton.

Vítečková, J. 1978. *Rozvoj způsobu života Pražanů*. Praha: ÚFS ČSAV.

Vítečková, J. (ed.) 1991. *Nultá podnikatelská generace*. Praha: SoÚ ČSAV.

Vítečková, J., L. Gatnar 1992. *Time Use of Small Business Owners*. Praha: SoÚ ČSAV.

Tabulka 1.1. Struktura časového fondu soukromých podnikatelů

		MUŽI (N = 97)		ŽENY (N = 47)	
Aktivity, agregáty		Hodin týdně	Procento participantů	Hodin týdně	Procento participantů
11	Přípravné práce	7,39	88,7	4,10	80,9
12	Řídící a administrativní práce	7,52	85,6	3,16	70,2
13	Výkonné činnosti (výroba, služby)	39,57	97,9	34,16	100,0
14	Pomocné práce	2,14	75,3	1,99	68,1
15	Nespecifikované práce	0,07	2,1	0,01	2,1
1115 Podnikatelská činnost		56,70	100,0	43,43	100,0
16	Jiná placená zaměstnání	1,54	6,2	0,45	2,1
17	Jiné práce placené jednotlivci	0,34	4,1	0,00	0,0
1617 Jiná placená práce celkem		1,88	10,3	0,45	2,1
21	Vaření, mytí nádobí	0,69	29,9	7,51	97,9
22	Praní, žehlení apod.	0,19	6,2	2,95	85,1
23	Úklid/interiér	0,96	35,1	5,16	95,7
24	Úklid/venku	0,59	15,5	0,16	13,6
25	Péče o dospělé	0,05	2,1	0,06	4,3
26	Péče o děti	0,60	24,7	3,64	61,7
27	Vzdělávání a výchova dětí	0,98	24,7	3,04	55,3
28	Nákupy	0,90	47,4	3,39	93,6
29	Služby, pochůzky	0,11	12,4	0,17	12,8
2129 Obsluha domácnosti		5,07	79,4	26,07	100,0
31	Domácí zemědělská produkce	2,18	42,3	1,46	40,4
32	Konzervace potravin	0,01	1,0	0,11	2,1
33	Stavební práce a údržba v bytě	0,75	12,4	0,55	6,4
34	Šití, pletení apod.	0,00	0,0	0,46	17,0
35	Ostatní výroba věcí pro domácnost	0,04	1,0	0,00	0,0
36	Opravy aut	0,71	28,9	0,12	8,5
37	Opravy domácích spotřebičů	0,14	9,3	0,00	0,0
38	Jiné domácí práce	0,36	14,4	0,55	12,8
39	Brigády pro obec, spolky	0,00	0,0	0,02	2,1
3139 Svépomocná produkce domácnosti		4,20	79,1	3,27	55,3

Tabulka 1.2. Struktura časového fondu soukromých podnikatelů

		MUŽI (N = 97)		ŽENY (N = 47)	
Aktivity, agregáty		Hodin týdně	Procento participantů	Hodin týdně	Procento participantů
41	Stravování během práce	2,58	78,4	0,91	48,9
42	Stravování mimo dobu práce	7,54	100,0	7,50	100,0
43	Osobní hygiena	3,65	92,8	3,92	85,1
44	Placené služby os. hygieny	0,08	5,2	0,23	10,6
45	Návštěva lékaře	0,27	5,2	0,35	19,1
46	Léčení na lůžku	0,33	1,0	0,66	4,3
47	Pasivní, nečinný odpočinek	1,46	52,6	1,89	51,1
48	Spánek	53,07	100,0	53,51	100,0
4148	Osobní potřeby	68,98	100,0	68,98	100,0
51	Sebevzdělávání	0,24	11,3	0,21	17,0
52	Školení, kursy apod.	0,14	4,1	0,05	2,1
53	Politické aktivity	0,62	7,2	0,06	6,4
54	Ostatní organizace	0,10	3,1	0,05	4,3
55	Aktivní sport	0,57	13,4	0,68	12,8
56	Procházky, turistika	1,50	27,8	2,01	55,3
57	Zájmová umělecká činnost	0,15	3,1	0,00	0,0
58	Technické koníčky	0,06	2,1	0,02	2,1
59	Kytičky, zvířátka apod.	0,23	6,2	0,86	17,0
5159	Aktivní zájmová činnost	3,60	55,7	3,94	72,3
61	Kina	0,37	13,4	0,56	23,4
62	Divadla, koncerty	0,00	0,0	0,08	4,3
63	Jiné kulturní akce	0,13	3,1	0,08	6,4
64	Poslech hudby	0,16	5,2	0,05	6,4
65	Televize	10,18	89,7	8,09	89,4
66	Video	0,03	1,0	0,11	2,1
67	Noviny, časopisy	0,75	51,5	0,44	38,3
68	Knihy	0,88	29,9	0,91	40,4
6168	Příjem kulturních hodnot	12,51	96,9	10,32	93,6
71	Komunikace s partnerem	0,46	14,4	0,15	10,6
72	Komunikace s dětmi	1,31	23,7	1,44	27,7
73	Komunikace s rodinou, známými	3,24	64,9	3,97	76,6
74	Hospody, plesy apod.	1,10	30,9	0,57	17,0
75	Sport - jako divák	0,03	1,0	0,00	0,0
76	Kostel, bohoslužby	0,05	4,1	0,03	2,1
77	Telefony, dopisy	0,09	9,3	0,08	12,8
7177	Sociální komunikace	6,28	81,4	6,24	85,1

Tabulka 1.3. Struktura časového fondu soukromých podnikatelů

		MUŽI (N = 97)		ŽENY (N = 47)	
Aktivity, agregáty		Hodin týdně	Procento participantů	Hodin týdně	Procento participantů
81	Počítačové hry	0,00	0,0	0,00	0,0
82	Záznamový deník	0,93	53,6	0,69	48,9
83	Nespecifikovatelné	1,20	21,6	0,93	29,8
84	Účast na volbách	0,31	24,7	0,23	29,8
8184	Ostatní činnosti	2,45	69,1	1,85	66,0
91	Cesta do a z práce	2,78	56,7	1,30	42,6
92	Cesty jako součást práce	2,08	56,7	0,72	34,0
93	Cesty související s domácností	0,41	35,1	0,43	36,2
94	Cesty za kulturou, návštěvy	0,90	33,0	0,77	38,3
95	Cesty za rekreací	0,16	9,3	0,24	14,9
9195	Čas na přepravu celkem	6,34	87,6	3,46	78,7
	Čas podnikání (1115,92)	58,78	100,0	44,15	100,0
	Čas související s podnikáním (1115,92,41,91)	64,14	100,0	46,36	100,0
	Celková produktivní zátěž (1115,92,41,91,1617,2129,3139,93)	75,70	100,0	76,58	100,0
	Osobní potřeby (42 až 48)	66,40	100,0	68,06	100,0
	Volný čas (5159,6168,7177,8184,94,95)	25,90	100,0	23,36	100,0

Tabulka 2. Struktura časového fondu skupin s podprůměrnou a nadprůměrnou délkou podnikatelské pracovní zátěže

MUŽI (N = 97)		Čas související s podnikáním		Diference	
Aktivity, agregáty		Podprůměrný	Nadprůměrný	Hodin	Procent
11	Přípravné práce	6,1	8,6	+ 2,5	+ 8,3
12	Řídící a administrativní práce	5,3	9,7	+ 4,4	+ 14,7
13	Výkonné činnosti (výroba, služby)	30,4	48,2	+ 17,8	+ 59,4
14	Pomocné práce	1,3	2,9	+ 1,6	+ 5,3
15	Nespecifikované práce	0,1	0,1	0,0	0,0
92	Cesty jako součást práce	1,4	2,7	+ 1,3	+ 4,3
41	Stravování během práce	1,6	3,5	+ 1,9	+ 6,3
91	Cesta do a z práce	2,5	3,0	+ 0,5	+ 1,7
Čas související s podnikáním		48,7	78,7	+ 30,0	+ 100,0
Jiné placené práce		3,3	0,5	- 2,8	- 9,3
Obsluha a produkce domácnosti		12,2	7,3	- 4,9	- 16,3
Osobní potřeby		70,2	62,8	- 7,4	- 24,7
Volný čas		33,6	18,7	- 14,9	- 49,7
ŽENY (N = 47)		Čas související s podnikáním		Diference	
Aktivity, agregáty		Podprůměrný	Nadprůměrný	Hodin	Procent
11	Přípravné práce	2,4	6,1	+ 3,7	+ 14,7
12	Řídící a administrativní práce	2,6	3,9	+ 1,3	+ 5,1
13	Výkonné činnosti (výroba, služby)	26,4	43,8	+ 17,4	+ 68,8
14	Pomocné práce	1,3	2,9	+ 1,6	+ 6,3
15	Nespecifikované práce	0,0	0,0	0,0	0,0
92	Cesty jako součást práce	0,8	0,7	- 0,1	- 0,4
41	Stravování během práce	0,8	1,0	+ 0,2	+ 0,8
91	Cesta do a z práce	0,8	2,0	+ 1,2	+ 4,7
Čas související s podnikáním		35,1	60,4	+ 25,3	+ 100,0
Jiné placené práce		0,8	0,0	- 0,8	- 3,2
Obsluha a produkce domácnosti		33,9	24,7	- 9,2	- 36,4
Osobní potřeby		70,3	65,2	- 5,1	- 20,1
Volný čas		27,9	17,7	- 10,2	- 40,3

Český dialog

ČTRNÁCTIDENÍK PRO ČECHY DOMA I VE SVĚTĚ

Je prvním soukromým časopisem, který přichází s myšlenkou bourat uměle vytvořené bariéry mezi občany jednoho národa žijícími na různých místech naší planety. Přináší aktuální informace ze života v Československu, rozhovory s osobnostmi politického a kulturního života u nás i za hranicemi, odpovědi na dotazy čtenářů, příspěvky autorů z celého světa, pohledy do historie, současnosti i budoucnosti, čtení pro oddech, i impulsy k zamyšlení. Český dialog by rád za pomoci svých čtenářů hledal v džungli politických bojů a mocenských šarvátek, pozitivní cestu k prosperující budoucnosti českého státu, k toleranci a přátelskému soužití nejrozumnějších individualit.

Český dialog nevydává žádná strana, organizace ani ústav. Vznikl z potřeby skutečného dialogu. Je spoluvytvářen svými čtenáři.

Český dialog vychází pro čtenáře v Čechách i na Slovensku, ve Švýcarsku, v Rakousku, Německu, Skandinávských zemích, Austrálii, Americe, Kanadě a v dalších zemích celého světa.

Podporuje samostané myšlení a podnikání.

**Seznamte se s Českým dialogem
nebudete litovat**

**Adresa redakce a inzertního oddělení:
Český dialog, K Lipám 24, 190 00 Praha 9
(02) 88 11 69**

**Stanley Lieberson: Making It Count.
The Improvement of Social Research
and Theory**

Berkeley, University of California Press
1985, 257 s.

Jedním ze způsobů, které posouvají vědu kupředu, je sebereflexe a recenzovaná kniha je toho dobrým příkladem. Ačkoliv prvně vyšla už před sedmi lety, neztratila nic na své aktuálnosti, a to zejména pro naši sociologii. Její autor Stanley Lieberson kritizuje nejen metodologii empirického společensko-vědního výzkumu, ale zároveň se pokouší o přehodnocení jejich základů. Neklade si za cíl ospravedlňovat existenci teorie bez výzkumu, ani nevyzývá k odvrhnutí kvantifikace a statistiky, ale chce přispět ke zlepšení existující logiky, na které je založen empirický sociologický výzkum. Kniha byla přijata odbornou veřejností ve Spojených státech s velkým zájmem a posléze se jí dostalo významného uznání i tím, že se tam stala víceméně povinnou četbou postgraduálních studentů společenských věd, zejména sociologie.

Pokud jde o zjišťování "co se děje", tam je se současným společenskovědním výzkumem po stránce metodologické, podle mínění autora, vše v pořádku, protože společenské vědy jsou pro tento úkol dobře vybaveny. Nelíbí se mu ale, že je tato práce podceňována, ba přímo znevažována, neboť pokládá popis stavu společnosti za velmi žádoucí a prospěšný. Kde však nachází mnoho prohřešků, chyb, problémů a neujasněností, jsou situace, kdy se empirická data využívají ke zjišťování příčin jevů. Na celou řadu z nich poukazuje, rozebírá je, navrhuje jejich řešení pomocí stávajících postupů, pokud jimi řešitelné jsou, a někdy předkládá i zcela nové přístupy a pohledy.

Lieberson začal prvně přemýšlet o povaze sociologického zkoumání už před více než 30 lety a toto téma ho provázelo po celý jeho dosavadní profesionální život, takže recenzovaná kniha představuje jakési završení mnohaletých úvah a diskusí. Podle jeho

názoru, základní příčina, proč některé běžné praktiky empirické sociologie jsou neproduktivní a škodlivé, spočívá v tom, že empirický přístup k vědě o společnosti je založen na analogii s přístupem přírodních věd, které jsou, na rozdíl od společenských věd, experimentální povahy. Tuto skutečnost si snad někteří uvědomují, ale jen nemnozí ji respektují, a tak jsou neexperimentální data zpracovávána a využívána způsobem, jakoby šlo o data experimentální.

Zatímco základním rysem experimentálního přístupu je náhodné přiřazení subjektů k podmínkám, za kterých se zjišťuje výsledek, ve společenských vědách se převážně pohybujeme v situacích, kdy se přiřazení subjektů k podmínkám děje na základě určitého selektivního procesu, který sám může ovlivňovat výsledek. Autor to demonstruje na příkladu zkoumání vlivu typu vysoké školy (elitní soukromá vysoká škola versus velká státní univerzita) na budoucí kariéru, kdy lze sotva předpokládat, že se studenti do těchto dvou typů škol umístili náhodně, a že faktory, které tu působily, nebudou mít též vliv na jejich další osud. Za těchto okolností vzniká otázka, zda získané výsledky odrážejí vliv, který chceme odhalit, nebo zda jsou kontaminované dalšími neměřenými nebo nezahrnutými rozdíly mezi studenty. Jak potom zjistit "čistý" vliv typu školy? Tak se autor dostává k první nesnázi, které věnuje celou kapitolu, a tou je právě selektivita a její důsledky pro interpretaci dat a z ní plynoucí závěry.

Když si sociologové tento problém uvědomili, začali, v dobré víře, že věci prospějí, používat kontrolní proměnné. Tento přístup je založen na následující argumentaci: jestliže se podsoubory liší v charakteristikách, které mohou ovlivňovat závislou proměnnou, pak je musíme kontrolovat či jinak vzít v úvahu, abychom určili skutečný vliv vysvětlujících proměnných, a i když asi nebudeme moci kontrolovat všechny odlišnosti, určitě budeme blíže k pravdě, když podchytíme alespoň některé, pokud možno ty nejdůležitější. Toto přesvědčení je

všeobecně rozšířené a Lieberman říká (s. 18): "Představte si pohoršení, které by vzbudil vědec zkoumající vztah mezi zaměstnáním otce a syna, kdyby nekontroloval či jinak nevzal v úvahu třeba vzdělání rodičů." Na mnoha stránkách pak ukazuje, že tento postup vede jen zřídka k odhalení skutečného vztahu jaký by byl, kdyby byl zkoumán za podmínek pravého experimentu, a že někdy jsme ještě dále od pravdy, než bez jeho použití.

A kdy je tedy podle autora kontrolování vhodné nebo lépe řečeno, kdy se jím nemůže nic zkazit? Když slouží jen k popisu situace, nikoli ke kauzální analýze; když selektivita působí, ale nemá vliv na výsledek; když selektivita nepůsobí; když máme model, který selektivitu zahrnuje a správně odhaduje její vliv na zkoumané vztahy. Jedna věc je porovnávat, jaký sociálně-ekonomický status dosahují bílí a černí určitého vzdělání, ale úplně jiná věc je tvrdit, že jsme zjistili vliv rasy na status, když jsme kontrolovali vliv vzdělání. Je zcela v pořádku porovnávat výsledky testu bohatých protestantských dětí chodících do soukromých škol s výsledky bohatých protestantských dětí chodících do veřejných škol, jiná věc je myslet si, že kontrolou náboženství a příjmu rodičů zjistíme, jak veřejné a soukromé školy ovlivňují školní výsledky u dětí. Pro situace, ve kterých je použití kontrol nevhodné, nabízí bohužel Lieberman jen jedinou alternativu: ptejme se, jaký je výsledek, a méně se staráme o složitou změť faktorů, které se zdají k němu přispívat.

Jedna z kapitol je věnována různým formám kauzality a z toho plynoucím problémům. Autor se domnívá, že jedním z hlavních důvodů, proč opatření založená na výsledcích sociologických výzkumů neplní očekávání, je skutečnost, že kauzální vztahy jsou nejen symetrické (vratné), ale i zcela či částečně asymetrické (nevratné), což většina empirických studií nebere na vědomí a mlčky předpokládá, že sociální vztahy jsou symetrické. Aby nedošlo k nedorozumění, uveďme si definice těchto pojmů. Vztah mezi X a Y je symetrický, jestliže změna Y způsobená změnou X vymizí, když se X vrátí k původní hodnotě. Vztah mezi X a Y je zcela asymet-

rický, jestliže změna X v jednom směru změni Y, ale změna X v opačném směru Y vůbec neovlivní. Vztah mezi X a Y je částečně asymetrický, jestliže změna Y způsobená zvýšením X je co do velikosti odlišná od změny způsobené snížením X. Kauzální asymetrie prostě znamená, že výsledek generovaný danou příčinou nelze obrátit odstraněním příčiny nebo tím, že ji vrátíme do původního stavu. Autor upozorňuje, že sociální procesy jsou obojího charakteru a všímá si i dalších komplikací, jako že kauzální vztah, který byl původně vratný, může za nových změněných podmínek zcela nebo částečně vymizet, a protože opatření, navržená na základě třeba i správného zjištění, nezapadnou nikdy do stejných podmínek ve společnosti, jaké byly v době výzkumu, mohou být v důsledku změn znehodnocena.

A jaké jsou Liebermanovy názory na současné metody hledání kauzálních vztahů? Říká, že pracují dobře se symetrickými kauzálními vztahy a s asymetrickými tehdy, když se nezávisle proměnná mění převážně jen v jednom směru, a to v tom, kdy ovlivňuje výsledek. Tvrdí však, že běžně používané postupy jsou katastrofou, když jde o asymetrický kauzální vztah a nezávisle proměnná X se mění převážně tím směrem, kdy se její vliv na výsledek Y neprojevuje (výzkumník pak konstatuje, že vztah mezi X a Y neexistuje), nebo když se X pohybuje oběma směry (pak je síla vztahu na jednu stranu přeceněna a na druhou podceněna). Jelikož z průřezových dat nelze určit, o jaký typ vztahu jde (k tomu jsou nutně zapotřebí data alespoň ze dvou časových okamžiků), doporučuje Lieberman dělat kauzální analýzy zásadně jen na longitudinálních datech. V situacích, kdy se nezávisle proměnná X pohybuje oběma směry, doporučuje určovat sílu vztahu v každém směru zvlášť. Pokud se zdá, že kauzální vztah mezi X a Y neexistuje a X se pohybuje jen jedním směrem, měli bychom si být vědomi, že stále ještě může jít o asymetrický vztah.

Nesmírně zajímavou částí knihy je kritika využívání vysvětlené variance k vyvíjení nových teorií. Autor se domnívá, že vysvětlená variance nebo dobrá shoda mezi modelem a daty se tu stává samoúčelem,

protože někdy i navzdory dosavadním poznatkům a intuici je vědec nakloněn posuzovat význam proměnných podle jejich příspěvku k vysvětlené varianci či vybírat takový model, který nejlépe vyhovuje podle testu dobré shody. Proto si také vybírá jen problémy, pro které má vhodná data, ve kterých mají zásadní proměnné vyhovující rozptyly, aby bylo co vysvětlovat. Další nebezpečí vidí Lieberson v tom, že data, která máme o fenoménu, kterým se zabýváme, nemusí být nutně data relevantní pro otázku, kterou si klademe, což si ne vždy dost jasně uvědomujeme. Na to uvádí tento příklad: Analýza předmětů pouštěných k zemi (nikoli ve vakuu) může dát odpověď na otázku, proč se předměty liší v rychlosti pádu, ale ne proč padají. Stejně tak studie rozdílu ve statusu může odhalit, proč se synové ve statusu liší, ale ne proč status vůbec existuje a proč se objevuje určitý systém statusových vztahů mezi otci a syny. Autor říká, že apriori není nic špatného v tom, když si klademe otázku typu "proč tělesa padají k zemi s různou rychlostí", ale měla by nám být zřejmá relativní mělkost tohoto poznání ve srovnání se základní znalostí "proč tělesa padají k zemi", a neměli bychom zaměřovat odpověď na první otázku s odpovědí na druhou (ono to totiž nemusí být vždy tak snadno rozlišitelné). V první řadě bychom měli rozumět, proč nějaká entita nebo proces existují a teprve pak zkoumat, co a jak je mění. V této souvislosti

Lieberson vyslovuje hypotézu, ke které ho inspirovala gravitace, že základními příčinami existence fenoménů mohou být i konstantní síly a jako takové, zcela nepřístupné odhalení statistickými metodami.

Touto zajímavou myšlenkou bych ukončila prezentaci Liebersonových názorů na některé problémy, které předkládá čtenářům. Nezmínila jsem zdaleka všechny, neboť kniha je jich plná. Vybrala jsem jen ty, které mne zaujaly nejvíce a které jsem dokázala přetlumočit. Není to lehké čtení, ale určitě se vyplatí. Pokud bych chtěla knize něco vytknout, pak snad to, že je na můj vkus občas trochu rozvláčná, že se některé věci nefunkčně opakují na více místech, a že není vždy zcela přesná (o to více však provokuje k přemýšlení). Škoda, že autor nenabízí prakticky žádnou novou metodologii k překonání těžkostí, na které poukazuje. Pokud ji nezná ani čtenář, pak mu nezbyvá než maximální opatrnost při interpretaci výsledků, promyšlenější přístup k řešení úloh a v neposlední řadě též dobrá znalost metod, včetně předpokladů, za kterých je jejich použití možné a vhodné. Pak by se vyvaroval řady přehmatů, na které autor poukazuje, neboť chyba není v mnoha případech ani tak v metodách (např. v rozkladu variability a kauzálních modelech) jako v plytkých znalostech o nich, v pohodlnosti lidí a v povrchnosti záměrů.

Blanka Řeháková

Johann Kenneth Galbraith: *The Culture of Contentment*

Boston, New York, London, Houghton Mifflin Company 1992, 195 s.

J. K. Galbraith (1908) je známý americký vědec, který získal široký ohlas zvláště od roku 1958, kdy vydal knihu *The Affluent Society* (Společnost blahobytu), jejíž název se stal trvalým pojmem ve společenských vědách. Autoritu tohoto profesora na prestižní Harvardově univerzitě pak zvláště zvýšila kniha *The New Industrial State* (1967) a další publikace i zasvěcené komentáře v tisku. Trvale vystupoval s mnohými neortodoxními

názory proti tradičním teoriím, a to nejen v oblasti ekonomické vědy, jež byla jeho základní doménou, ale i v oblasti sociální, politické a vojenské, a odhaloval jejich vzájemné vazby.

Své teoretické úvahy a závěry mohl trvale opírat o rozsáhlé praktické zkušenosti ve všech těchto oblastech, vždyť byl poradcem takových významných prezidentů, jako byli F. D. Roosevelt a John Kennedy, a členem vrcholných státních komisí pro ekonomiku, zahraniční politiku a obranu a jeden čas také velvyslancem v Indii.

Široký vědecký záběr opírající se o praktické zkušenosti plně platí i pro poslední

Galbraithovu knihu *The Culture of Contentment*. Již v názvu vyjadřuje snahu o nové přístupy. Volně jej lze přeložit jako "kultura spokojenosti". Ta se, jak sám vysvětluje, vytvořila v posledních obdobích, zvláště v 80. letech. V dalším ji zpřesňuje jako Contented Electoral Majority, čímž myslí určitou většinu z těch, kdo se skutečně účastní voleb a mají rozhodující vliv na politický vývoj USA. Reprezentují tu část amerického obyvatelstva, která vzhledem k svému celkovému postavení je v základě spokojena s politickým a hospodářským systémem v USA a s tím, jak se v posledních obdobích vyvíjel. Staví se proto také proti všem změnám. Základní otázkou je již od dob prezidenta Roosevelta přístup k zasahování státu do ekonomické a sociální sféry americké společnosti a uskutečňování reforem ve prospěch širokých vrstev obyvatelstva, které tvoří skutečnou většinu obyvatelstva a nejsou - byť v různé míře spokojeny.

V této souvislosti Galbraith vysvětluje, že sociální mytologie USA je založena na koncepci beztrždnosti (kterou sám kritizuje), ale přesto se vžil termín "underclass" - podtřída. Sám jej vymezuje jako "functional underclass", tedy že má funkční podstatu. Tu pak vysvětluje na základě pojmu "práce". Ukazuje, že toto slovo může znamenat velmi různé činnosti - od příjemných a potěšujících i velmi dobře odměňovaných až po činnosti nepříjemné spojené mnohdy s ponižující dřinou, ale přinášející zároveň velmi nízkou odměnu. Ti, kdo jsou na nejnižších stupních tohoto žebříčku, však mají důležitou funkci při udržování celkové úrovně společnosti USA a především její "spokojené" části. Patří sem z velké míry tzv. "barevní", a to zvláště nověji přistěhovalí. Zároveň však zde probíhá trvalý proces, kdy část z nich, a to zvláště mladší generace, se snaží dostat výše na sociálním žebříčku a na volná místa nastupují další. V poslední době sem však patří i významná složka bělošského obyvatelstva, a to zvláště z oblastí, které v důsledku celkového ekonomického vývoje přestaly prosperovat. A samozřejmě působí i celkový růst nezaměstnanosti. Spolu s tímto vývojem narůstá tíživost sociálních problémů - potře-

by sociální péče, ale i bydlení, zdravotnictví, školství. Aby je stát mohl zajišťovat, potřebuje zvýšené prostředky - a nejpřirozenější je podle Galbraitha zvýšit daně zámožných. To však nutně naráží na rozhodný odpor "spokojených".

A tu se Galbraith velmi kriticky zaměřuje na hodnocení 80. let, tj. Reaganovy a Bushovy vlády. Zdůvodňuje, že tyto vlády v zájmu contentmentu přispívaly k tomu, co nazývá "licence k finanční devastaci" a "sebeničící tendence moderního kapitalismu". Je to modernizované laissez faire pro velké korporace, v nichž bez ohledu na většinu drobných akcionářů má rozhodování v rukou úzká řídící vrstva využívající svého postavení především pro své zájmy. Je to spojeno s řetězovými fúzemi i prodeji podniků, riskantními obchody s nemovitostmi i bankovními machinacemi vedoucími k otřesným skandálům.

V tomto rámci je jistě podnětný i Galbraithův rozbor "byrokratického syndromu". Ukazuje, že v kultuře contentmentu se projevuje dvojí hodnocení byrokracie. U státních a dalších veřejných institucí a úřadů je byrokracie hodnocena jako neschopná a zároveň často arogantní. Proto je zcela odmítána, ale s jednou výjimkou, kterou tvoří vojenský establishment, CIA a další výzvědné a zpravodajské instituce, pokládané nejen za nutné pro vnější zajištění contentmentu, ale i za nebyrokraticky efektivní. Zásadně kladně je ovšem hodnocena byrokracie soukromých korporací. Vlastně zvláště její vedoucí představitelé nejsou ani označováni jako byrokraté, ale jako manažeři či "entrepreneurs", tj. vlastně podnikatelé, což již samo vyjadřuje podnikavost, dynamiku, efektivnost. Proti tomu Galbraith v souvislosti s výše uvedenými devastujícími a sebeničícími tendencemi kapitalismu dokazuje, že ve skutečnosti rostou negativní rysy této byrokracie.

Galbraithův kritický přístup se výrazně odráží i v jeho obecné analýze ekonomických teorií a jejich spojení s konkrétním ekonomickým a sociálním vývojem. Dokazuje, že tvůrci ekonomických teorií se už od Ricarda až do současnosti pouze zaměřují na zdůvodňování daného vývoje, místo aby odhalovali nové cesty a nová

řešení. To podle něho plně platí i pro prosazování monetaristické teorie a politiky za Reaganovy a Bushovy vlády, které podstatně přispělo k hluboké ekonomické recesi v USA. Ta nejen přinesla další zvyšování rozdílů mezi bohatými a hůře situovanými obyvateli, ale celkově i k podstatnému zvýšení státního deficitu, což se zároveň promítlo i do mezinárodního postavení USA.

Poukázali jsme již na to, že Galbraith měl významné funkce i v zahraniční politice USA. Tím ostřeji působí především jeho základní rozlišení mezi zahraniční a vnitřní politikou. Podle něho ti, kdo působí ve vnitřní politice, musí počítat s mnohem konkrétnější a tvrdší kontrolou a kritikou své činnosti, zatímco oficiální představitelé zahraniční politiky bývají podrobováni kritice jen obecněji formulované, ale mají většinou vyšší prestiž. Na rozdíl od "reálné" vnitřní politiky nazývá Galbraith zahraniční politiku "rekreační" a uvádí, že o tom svědčí i mnohá jednání a mezinárodní konference.

Jakou to má vazbu s contentmentem? Bezprostředně již v tom, že výběr pro funkce v zahraniční politice má převážně exkluzivní charakter a je prováděn z příslušníků contentmentu, a tak zahraniční politika USA hájí hlavně jejich základní zájmy. Právě Reaganova a Bushova vláda upřednostňovala zahraniční politiku proti vnitřní. I když si přitom do jisté míry mohla přivlastnit jako svůj největší úspěch rozpad sovětského impéria a rozklad světového komunismu, zcela opomíjela tak důležitou skutečnost, jako je ta, že USA se z největšího světového věřitele změnily v největšího světového dlužníka, a to podstatně omezilo možnosti jejich zahraniční politiky.

Zde ovšem vyvstává neodlučná souvislost s další problematikou, kterou Galbraith rovněž důvěrně zná a ostře kritizuje, tj. problematikou vojenskou. Spolu s ekonomickou pokládá vojenskou sílu za skutečné pilíře "reálné" zahraniční politiky, ale zároveň ostře kritizuje přílišný růst zbrojení USA, když právě v 80. letech se zvýšily vojenské výdaje USA ze 143 na 314 miliard dolarů. To samozřejmě vyhovovalo vojensko-průmyslovému komplexu, ale i širším vrstvám contentmentu. Vojenská problematika USA

byla ovšem daleko širě kriticky osvětlena v bohaté příslušné literatuře. Zajímavé však je, jak ukazuje Galbraith, že velká část "spokojených", a to nejen těch, kdo se přímo podílejí na ziscích ze zbrojení, vždy podporovala na jedné straně požadavky vojenského establishmentu, ale na druhé straně se stále více snažila vyhnout účasti ve vojenské službě, a to zvláště tam, kde je nebezpečná. Proto také armáda USA, a zvláště ty její složky, které jsou určeny pro přímé bojové akce, se stále více skládá z příslušníků hůře situovaných vrstev, což jí v mnohém dává žoldnéřský charakter. Tento rys byl na mezinárodní úrovni potvrzen i tím, že právě takové země, které předstihly USA v ekonomickém rozvoji jako Japonsko a Německo, za války v Perském zálivu do jisté míry platily tuto demonstraci vojenské síly USA.

Po přehledu těchto hlavních směrů Galbraithova uvažování samozřejmě vzniká otázka, s jakým řešením on sám přichází. Galbraith především zdůrazňuje, že "dialektika moderní kapitalistické nebo přesněji smíšené společnosti nutně vyžaduje určité zvýšení úlohy státu". Je to ovšem stanovisko, které trvale zastával od doby, kdy byl za hluboké hospodářské krize poradcem prezidenta Roosevelta. A v podstatě také stejně formuluje základní směry státního zasahování. V zájmu méně majetných a nechudších, ale zároveň v zájmu celého společenského systému USA, je třeba zvýšit státní a další veřejné výdaje na civilní potřeby, které se především dotýkají těch méně zámožných, jako jsou hospodářsky zaostalé oblasti, doprava, zdravotnictví, školství a pod. Prostředky mají být získány zvýšením daní zámožných a snížením vojenských výdajů. Tato a další opatření proti velkým korporacím budou čelit i hluboce inherentním sebeničícím tendencím soudobého kapitalismu v USA.

Takové hluboké reformy samozřejmě závisí na celkovém politickém vývoji USA. Ten již v době přelomu 80. a 90. let, kdy Galbraith psal tuto knihu, směřoval k novým volbám v USA, v nichž se mělo rozhodovat o tom, zda se podstatněji změní poměr sil mezi Republikánskou stranou, jejíž reprezen-

tant byl prezidentem, a Demokratickou stranou, která měla většinu v Kongresu. A z tohoto hlediska je zajímavé, jak Galbraith promítá svou koncepci contentmentu do hodnocení těchto až dosud zcela rozhodujících politických stran USA.

Z jeho výkladu vyplývá, že Republikánská strana převážně reprezentuje contentment a je proti většímu zasahování státu do ekonomického a sociálního vývoje. Ovšem i v Demokratické straně je silná složka spjatá s contentmentem, a to zvláště na jihu, zatímco na severu a vůbec ve větších městech a zvláště v hospodářsky postižených oblastech vznikl větší tlak "nespokojených". Tím se již dříve při volbách řídili mnozí kandidáti Demokratické strany, což jim také přineslo úspěchy při volbách do Kongresu i jednotlivých státech. Ovšem pro nadcházející volby - jak ukazoval Galbraith - zůstával hlavní problém v tom, zda prezidentský kandidát Demokratické strany dokáže překonat rozpor mezi konzervativním proudem vyjadřujícím contentment a liberálním proudem podporujícím větší zasahování státu ve prospěch méně spokojených občanů USA.

Když si srovnáme Galbraithovy úvahy a návrhy řešení vývoje USA a předvolební pro-

jevy kandidáta Demokratické strany Billa Clintona i jeho první projevy po vítězství, vidíme, že se v mnohém shodují. Jeho úspěch by tedy znamenal, že dosavadní volební majorita contentmentu se neprosadila. Je ovšem otázkou, bude-li Clinton schopen splnit sliby, které mu pomohly k vítězství. To již bude jistě předmětem nových vědeckých studií a snad i nových přístupů a teorií.

Je jistě nesporné, že Galbraithův kritický, široce pojatý přístup přináší cenné podněty pro všechny společenské vědy a mezi nimi i pro sociologii, a to nejen pro výzkum USA, ale i západní Evropy a dokonce i pro další vývoj naší země na cestě směrem ke kapitalistické společnosti. Sám Galbraith běžně používá tento termín a některé jeho formulace vyhlížejí téměř, jak by byly z marxistického slovníku. Ovšem vždy byl a zůstal vyhraněným liberálem, který sice tvrdě kritizuje nedostatky americké společnosti, ale nechce nahradit její systém jiným, nýbrž požaduje jej hluboce reformovat a tak navázat na linii, kterou již od doby Rooseveltovy "revoluce" pomáhal vytvářet.

Vladimír Soják

Jerzy Szacki: Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia

Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1991, 488 s.

Kniha polského profesora Jerzyho Szackého *Dilemata historiografie idei i jiné eseje a studie* obsahuje výběr autorových 26 textů, jež byly až na tři výjimky již publikovány v letech 1972-1990. Autor uvádí pouze ty texty, o kterých se domnívá, že si uchovaly dodnes určitou hodnotu, z nichž některé buď nevyšly nikdy v polštině, nebo byly uveřejněny v publikacích, které mohly snadno uniknout pozornosti čtenáře.

Podle Szackého vlastních slov mu největší problém při sestavování výboru činilo to, že v mnoha případech by rád ke svým statím něco dodal, něco v nich přepracoval nebo vyškrtnl. Nakonec se však rozhodl, že kromě redakčních úprav,

spočívajících hlavně v aktualizaci vysvětlivek a citované literatury, na textech nic měnit nebude.

J. Szacki zahajoval svou vědeckou dráhu na přelomu padesátých a šedesátých let, tedy v době, která byla pro další vývoj polské sociologie velmi významná. Politické změny, k nimž v Polsku došlo v roce 1956, umožnily obnovu mnoha sociologických institucí zlikvidovaných v roce 1952, a přes řadu peripetií v dalším vývoji polské sociologie vytvořily podmínky pro její rozvoj odpovídající v zásadě běžně uznávaným standardům vědecké práce. Šlo zejména o to, že navzdory v určitých obdobích silnému tlaku oficiálních politických orgánů nebyl v polské sociologii nikdy zcela opuštěn princip metodologického a teoretického pluralismu a že její představitelé měli vždy rozsáhlé vědeckovýzkumné i pedagogické kontakty se sociology západních zemí, což zase přispívalo

k tomu, že tato sociologie jako celek nikdy neopustila ony výše zmíněné standardy. V tomto smyslu byla situace polské sociologie ve srovnání se situací v jiných zemích tzv. socialistického společenství po celá desetiletí výjimečná, čemuž odpovídaly i jí dosažené výsledky v oblasti vědecké a pedagogické i v oblasti jejího institucionálního rozvoje.

J. Szacki patří mezi polské sociology, jejichž dílo přesvědčivě tyto výsledky dokumentuje a kteří se svým vlivem a autoritou na probojovávání uvedených podmínek vědecké práce podíleli. Jde o dílo dnes již značně bohaté, tematicky zaměřené hlavně na dějiny sociálního myšlení a z nich zase zejména na dějiny myšlení sociologického. Zatím nejvýznamnějším výsledkem Szackého badatelské činnosti je rozsáhlý, více než devítisetstránkový dvousvazkový spis *Dějiny sociologického myšlení* (1981). Z dalších Szackého knižních prací je třeba jmenovat *Vlast, národ a revoluci* (1962), *Durkheima* (1964), *Kontra-revoluční paradoxy. Víze světa francouzských antagonistů Velké revoluce 1789 - 1815* (1965), *Utopie* (1968, český překlad vyšel roku 1971), *Tradici* (1971), *Setkání s utopií* (1980) a *Znanieckiego* (1986).

Ačkoli tak sám autor neučinil, lze studie recenzovaného sborníku rozčlenit zhruba do pěti tematických celků, z nichž první je věnován problematice dějin idejí a zejména dějin sociologie, druhý analýze pojmů ideologie a tradice, třetí problematice historie a historismu zvláště ve vztahu k sociologii i dalším společenským vědám, čtvrtý otázkám inteligence jako společenské kategorie a konečně pátý některým aktuálním problémům současné polské společnosti.

Kvantitativně nejrozsáhlejší (zahrnující téměř polovinu knihy) a podle mého názoru i obsahově a myšlenkově nejbohatší je souhrn statí z prvního tematického okruhu. Proto právě této části budu ve své recenzi věnovat hlavní pozornost.

Szackého obecný teoretický i metodologický přístup k pěstování dějin sociálního myšlení i k hodnocení jejich smyslu a významu pro současného badatele ve společenských vědách snad nejlépe charakterizuje tato myšlenka: "Není správné si představovat, že vývoj sociálního myšlení spočívá v objevo-

vání něčeho, co bylo dříve úplně neznámé. Pohybujeme se v kruhu relativně trvalých 'pojmů a kategorií' (jak to nazývá Isaiah Berlin), které prostě jsou v naší kultuře, i když někdy podléhají zapomnění nebo jsou záměrně do zapomenutí odsouvány. S výjimkou nemnoha největších, které lze snadno spočítat na prstech, nejsou tudíž sociální myslitelé vynálezci nebo objevitelé, ale prostě lidmi, kteří trvají oněch 'pojmů a kategorií' prodlužují, neboť je dokáží přizpůsobit nové zkušenosti a uvést do souladu se změněnou vnímavostí." (s. 435.)

Jinak řečeno to znamená, že v dějinách sociálního myšlení existuje něco, co bychom s jistou nadsázkou mohli nazvat "věčnými otázkami", k nimž se každá nová generace znovu vrací, aby je řešila na základě nových okolností a svých nových zkušeností. Přitom však jednou z podmínek úspěšného řešení těchto otázek je znalost toho, jak byly vytyčeny a jakým způsobem se na ně odpovídalo dříve. To je zároveň i hlavní důvod, proč má znalost dějin sociálního myšlení význam i pro současného badatele společnosti.

Tyto obecné teze vztahující se na sociální myšlení jako celek Szacki rozvíjí a konkretizuje zejména na myšlenkovém materiálu sociologie a jejích dějin. Konstatuje, že průměrný sociolog dnešní doby zná minulost své disciplíny dosti povrchně, protože se nedomnívá, že by její poznání mohlo podstatným způsobem jeho teoretické vědomí obohatit. Szacki se zabývá příčinami tohoto stavu a uvádí, že jednou z hlavních mezi nimi byla snaha pěstovat sociologii podle vzoru přírodních věd, kde znalost minulosti vlastního oboru je pro badatele nepodstatná. Spor o vztah k dějinám sociologie je vždy v určité míře sporem o sociologii jako takovou.

Zabývá-li se sociolog minulostí vlastního oboru, nemusí to ještě podle Szackého vůbec znamenat, že je historikem sociologie. Studuje-li takové autory, jako byli Marx, Weber či Mead, může to úspěšně činit, jako kdyby se zabýval současnými teoretiky. Jednotlivé práce věnující se sociologům minulosti mají totiž často nesterorodý charakter. Jsou historické v tom smyslu, že

se zabývají fakty z minulosti, nejsou však historické z hlediska své základní intence a také z hlediska badatelské výbavy, jakou používají. Badatel minulosti sociologie vystupuje zpravidla ve dvojí roli. V roli teoretika a historika. Jestliže je sám sociologem s výraznými teoretickými či ideologickými preferencemi, ustupuje role historika do pozadí.

Teoretika zajímá v minulosti jen to, co neztratilo aktuálnost a co se dá prezentovat jako systematický soubor tvrzení, nezávisle na svých původních kontextech. Historika zajímají právě ony kontexty a má tendenci se domnívat, že změna kontextu tvrzení mění nutně jeho význam. Teoretik vidí v každém mysliteli svého současníka, historik na něj hledí s distancí. Teoretik tak podle Szackého přestává být historikem a historik sociologem.

V současných společenských vědách (podobně jako ve filosofii) existuje totiž řada důležitých teoretických výpovědí, které samozřejmě mají nějaký historický počátek, zůstávají však předmětem zájmu hlavně proto, že postupně získaly v určitém smyslu nadhistorickou dimenzi a mohou být hodnoceny stejně jako výpovědi současné, tj. z hlediska dnes závazných kritérií.

Takový je asi vždy podle Szackého status klasika, který se vyznačuje dvojí chronologickou příslušností. Patří sice svým rodným listem minulosti, ale zároveň i přítomnosti, neboť u něho nacházíme odpovědi na současné otázky, přičemž bez váhání pomíjíme vše to, co se v jeho díle může zdát neaktuální, anachronické nebo naivní.

Současný teoretik má tak tendenci měnit dějiny sociologie ve větší nebo menší seznam tvrzení, jež jsou nějakým způsobem aktuální. Cílem není prostá reprodukce názorů klasika, ale jejich domýšlení z hlediska současnosti. To je ona činnost komentátorů, kterou Szacki nazývá mýtotvornou, a prostřednictvím níž se u klasiků hledají odpovědi na div ne všechny otázky dnešní doby. Podmínkou dalšího života a expanze jakékoli teorie se tedy ukazuje být její neustálá reinterpretace a aktualizace a rozsah takto pěstovaných dějin sociologie se mění podle toho, čím se zabývají současní

sociologové. V tomto případě však nejde o poznání skutečného vývoje sociologie, ale o zvětšení kruhu "kolegů" o myslitele disponující poměrně velkou autoritou, která plní další symbolické funkce.

Naproti tomu historik sociologie má tendenci pěstovat dějiny sociologie jako čistě historickou disciplínu, bez vztahu k dnešním sociologickým teoriím. Tato orientace vychází podle Szackého ze dvou předpokladů: 1. z toho, že sociologická tvrzení jsou plně pochopitelná pouze v rámci historického kontextu, v němž byla formulována a mimo tento kontext jsou prázdná a nejasná. Pak má smysl reprodukovat pouze historický celek, do něhož náležela; 2. sociologické koncepce se stávají předmětem sociologické analýzy, tvoří se sociologie sociologie. Nejde o to neustále poměřovat starší koncepce dnešními a klást si otázku, zda byly lepší či horší, ale o to využít prostředky vytvořené dnešní sociologií k jejich historickému zkoumání. Učinit tedy dějiny sociologie více sociologickými. Nezkoumat sociologické koncepce minulosti jako čistou teorii, ale využít při pěstování dějin sociologie poznatky sociologie vědění, vědy, ideologie i jiných sociologických subdisciplín, které se zabývají otázkou tvorby a šíření vědění.

Podle Szackého dějiny sociologie neustále oscilují mezi těmito dvěma krajnostmi.

Szacki rovněž upozorňuje, jak obtížné je napsat vskutku syntetické dějiny sociologie, jež by nebyly pouze sbírkou monografií, jakou zatím existující příručky tohoto předmětu většinou jsou, včetně - jak poznamenává - jeho vlastní výše zmíněné práce. Až na některé výjimky chybí zatím podle něho to, co by mělo takovýmto syntetickým dějinám předcházet, tj. dílčí studie věnované tvorbě jednotlivých sociologů a jejich recepci, dějiny jednotlivých idejí a témat, dějiny sociologie v různých zemích, obdobích a prostředích, dějiny jednotlivých "škol" i vědeckých časopisů atd.

Ještě závažnější jsou však podle polského autora těžkosti jiného druhu, které shrnuje do několika bodů:

1. Sociologie jako vědecká disciplína nikdy nebyla organickým celkem a je sporné, zda se jím někdy může stát. V žádném mo-

mentu svých dějin neměla jednoduší soubor problémů, které by byly charakteristické pouze pro ni. Zabývala se tím, čím se zabývaly i jiné společenské vědy. Různé sociologie často spojovalo jenom to, že se označovali stejným jménem a že působili v rámci stejných institucí.

2. Vývoj sociologie probíhal po mnoha liniích: a) zdrojem sociologie nebyly pouze sociálně historické doktríny minulých století, ale rovněž úřední statistiky, sociální přehledy a empirické výzkumy; b) dějiny marxismu (i když je Marxova teorie jedním z hlavních zdrojů současné sociologie) a dějiny sociologie tvořily, přes vzájemná setkání a polemiky, dva do značné míry odlišné proudy intelektuální historie. Nemáme doposud dějiny sociologie, které by zároveň byly plnohodnotnými dějinami sociologických koncepcí marxismu; c) velmi hluboké jsou rozdíly mezi cestami sociologie v jednotlivých zemích; d) sociologie je multiparadigmatická věda, je tvořena mnoha školami, které se mezi sebou liší například tím, jak rozdílný význam připisují téměř faktům, a které se vzájemně ani nemusely znát.

3. Sociologie měla a do značné míry si dodnes zachovala poměrně otevřený charakter, tzn. že snadno vstřebává myšlenky a objevy jiných věd, stejně jako její problémy často řešily jiné vědy. Nelze si proto představit dějiny sociologie, které by se nepouštěly dost daleko do terénu dějin filozofie, sociální antropologie, psychologie a sociální psychologie i mnoha jiných věd.

4. Dějiny sociologie jsou integrální složkou intelektuálních dějin a mimo tento kontext jsou téměř zcela nepochopitelné. Sociologie vždy souvisí s ideologiemi, s celkem kultury dané doby a země, a je zakořeněna ve společenském vědomí.

Z toho všeho podle Szackého plyne, že napsat jedny vyčerpávající a syntetické dějiny sociologie je téměř nemožné.

Ostatních tematických celků výboru se dotknou už pouze teze. Při analýze pojmu ideologie se Szacki zaměřuje hlavně na jeho mnohoznačnosti, na hlavní spory, které se okolo tohoto pojmu točí, všímá si hodnotícího a popisného pojetí ideologie, jejího sepětí

se společenskými skupinami, jejich tvůrců a příjemců, jejího institucionálního rámce a reaguje i na diskusi o konci věku ideologie. Také pojem tradice je analyzován z mnoha hledisek, přičemž samostatnou pozornost věnuje Szacki jejím funkcím v současných společnostech.

Ve třetím tematickém okruhu Szacki vysvětluje zejména pojem historismu, hodnotí různé názory na něj a podrobněji se zabývá vztahem historie a sociologie. Upozorňuje na to, že sociologové se zpravidla odvolávají na historii, chtějí-li vyřešit některé své specifické problémy. Z těchto problémů jde zejména o otázky teorie společenského vývoje, typologie společenských faktů, zpřesnění sociologické metodologie a poznání genealogie současnosti.

Jako téměř žádný významný polský sociolog ani Szacki se nevyhnul již desítky let v Polsku při různých příležitostech znovu a znovu diskutované otázce inteligence jako společenské kategorie, což je předmětem čtvrtého tematického okruhu jeho úvah. Szacki si všímá především tradiční problematiky vnitřní diferenciacie inteligence, vyslovuje svůj názor na rozdílnost pojmů inteligence a intelektuálové, zabývá se vztahem intelektuálů k politice, naznačuje, jakými vývojovými etapami prošla polská inteligence v posledních zhruba padesáti letech, jak se utvářely její postoje a proč tomu tak bylo. V této části svých úvah se už pochopitelně vyrovnává i s některými zcela aktuálními otázkami polské společnosti i jejího duchovního života, což jsem označil za pátý tematický okruh jeho sborníku. Patří sem dále jeho zamyšlení nad problematikou tzv. společného dobra i nad otázkou, zda v současném Polsku vskutku dochází k renesanci liberalismu, jak to konstatují někteří teoretikové i politici.

Ve stručném hodnotícím závěru recenze si dovoluji učinit jednu poznámku, která snad nebude chápána jako nadbytečná, nemístná a příliš osobní. Kniha i další texty J. Szackého sleduji a studuji již téměř třicet let. Každá z jeho publikací obohatila mé poznání a inspirovala mě k novému promýšlení problémů zejména z oblasti dějin sociologie. Vždy jsem se rád jak ve svých publikacích, tak i

přednáškách na Szackého práce odvolával a v tomto smyslu jim za mnohé vděčím. Bylo mi blízké jak Szackého pojetí pěstování dějin sociologie, tak i jeho názory na význam této disciplíny pro současného sociologa. Jsem proto rád, že jsem se svým doporučením i překladem mohl podílet na vydání jeho jediné v češtině existující knihy, tj. *Utopií*. O totéž jsem usiloval v roce 1947, pokud jde o jeho práci *Tradice*. Když jsem měl přeloženu asi třetinu jejího textu, bylo mi nakladatelstvím sděleno, že kniha nemůže vyjít. Nebyla to v té době bohužel ojedinělá zkušenost s vydáváním polské sociologické literatury u nás. Dnes existuje obdobná situace, i když její příčiny jsou úplně jiné.

Kromě už zmíněného teoretického a metodologického bohatství Szackého recenzované práce, a tím i její inspirativnosti pro každého, kdo se v ní obsaženými tématy zabývá, považuji za nejpozoruhodnější její rys, že autor mohl bez jakýchkoli oprav a doplňků znovu publikovat to, co napsal v průběhu posledních téměř dvaceti let. Přihlédneme-li k tomu, jaká byla dynamika a zejména jaké byly politické peripetie i zvraty polské společnosti v této době, které musel

nutně každý sociolog, jenž chtěl publikovat v nedisidentských časopisech, brát v potaz, svědčí uvedená skutečnost o tom, že Szacki zůstával věrný už zmíněným principům vědecké práce, a tím i sám sobě. Někdo by mohl namítnout, že tlak politických orgánů na intelektuály byl v Polsku tradičně menší než v ostatních tzv. socialistických zemích, že zde byla z řady důvodů ideologicky tolerantnější a liberálnější atmosféra. To je sice pravda, ale nelze zapomínat, že tato atmosféra nebyla nějakým na intelektuálech nezávislým dobrovolným darem od vrchnosti. Do jisté míry a s určitou mírou nadsázky platí, že politická moc zachází s intelektuály tak, jak se sebou zacházet nechají. Polští intelektuálové včetně významných sociologů, mezi něž patří i Szacki, si zmíněnou míru tolerance svými postoji doslova vybojovali. Je to inspirativní námět pro obecnější úvahy o vztahu politické moci a intelektuálů, a to zdaleka ne pouze s ohledem na nedávnou minulost. Boj intelektuálů za to, aby mohli plnit své společenské funkce, je jejich trvalým úkolem a posláním, ale i problémem ve všech politických režimech.

Jan Sedláček

"Kafetéria systém" jako nový způsob individualizovaného poskytování sociálních požitků pracovníkům firem

V západoevropské odborné literatuře i v odborných seminářích, které se zabývají otázkami řízení lidských zdrojů v podniku, se v posledních letech aktivně diskutuje problém výsledků uplatnění tzv. "*kafetéria systému*" při odměňování práce a poskytování sociálních požitků. Vzhledem k tomu, že se všeobecně zdůrazňují pozitivní výsledky jeho fungování, jedná se nepochybně o progresivní princip motivace pracovníků, je účelné se s ním seznámit a pokusit se zvážit možnosti jeho uplatnění v našich podmínkách.

Systém vznikl v podnicích v USA a jeho podstata spočívá v tom, že se ponechává na jednotlivém pracovníkovi, aby si podle svého přání, v rozsahu předem daného rozpočtu a při vymezení osobního podílu na tomto rozpočtu v souladu se svojí individuální strukturou potřeb vybral, jaké složky odměny za práci, popř. jaké sociální požitky mu má zaměstnavatelská firma poskytnout. Odtud je také název systému - pracovník si vybírá podobně jako z nabídky jídelního lístku v kavárně. Charakteristickými rysy tohoto přístupu ke hmotné zainteresovanosti je *individualizace složek odměny* (nejen peněžní formy mzdy, ale všech požitků a výhod, které firma může poskytnout) podle pracovníkových potřeb. Pro příslušný okruh pracovníků *se periodicky opakuje možnost volby* žádaných požitků a *nabídka volby* je vícevariantní podle finančních možností firmy a tvůrčí invence konstruktérů tohoto systému.

Kafetéria princip si klade za cíl překonat skutečnost, že často existují mzdové politické a mzdové strategické limity pro zvyšování mzdy/platu v podniku. Kromě toho je z řady průzkumů struktury motivačních potřeb pracovníků známo, že určité skupiny zaměstnanců nepovažují čistý příjem vždy za dominantní podnět k práci. Nebereme-li v úvahu problémy a komplikace, jež vyvolává odlišnost zákonných předpisů o sociálním zabez-

pečení a daňových systémů, které zatím v evropském regionu znesnadňují rychlejší zavádění *kafetéria systému*, pak atraktivita *kafetéria systému* pro personální řízení je dána těmito skutečnostmi:

- individualizací podnikových sociálních požitků si pracovník může vybrat takovou skladbu odměny a sociálních služeb, které nejlépe vyhovují jeho potřebám nebo jeho finanční situaci, a zároveň odmítnout takové, které pro něho mají malý význam,
- individuální zaměření personálních nákladů podle *kafetéria systému* má ekonomickou výhodu v tom, že tyto náklady zůstávají konstantní, protože není zájem na jejich maximalizaci, ale na jejich optimálním rozdělení.

Není bez zajímavosti, že v některých úvahách se dokonce předpokládá, že *kafetéria systémy* mohou do jisté míry představovat jak z věcně racionálních, tak motivačních a pobídkových důvodů budoucí alternativu k tradičním tarifním systémům odměňování, protože mohou lépe odpovídat rozvinutější struktuře individuálních sociálních potřeb osobnosti pracovníků ve vyspělých zemích. Jednoznačně je však již dnes možno konstatovat, že aplikace tohoto systému snižuje váhu peněžní formy mzdy v systému podnětů k práci a přiřazuje ji na úroveň ostatních podnětů.

Z průzkumů mimo jiné vyplývá, že budoucí systémy odměňování by měly výrazněji zohlednit individuální váhu a preferenční pořadí potřeb ve struktuře motivů každého pracovníka, které se výrazně odlišují podle věku, rodinných poměrů a sociálního postavení, úrovně vzdělání, osobních zálib, funkčního postavení, pracovních ambicí a sebe-realizačních priorit.

V počátcích zavádění *kafetéria systému* stály v popředí ekonomické cíle, jako je snížení fluktuace, zvýšení ochoty k zaměstnání u určitého podniku, snížení absencí, zvýšení pracovní spokojenosti a ochoty k výkonu. Podstatným znakem *kafetéria principu* je to, že se zde jedná o odklon od kolektivního pobídkového "nasypání" plošným způsobem.

Zohledňuje skutečnost, že různé pobídkové proměnné působí na příjemce podnětů různě a tím také mohou u příjemců nastat různé reakce, nabídnutá pobídková hodnota tak vždy závisí na subjektivním hodnocení (např. druhu, naléhavosti a sklonu k uspokojení individuální potřeby) příjemce pobídky.

Úkolem *kafetéria systému* je brát ohled na tuto subjektivní individuálně rozdílnou úroveň nároků a přispět k tomu, aby vysílané podněty a tím i žádoucí účinky pobídky byly příjemcem skutečně zaznamenány a dosaženy.

Z ekonomického hlediska se zde jedná o optimální alokaci zdrojů, protože jsou poskytovány jen takové služby, které jsou poptávkovou stranou považovány za hodnotné. Proto tím *kafetéria systém* plní funkci nástroje tvorby diferencované politiky odměňování v širší než monetární formě.

Způsob zavádění *kafetéria systému* vyžaduje od pracovníka, aby se rozhodl sám o struktuře své odměny. To však předpokládá obšírně ho informovat o různých podnikových službách (např. podnikové sociální zabezpečení, daňové aspekty navržených variant), aby lépe pochopil sociální služby, které často bývají pro řadového zaměstnance neznámé, a tím se zvýšila atraktivnost a sortiment celkové nabídky podnikových sociálních požitků. Zde je největší rozdíl proti tradičnímu poskytování sociálních výhod. Při *kafetéria systému* je pracovník svobodný v rozhodování, jak použít informace, které se ho přímo týkají. Tento participací aspekt přispívá k posílení vlastní odpovědnosti zaměstnance a případně může i silněji uspokojit jeho jiné potřeby než pouhá pasivní role příjemce.

V některých variantách *kafetéria systému* existuje možnost vybrat si mezi peněžním zvýhodněním a nabídkou volného času. Možností převodu složek odměny na časové ekvivalenty může jednotlivý pracovník pro sebe osobně realizovat vyšší stupeň suverenity v dispozici s vlastním časem, což může přispět k pozitivním změnám v jeho organizaci práce tam, kde to charakter a režim pracovní činnosti umožňuje. Hodnotový ekvivalent pracovního času vychází samozřejmě z ceny nákladů práce pro zaměstnavatele.

V průmyslově vyspělých společnostech ukazují četné projevy na to, že při stoupající saturaci materiálních potřeb dochází k změně hodnot u jednotlivce ve prospěch volného času; vyhledává uspokojení potřeby rozvoje a uznání, a to nejen v rámci zaměstnání, což souvisí s tím, že pro určité věkové skupiny pracovníků - zvláště ty, které vyrostly ve společnosti dostatku - získaly výrazně na významu tzv. "postmateriální hodnoty", jako je sebeurčení, zdraví a volný čas. Postupným uspokojením materiálních potřeb vznikají jiná přání ve formě neekonomických, především kulturních a emočních potřeb. Výše zmíněná nabídka mezi penězi a časem dává pracovníkovi možnost, aby dal přednost nemateriálním zvýhodněním před materiálními požitky a aby podle svých individuálních preferencí dosáhl žádané rovnováhy mezi profesním rozvojem a jinými mimoprofesními aktivitami soukromého života.

I přes tuto změnu v hodnotové orientaci a rostoucí význam mimoeconomických hodnot nedochází - podle průzkumů - k výraznému snížení obecného významu materiálních hodnot jako pobídkových prvků u většiny pracovníků. Výdělková úroveň, forma odměny a také materiální a sociální výhody stále představují důležitý stimul k práci.

Atraktivita hmotných podnětů má tendenci klesat v okamžiku, když zaměstnanec nemá dostatek času - nebo myslí, že nebude mít dost času - aby mohl účelně využít materiálních složek odměny a tím vlastně fruktifikovat své pracovní úsilí a získanou pozici, nebo když nepovažuje odměnu za práci z hlediska své individuální motivační struktury za prioritní. Vzájemný vztah pracovní doby a volného času i individuálně rozdílná hodnocení životních hodnot jsou výzvou směrem k personální politice podniku, aby nabídla pro motivaci pracovníka více suverenity v disponování s vlastním časem prostřednictvím kombinace složek odměny a faktoru volného času.

V pobídkovém systému podniku mohou možnosti *kafetéria systému* zvyšovat flexibilitu v různých směrech personálního řízení. Např. u kvalifikovaných pracovníků může být vyvolán pomocí individuálních voleb z nabídky *kafetérie* nový potenciál kreativity, případ-

ně lze pozitivně ovlivňovat personální marketing či fluktuaci v podniku. Jednoznačně vytváří tento systém lepší předpoklady pro zvýšení loajality zaměstnanců a identifikaci jejich zájmů se zájmy firmy a tyto faktory mohou hrát rozhodující význam při rozhodování o změně zaměstnání.

Podniková nabídka podle *kafetéria systému* může mít různé formy. Existující vymezení obsahu i rozsahu nabídky jsou velice různorodá podle daňových a legislativních specifik jednotlivých zemí, regionů, odvětví i personální a finanční politiky jednotlivých podniků. Pro názornost je uveden velmi stručný přehled nejčastějších druhů nabídek.

Možnosti volby v *kafetéria systému* u amerických firem se v prvé řadě vztahují na nabídku různých druhů pojištění:

- životní pojištění,
- nemocenské pojištění,
- invalidní pojištění,
- podnikové penzijní pojištění,
- hotovostní platby.

Přítom je nutné brát v úvahu, že úroveň zákonných sociálních služeb v USA je nižší, a proto individuální, skupinové či podnikové systémy pojištění jsou zde značně rozšířeny. Z diskusí o *kafetéria systému* v Evropě vyplývá, že dosud zde bývají výrazněji zohledněny věcné požitky a větší roli zde proto může hrát zkrácení pracovní doby a přepočty popř. náhrady složek odměny formou časových ekvivalentů a také to, že podmínky USA nemohou být mechanicky bez výrazných úprav převedeny do poměrů evropských podniků.

Katalog nabídky *kafetéria systému* u evropských podniků uvádí např. následující možnosti výběru:

- * Výplata v hotovosti (měsíční nebo roční)
- * Náhrada formou volného času
 - dřívější odchod do důchodu
 - delší dovolená nebo dlouhodobá dovolená
 - kratší pracovní týden
 - kratší pracovní rok
- * Pojištění
 - nemocenské či invalidní
 - životní pojištění
- * Vyšší příspěvek na oddych a aktivity volného času

* Věcné požitky

- služební byt
- dům
- možnosti sportování
- služební vůz (leasing)

* Účast na zisku

* Podíl na majetku

* Půjčky (zvýhodněné) zaměstnavatele.

Nejčastěji se lze setkat s uplatněním následujících koncepcí:

a) *Systém jádra*. Tato koncepce vychází z minimální potřeby sociálních služeb, které platí pro všechny pracovníky. Nabídka sociálních výhod je rozčleněna na pevnou složku (jádro) a pohyblivou složku (volitelný blok). Jádro není volitelné a má zajistit určitou míru minimálního sociálního zabezpečení pracovníků. Převedeno na podmínky u nás: jádro by mohlo obsahovat zákonné sociální a zdravotní zabezpečení. Volitelný blok pak nabízí svobodu rozhodování mezi např. podnikovým připojištěním, půjčkou zaměstnavatele nebo dodatkovými dny dovolené. Tuto formu lze považovat za kompromisní řešení mezi svobodnou volbou a podnikovou odpovědností.

b) *Systém bufetu*. Pracovník si může vybrat v rozmezí svého rozpočtu, žádat jím preferované výhody a odmítnout pro něho neaktuální požitky a tím odstranit příživnický aspekt spotřeby, kterou pracovník v plošném systému sociálních výhod přijímá jen proto, že je zdarma a jejíž motivační aspekt je nulový. Pokud pracovník nevyužije u bufetového systému svého práva volby, je příjemcem výhod jako před zavedením *kafetéria systému*. Volnost volby u bufetového systému je větší než u systému jádra, protože nemá stanovenou žádnou minimální úroveň zabezpečení.

c) *Alternativní menu-systém*. Na rozdíl od nabídky strukturované podle druhů služeb je u alternativního menu-systému provedeno předem shrnutí požitků do určitých bloků podle struktury potřeb různých skupin zaměstnanců. Tyto bloky jsou uzavřené a pracovník s právem volby se může rozhodnout pouze pro jeden. Přednost takového standardizovaného programu spočívá v nižší nákladové režii; nevýhodou

je, že jen zčásti bere zřetel na základní požadavek individualizace.

Má-li podnik k dispozici dodatečné prostředky na *kafetéria systém*, mohou z nich být hrazeny některé služby jako tzv. doplňkové služby.

Již známé modely *kafetéria systému* ukazují, že díky své variantnosti mají výrazný pobídkový potenciál. Hlavní důvody jsou v podstatě dány jejich flexibilitou a aspekty individualizace. Odklon od tradičních metod mzdové politiky a snaha o individuální orientaci jednotlivých složek odměny za práci činí z *kafetéria systému* inovační prvek systému odměňování s velkou perspektivou dalšího vývoje. Jeho úspěšné fungování v plném rozsahu je postaveno na předpokladu **vzájemné převoditelnosti prakticky všech personálních nákladů**. Požadavek transparentnosti systému odměňování a poskytování jednotlivých požitků je zabezpečováno zpravidla pouze ve vztahu k individuálnímu pracovníkovi tak, jak je u většiny mzdových firemních systému běžné.

Kafetéria systémy podle vzoru USA nebo západoevropských států nemohou být mechanicky přeneseny do našich podmínek. Je nutno respektovat jinou právní úpravu poskytování složek mzdy a způsob poskytování dalších sociálních požitků pracovníkům. Výraznou roli zde přitom hraje i systém zdanění jednotlivých složek odměny pracovníkům a zdanění vytvořeného zisku podnikatelského subjektu, daňová výhodnost převodu části nominální mzdy do sociálních výhod např. nadstandardním zdravotním či penzijním pojištěním apod., případně i daňové úlevy při transformaci části vytvořeného zisku do forem spoluúčasti pracovníků na zisku přímo nebo formou vlastnictví akcií podniku a tím vytváření podílu na kapitálu firmy.

V současných podmínkách přechodu české ekonomiky na tržní principy a procesu dotváření mzdové i daňové reformy nejsou ještě tyto systémy dostatečně ustálené, dosud fungují finanční a mzdové předpisy, v nichž dožívají předcházející systémy včetně systému mzdové regulace, které neumožňují vzájemnou převoditelnost personálních nákladů. Dále je to např. striktní vymezení

tzv. *naturální mzdy*, právní neujasněnost systému vytváření FKSP, možnosti transformace části podnikového zisku do podnikových akcií s daňovým zvýhodněním. Tím je vytvořen značně rigidní rámec pro možnosti uplatňování jednotlivých variant *kafetéria systému*.

I přes tyto skutečnosti je zřejmé, že výhody *kafetéria systému*, který individualizuje mzdové i sociální požitky podle skutečných potřeb pracovníků a odstraňuje dnes v praxi tolik kritizovaný a motivačně neúčinný systém plošného poskytování sociálních výhod bez přihlédnutí k potřebám jednotlivých skupin pracovníků, povedou jistě ke snaze uplatnit jeho některé prvky i v našich podnicích.

Při pokusech o zavádění tohoto systému, které jsme provedli v některých našich firmách, se s podivuhodnou pravidelností setkáváme s jevem, že plošné poskytování těchto výhod nebo uplatňování jen paušálních sociálních hledisek vedlo k ztrátě motivační účinnosti této formy pro značnou část pracovníků a mohou to být pracovníci pro firmu vysoce efektivní a perspektivní, naopak často vzniká trvalá skupina konzumentů všech výhod, poskytovaných zdarma. Pro možnost zavádění alespoň některých prvků *kafetéria systému* hovoří i ta skutečnost, že současná praxe již umožňuje různými formami (v kolektivní smlouvě, vnitřním mzdovém předpisu, v pracovní smlouvě) specifikovat variantně nároky pracovníka na sociální výhody, prakticky zcela volně je poskytování sociálních požitků ze zisku organizace.

Kromě toho je možno předpokládat, že další právní úpravy v této oblasti (daňový systém, systém zdravotního a sociálního pojištění) výrazně rozšíří možnosti jeho použití způsobem obdobným v jiných zemích. Je proto možné již dnes některé jeho dílčí prvky připravovat, seznamovat s jeho principy pracovníky, kteří by jej měli vytvářet a připravovat se na jeho širší použití. Je třeba však také otevřeně říci, že zavedení tohoto systému je značně náročné na přípravu a realizaci "menu" podnikových nabídek a objektivně představuje nároky na vyšší kapacity i úroveň práce v útvech zabezpečujících přípravu i realizaci tohoto systému. Na

druhé straně jsou tyto vyšší náklady vyváženy vyšší spokojeností pracovníků, vyšší stabilitou pracovních kolektivů a výrazně vyšším stup-

něm identifikace zájmu pracovníka se zájmy firmy.

Jiří Kleibl, Zuzana Dvořáková

Výzkum nezaměstnanosti ve střední Evropě

Problém:

V téměř každé zemi jsou tvůrci veřejné politiky chyceni do trojnásobné pasti: soutěž o efektivní výrobu snižuje počet pracovních míst; nízký ekonomický růst, vysoké úroky a globální recese zpomalují vytváření nových pracovních příležitostí a zvyšující se požadavky na podpory v nezaměstnanosti zatěžují národní rozpočty.

Nové demokratické vlády orientované na ekonomiku volného trhu musí reagovat na nezaměstnanost novými institucemi, politikami a programy. Tato problematika je však komplikována několika faktory: nevyhovujícím rozmístěním pracovních sil v průběhu strukturální změny; ztrátou tradičních východních obchodních partnerů, kteří trpí nedostatkem tvrdé měny na nákupy; zklamáním nových obchodních partnerů na Západě, kteří již prolomili obchodní bariéry; krizovým poklesem investic, pomoci a obchodu.

Projekt:

V dubnu roku 1992 organizoval *European Studies Center of the Institute for EastWest Studies* (dále ESC) na zámku Štířín konferenci věnovanou tržním ekonomikám a sociálním sítím ve střední Evropě. Zúčastnili se jí především experti z Polska, Maďarska, českých zemí a Slovenska, ale i ze západní Evropy a Spojených států. Na závěr konference účastníci doporučili vytvořit pracovní skupinu pro výzkum nezaměstnanosti.

V této pracovní skupině jsou zastoupeni ekonomové, sociologové a vládní experti z Polska, Maďarska, českých zemí a Slovenska. Záměrem bylo vytvořit takovou skupinu, která se neskládá jen z ekonomů, není zaměřena jen na jednu zemi, nebo jen na akademický výzkum. Zároveň šlo o to, aby byla málo početná, aby se tak podpořila soudržnost a porozumění uvnitř skupiny. Vedení skupiny poskytuje záruku vysoké

odbornosti a zaujetí. Vedoucí skupiny Stephen Heintz je výkonným viceprezidentem Institutu a působil jako zplnomocněnec pro rozvoj ekonomiky a sociálního systému ve státě Connecticut. Koordinátorka skupiny Marcia Greenberg je absolventkou Fletcher School of Law and Diplomacy a působila v oboru pracovního práva ve Spojených státech.

Cílem pracovní skupiny je vypracování uceleného efektivního programu, který by řešil problém nezaměstnanosti. Základem je porozumění makroekonomickým podmínkám a alternativám. Tvůrci veřejné politiky jsou však postaveni před rozhodování na dvou různých úrovních: jednak strádání a ztráta jistoty způsobené nezaměstnaností vyžadují společenský konsensus v otázce způsobu a rozsahu vládní pomoci. Jednak je nezbytné, aby vytvořený systém programů byl výkonný, efektivní a aby odpovídal současným a očekávaným potřebám nezaměstnaných.

Je samozřejmě nemožné vypracovat ideální systém. Existují však určité politické reality: i když vlády často trpí nedostatkem času i zdrojů na objednávky hlubších studií, musí se snažit zajistit nejlepší možné programy. Pracovní skupina bude studovat různé prototypy programů - národních, regionálních nebo lokálních, vládních, soukromých nebo dobrovolnických. Jde o to doporučit optimální preventivní opatření proti dlouhodobé nezaměstnanosti a programy na pomoc dlouhodobě nezaměstnaným při jejich opětovém zapojení do pracovního procesu.

Postup:

ESC naplánoval setkání skupiny šestkrát v průběhu osmnácti měsíců. Během první schůzky ve Štíříně v červnu 1992 byla projednána první fáze projektu. Bylo rozhodnuto, že jednotliví experti vypracují a přednesou základní informační zprávy o svých zemích. Na druhém setkání v listopadu 1992 byly

projednány zprávy Aleny Nešporové o Československu, Pavla Ochotnického o Slovensku a Mieczysława Kabaje o Polsku. Skupina byla také informována o výzkumu Jiřího Večerníka zabývajícím se mj. nezaměstnaností v Československu.

Při plánování příští schůzky se členové rozhodli, že v zájmu toho, aby měli zajištěny informace o podmínkách v jednotlivých zemích z první ruky, budou svolávat další setkání postupně v různých zemích, zejména pak v oblastech s vyšším procentem nezaměstnanosti spíše než v prosperujících hlavních městech. Po hlubším proniknutí do problematiky, seznámení se s jejím rozsahem, vlastními možnostmi a úlohami ostatních mezinárodních organizací, bilaterálních programů a národních institucí, došla skupina k rozhodnutí zaměřit se jednak na aktivní kroky, které by působily preventivně, jednak na způsoby, jak zpětně reagovat na dlouhodobou nezaměstnanost po uplynutí přechodného období.

Poslední schůzka skupiny se uskutečnila v březnu 1993 v maďarském Sziráku. První den skupina navštívila pracovní úřady v okrese Nograd, setkala se se zástupci nezaměstnaných a těch, kteří podstoupili riziko nového podnikání. Shlédla rovněž dokumentární film o problematice nezaměstnanosti. Příští den pokračovalo setkání zprávami o Maďarsku, které přednesli Endré Sik, Gyula Nagy a Katalin Tardos. Pod vedením Jánose Kolla proběhla diskuse na téma podílu soukromého a veřejného sektoru na vzniku a zániku pracovních míst a odezly příspěvky Endré Sika o neformální ekonomice a Tamáse Rétiho o odborových aktivitách. Christine Allisonová ze Světové banky a Betty Duskinová z OECD informovaly o svých programech souvisejících s problémem nezaměstnanosti.

Další schůzka je plánována v polské Lodži a po ní se členové skupiny setkají na Slovensku. Největší pozornost bude nadále zaměřena na zkoumání různých alternativních programů z pohledu nabídky a poptávky. Nabídku budou tvořit konkrétní získané prototypy programů, oblast poptávky pak pomohou osvětlit nově chystaná veřejná slyšení a pozorování v terénu, zjišťující charak-

teristické rysy a odlišnosti problémů dlouhodobé nezaměstnanosti a očekávání veřejnosti v jednotlivých zemích.

Výsledky:

Vytvořením pracovní skupiny sledovalo ESC dva navzájem související cíle. Prvním cílem je zpráva k počátku roku 1994, která podpoří efektivní programy řešící dlouhodobou nezaměstnanost, obhájí systémy odpovídající očekávané rovnováze mezi principy volného trhu a sociálními sítěmi ve zkoumaných zemích a dále navrhne představu budoucích odpovědí na nezaměstnanost, která bere v úvahu stále kompetitivnější a rozšiřující se trh práce.

Takováto doporučení skupiny regionálních expertů by měly přispět k rozhodování na několika úrovních. Za prvé pomoci politikům ve střední Evropě určit existující možnosti a vytvořit účinné programy. Za druhé podpořit systémy, které prosazuje veřejnost. Za třetí napomoci správnému nasměrování finanční a technické pomoci, ať zdrojů místních vlád, či mezinárodních organizací. Není třeba říci definitivní slovo, nýbrž zahájit a poskytnout rámec pro rozhodování a dialog ve vládě, dále mezi vládou, organizacemi a jednotlivci, jejichž zájmy a preference hrají základní roli v občanské společnosti.

Druhým cílem je dosáhnout toho, aby členové skupiny měli užitek z účasti na probíhajících výzkumech, debatách a analýzách. Členové si vyměňují mezinárodní srovnání a interdisciplinární perspektivy a zároveň se také dovídají o modelech a ideách, které by mohly uniknout jejich pozornosti.

Pracovní skupina se ráda blíže seznámí s novými programy, které jsou schopné sloužit jako modely nebo zdroje odlišných koncepčních přístupů. Filozofie pracovní skupiny spočívá v tom, že sociálně ekonomické problémy vyžadují především spolupráci, nikoli soutěžení. Skupina proto prosí o informace o lokálních, národních, bilaterálních a multilaterálních programech. Zároveň vítá všechny příležitosti sdílet výsledky své práce s ostatními jednotlivci a skupinami zkoumajícími nezaměstnanost a problémy s ní spojené. V případě zájmu o výměnu informací kontaktujte, prosím, European Studies Center v Praze, na čísle telefonu 235 84 35.

Marcia Greenberg

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí České republiky

V souvislosti s rozpadem ČSFR zanikl k 30. 9. 1992 i Výzkumný ústav práce a sociálních věcí se sídlem v Bratislavě. Vzhledem k potřebě zabezpečit nutnou informační bázi a rozvoj poznatků v oblasti sociální politiky byl rozhodnutím ministra J. Vodičky k 1. 1. 1993 založen ústav nový.

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí České republiky je nezávislá příspěvková organizace, jejímž zřizovatelem je Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky.

Úkolem výzkumného ústavu je vytváření odborného zázemí pro řešení otázek trhu práce - problémů nezaměstnanosti a rekvalifikací, profesionální a sociální mobility pracovníků sil, dále otázky příjmové a mzdové politiky, vývoj životní úrovně, spotřebitelských cen apod. V sociální oblasti jde zejména o problémy pojišťovacích (důchodové, nemocenské, úrazové pojištění) a připojišťovacích systémů, státních sociálních dávek a sociální pomoci. Důležitou činností výzkumného ústavu jsou rešerše ze zahraniční literatury ze všech oblastí týkajících se sledované problematiky a knihovnická činnost. Rešerše i knihovna ústavu, která vlastní zhruba 25 000 svazků odborné literatury, jsou k dispozici i širší odborné veřejnosti, pracovníkům ministerstev a poslancům Parlamentu. Výsledky výzkumné práce jsou využívány pro krátkodobé i dlouhodobé rozhodovací procesy.

Konkrétní orientace výzkumného programu vychází z:

- aktuálních potřeb formulovaných v požadavcích MPSV ČR,
- zaměření a činnosti příbuzných ústavů a výzkumných center v evropských zemích a nadnárodních organizacích (MOP, OECD, ES),
- kontinuity vývoje a výzkumu a vědy v předemětných oblastech.

Na základě této orientace byla pro následující období stanovena následující souhrnná výzkumná témata:

- Trh práce a změny v aktivní politice zaměstnanosti
- Vývoj ekonomické aktivity zaměstnanosti a nezaměstnanosti
- Příjmové a mzdové struktury v ČR
- Systémy sociálního pojištění a připojištění
- Sociální a ekonomické souvislosti populačního vývoje v ČR
- Sociální situace rodin a sociální pomoc
- Sociální činnost obcí
- Problematika mezinárodní migrace obyvatelstva.

Metody a etapizace výzkumného poznání budou v prvním roce činnosti ústavu charakterizovány u většiny konkrétních témat:

- mezinárodní komparací s odpovídajícím hodnocením,
- analýzou dosažitelných dat a návrhy na výběrová šetření, zakládání databází a návrhy na jejich statistické nebo výběrové udržování,
- konzultantskou činností pro uživatele výzkumů,
- spoluprací na přípravě a realizaci kursů pořádaných zejména pro oblasti služeb a zaměstnanosti a sociálních služeb.

Řešení jednotlivých výzkumných témat předpokládá i vzhledem k dosavadnímu personálnímu vybavení výzkumného ústavu spolupráci a kooperaci s vědeckovýzkumnou základnou domácí i zahraniční. Některé z nich si svým zaměřením tuto spolupráci přímo vyžadují. Velmi konkrétně to potvrzují např. problémy zaměstnanosti pracovníků v příhraničních oblastech sousedících s Německem, Polskem a nově se Slovenskou republikou, kde se setkáváme s novými jevy - zaměstnáním tzv. "pendlerů", "černým trhem práce" apod.

Nedílnou součástí činnosti výzkumného ústavu je proto úzká spolupráce se Správou služeb zaměstnanosti, úřady práce a sociálními institucemi. Kooperace s těmito institucemi je orientována do oblasti různých empirických šetření, na konzultační a poradenskou činnost.

Oto Sedláček

Přechod k čemu?

Na Středoevropské Univerzitě v Praze se v květnu konal v pořadí již druhý seminář na téma sociálních konsekvencí transformace ve východní části střední Evropy. Cílem konference bylo dát dohromady lidi z této oblasti, kteří se zabývají empirickým výzkumem, umožnit jejich vzájemnou diskusi nad dosaženými výsledky a zejména se v této souvislosti zaměřit na problematiku sociální politiky. Mezi účastníky z východní i západní Evropy se rozvinul intenzivní dialog o probíhající transformaci, nazírané z mnoha různých perspektiv. Řada přítomných odborníků se účastnila i loňského prvního semináře, což umožnilo navázat na tehdejší debatu a reflektovat díky tomu existující vývojové změny.

V letošním roce se oproti loňskému vyskytlo kolem transformace množství otázek: přechod od čeho? A k čemu? Co přesně se transformuje? Rozvinula se diskuse o tom, jak charakterizovat společnosti, ve kterých dnes žijeme. Zatím je možno je jen stěží označit za kapitalistické, ale již také ne za socialistické. Přechodné období bude patrně trvat déle, než se původně očekávalo, avšak střední Evropa je přesto poměrně politicky a sociálně stabilní. Plány na privatizaci a rozvoj tržního hospodářství nebyly dosud plně uskutečněny a stát i nadále hraje v této oblasti hlavní roli. To nás vede ke snaze prozkoumat velmi odlišné styly přechodu k tržnímu hospodářství v bývalých socialistických zemích. Odlišná byla již jejich výchozí pozice: např. v Polsku byl soukromý sektor relativně rozsáhlý již před reformami a v době, kdy v České republice privatizace teprve začínala, v Maďarsku již probíhala několik let. To znamená, že pojmy privatizace a budování tržního hospodářství mohou mít mnoho konkrétních obsahů, jež nejsou nutně neslučitelné se státním socialismem. Existovalo mnoho forem komunismu, stejně jako existuje mnoho forem socialismu, a není vůbec jasné, jaký typ kapitalismu se objeví v postkomunistických společnostech.

V rámci semináře se rovněž projednávala otázka sociální politiky. Účastníci ze všech zemí podávali shodně zprávy o tom, že jasná strategie sociální politiky, odpovídající

plánům privatizace a liberalizace, nebyla vytyčena. Místo toho se v odpověď na nově vzniklé problémy, nezaměstnanost, migraci apod., přijímala opatření ad hoc a vláda pak byla nucena dlouho tápat a revidovat svá rozhodnutí, než nalezla uspokojivé řešení. Jedná se v podstatě o starý systém, vyvinutý pro zcela odlišnou společnost a adaptovaný pro potřeby společnosti nové, což s sebou nese mnoho nejednoznačností. Jaká práva na sociální zabezpečení by měli občané od státu očekávat? Měla by tato práva být zakotvena v zákoně, nebo v ústavě? Mělo by například existovat právo na zdravotnickou péči, nebo by mělo být ponecháno na jedinci, aby si zajistil pojištění a byl schopen za tuto péči v případě potřeby zaplatit? Dědictvím dřívější státní ochrany a vztahu mezi občany a státem je řada přežívajících očekávání a nároků vůči státu. Ale současné vlády nemusí být schopny nebo ochotny vyhovět těmto požadavkům. Co mohou tedy občané v současné době očekávat? Je nepochybné, že existuje snaha o omezení práv na státní sociální zabezpečení a o výchovu autonomnějších a na státu nezávislých občanů, spolu s tím pak úsilí o vytvoření státního rozpočtu, ve kterém by sociální zabezpečení bylo odlišeno od jiných forem výdajů, nebo dokonce o jeho úplné samofinancování prostřednictvím nejrozličnějších systémů pojištění. Ale i v postojích k této otázce je mnoho neshod a nejasností. Měl by být vypracován jeden systém pojištění jako v České republice, nebo by jich mělo soupeřit na trhu několik, jako je tomu v Polsku? Ačkoli vlády usilují zbavit se odpovědnosti za sociální blaho občanů a snížit výdaje na sociální zabezpečení, uvědomují si, že vytvořit např. prostředí pro vzájemné soutěžení pojišťovacích systémů znamená často mnohem větší výdaje na administrativu. Totéž platí pro daňový systém. Problémem je, že v situaci rostoucí nejistoty lidé příliš nedůvěřují schématům, která se neustále mění nebo k jejichž skutečnému uplatnění nedochází. V Polsku je navíc velmi obtížné vybírat daně od soukromých podnikatelů, což vrhá stát do těžké fiskální krize. Polští delegáti Grazyna Magnuszewska-Outlak a Jerzy Mielecki načrtli některé

z mnoha plánů reformy a kritizovali nedostatečný progresivní vývoj.

Martin Potůček popsal základní a inovativní plány zdravotnické reformy v České republice, která byla v určitých ohledech modelována na privatizačních strategiích. Jana Klimentová ve svém příspěvku poukázala na problémy současné přetrvávající důchodové politiky, která v případě, že nebude reformována, pohltí v příštím století značnou část hrubého národního produktu. Tyto předpovědi podpořil i Vladimír Rys. Z vystoupení rumunských delegátů Ioana Margineana a Mariany Stanciu bylo zřejmé, že s podobnými problémy, s jakými se potýkáme ve střední Evropě, byly konfrontováni i v Rumunsku, ačkoli se zdá, že země střední Evropy prožívaly reformy i jejich dopady až dosud relativně rychleji a intenzivněji.

Je zřejmé, že nové administrativy mají velký zájem na vyrovnaných státních rozpočtech, navíc jsou-li v tom i pod tlakem mezinárodních organizací. Avšak výdaje na provedení změn zpočátku přesahují částku, která se ušetří díky výhodám nového uspořádání, jak je patrné na příkladu daňového systému a systému pojištění, jejichž první efekt po zavedení byl pouze ten, že stály více peněz. V souvislosti s privatizací velkého množství státního majetku a pokračující ekonomickou krizí ve východní a střední Evropě začíná být pro stát důležité, aby byl schopen si zajistit růst státního příjmu ve formě daní. Někdy však státu chybí odpovídající prostředky a státní příjmy se nepodaří zajistit v takové výši, na jakou by měl stát nárok. Tento problém začíná být závažnější právě v okamžiku rostoucích sociálních problémů, jako je nezaměstnanost, přibývajících počet starší populace, potřeba rekvalifikace pracovníků apod. Přechod k tržnímu hospodářství vytváří obdobně řadu nových problémů, na které musí stát reagovat.

Valná většina účastníků semináře pocházela z Polska, České republiky a Maďarska. V těchto třech zemích střední Evropy reformy pokročily nejdále a rovněž jejich politická, ekonomická a sociální stabilita je nejsilnější. Ve všech těchto státech probíhá intenzivní diskuse mezi akademickými

vědci o reformě sociální politiky a jejím zavádění, sociální politika je pěstována jako vědní disciplína. To je skutečnost, která pozitivně přispívá k informovanosti a veřejné debatě. V západní Evropě a v Americe, v prostředí různých reálných uspořádání sociálních států, se hledají modely sociální politiky, ale zároveň zde vládne skepse kolem jejich aplikace v nových podmínkách. Mezinárodní debata je stále informačně bohatší, díky možnosti akademiků cestovat a seznamovat se s jiným prostředím. Rozvíjející se diskurs nemusí najít svou odezvu v jednotné vládní strategii sociální politiky, ale je svým způsobem výrazem zdravých tendencí k veřejné debatě, která je zásadním předpokladem demokratické reformy. Proč se semináře nezúčastnili odborníci z jiných zemí? Letos poprvé přijeli delegáti z Rumunska a díky jejich přítomnosti se ukázalo, že mnoha problémům, které máme ve střední Evropě, jsou nuceni čelit i oni. Zástupci z Bulharska přijeli tentokrát již podruhé. Ale co všechny ostatní země? Je snad jejich neúčast způsobena tím, že problematika sociální politiky se může stát předmětem diskuse pouze ve jmenovaných zastoupených zemích, které již dosáhly potřebné relativní stability pro započítí takovéto diskuse?

Maďarská účastnice Judit Eke zdůraznila v diskusi faktor, jímž je role lokálních správ v sociální politice a vztah mezi lokální správou a centrální vládou. Klíčovým bodem reformy je decentralizace, lokální správní úřady i služby však zatím často postrádají odpovídajícím způsobem účinné mechanismy nebo trpí nedostatkem peněz. Totéž můžeme říci o snaze zainteresovat řadu nevládních organizací na poskytování služeb občanům: právní rámec jejich zapojení do těchto aktivit je někdy daleko za potřebami postupujících reform.

Během transformačního procesu hrála jednu z klíčových důležitých rolí debata o občanské společnosti. Tento dosti nejasný pojem se normálně chápe jako úloha sociální organizace na střední úrovni mezi občany a státem a je považován za základní prvek demokratické společnosti. Bylo vysloveno přesvědčení, že občanská společnost a občanská iniciativa, strádající a dusící se pod minulým režimem, bude potřebovat mnoho času

na obnovu, což znamená, že vlády mohou přistoupit k zavádění nových zákonů bez jakéhokoli strachu z odporu lidí. Na druhé straně se objevily i názory, že předešlé zřízení ve skutečnosti podpořilo mobilizaci protestních skupin, které stály u zrodu svobodné občanské společnosti. Zpráva Nicka Manninga zkoumající společenská hnutí a protestní skupiny, objevila množství důkazů mobilizace těchto skupin, které by mohly vyvinout tlak, jež by dohnal buď vládu nebo lokální autoritu ke změně jejich postojů. Uvádí příklad z oblasti bytové politiky, kdy sousedé organizovali akční výbory nebo dokonce sami přímo okupovali prázdné domy.

Vezmeme-li v úvahu danou ekonomikou krizi projevující se v oficiálních statistikách, vnucuje se otázka: jak lidé přežívají? Na loňském workshopu se vážně diskutovalo o neoficiální ekonomice, tradiční partnerce státního plánování, jejímž prostřednictvím si lidé obstarávají své každodenní potřeby. Podle příspěvků, které zazněly na semináři letos, je neoficiální ekonomika v praxi stále zásadní pro přežití většiny domácností, ale velké množství obchodních a podnikatelských aktivit již přestalo být ilegální. Nepochybně se nyní stanou živnou půdou pro vznik nového podnikání. Neschopnost či neochota státních autorit kontrolovat takovéto aktivity však také umožňuje rozšiřování kriminálního způsobu jednání a chování v situaci, kdy privatizace a zavedení tržních mechanismů dalo větší prostor těm, kteří k němu mají sklony. Probíhající transformace se týká i

neoficiální ekonomiky. Zavedení daňového systému ve střední Evropě pak mimo jiné znamená, že se objevil daňový únik jako nová dimenze těchto aktivit. Jiří Večerník ve svém příspěvku přesto upozornil, že domácnosti se velice dobře přizpůsobily změnám díky tomu, že se přeorientovaly zpět na své vlastní zdroje a obrátily pozornost na hledání nových zdrojů a možností, které jim nové prostředí poskytuje.

V průběhu konference se rozpoutala debata o tom, zda postkomunistické společnosti mohou být s ohledem na svůj dosavadní vývoj tříděny. Mohly by například visegrádské země tvořit dohromady skupinu reprezentující jeden soubor charakteristik, zatímco jihovýchodní země střední Evropy by tvořily jinou a země bývalého Sovětského svazu další charakteristickou skupinu? Mohla by být takováto klasifikace nějak užitečná pro předpovídání budoucího vývoje? Existující data, prezentovaná na konferenci, napovídala tomu, že přinejmenším pro postihnutí postoje k demokracii a sociálnímu státu se tento způsob nehodí, ale bezpochyby se podobná klasifikace nadále používat nepřestane.

V závěru se skupina rozhodla ucházet o zřízení nadace pro následující workshop příštího roku, kde by započatá diskuse pokračovala. Kdokoli by měl zájem o publikace vzniklé z výsledků práce workshopů, necht' laskavě kontaktuje Dr. Claire Wallace, Středoevropská univerzita, Táboritská 23, 130 87 Praha 3.

Claire Wallace

Založení Nadace START pro výzkum sociální transformace

Sociální náklady a souvislosti ekonomické transformace představují závažný výzkumný a politický problém. Pozornost jim věnovaná je velká, nikoli však dostatečná. Česká republika vstupuje do období velké privatizace, která bude mít důsledky pro zaměstnanost, cenový vývoj a sociální zajištění populace. Selhání trhu stále převažuje nad jeho fungováním. Rozpouštění pravomocí státu má mnohé negativní důsledky. Sociální dialog

teprve nachází svá pravidla a své komunikační kanály.

Výzkum v této oblasti je zatím roztržštěný a jeho institucionální báze je v rekonstrukci. Některé důležité oblasti nejsou dostatečně pokryty (mobilita pracovních sil, politika v oblasti bydlení, efektivita redistribučních procesů, korporatismus). Propojení s výzkumem v dalších zemích střední Evropy a Západu je spíše útržkovité. Harmonizace sociální politiky se státy ES je zatím vzdálenou výzvou.

V této situaci přišel s významnou iniciativou vídeňský Institut für Wissenschaften vom Menschen, který (s podporou Fordovy nadace a rakouské vlády) založil projekt "Sociální náklady ekonomické transformace ve střední Evropě", v jehož rámci nabízí sponzorování výzkumných programů (vedoucím projektu je János M. Kovács). Podobné programy byly již zahájeny v Polsku a Maďarsku, začíná se formovat rovněž slovenský výzkumný tým. Pro organizaci a financování výzkumu byla proto v květnu 1993 založena v Praze Nadace START, do jejíž správní rady byli přizváni představitelé akademického a aplikovaného výzkumu spolu s reprezentanty parlamentu a vládních institucí.

Členy správní rady jsou: JUDr. Petra Buzková, poslankyně a předsedkyně parlamentního výboru pro lidská práva; JUDr. Jana Chalupová, pracovnice Kanceláře prezidenta republiky odpovědná pro styk s veřejností; doc. ing. Jiří Chlumský, CSc. ředitel Ekonomického ústavu AV ČR; ing. Martin Fassman, výzkumný pracovník Českomoravské komory odborových svazů; Jan Hartl, ředitel Střediska empirických výzkumů STEM; JUDr. Michal Illner, ředitel Sociologického ústavu AV ČR; doc. ing. Kamil Janáček, CSc., náměstek ministra práce a sociálních věcí; prof. ing. Jaroslav Jílek, CSc., katedra statistiky Vysoké školy ekonomické; PhDr. Jiří Kabele, vedoucí katedry sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy; prof. ing. Karel Kouba, ředitel Ústavu ekonomických věd FSV UK; prof. PhDr. Ivo Možný, vedoucí katedry sociologie, sociální politiky a sociální práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně; doc. PhDr. Martin Potůček, CSc., katedra sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy; doc. ing. Vladimír Rudlovčák, CSc., náměstek ministra financí; PhDr. Oto Sedláček, CSc., ředitel Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí; MUDr. Martin Syka, poslanec a předseda parlamentního výboru pro sociální politiku a zdravotnictví; PhDr. Jiřina Šiklová, vedoucí katedry sociální práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy; ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR a

JUDr. Jiřina Voňková, náměstkyně ministra práce a sociálních věcí.

Správní rada zvolila ze svého středu užší výkonnou radu (J. Hartl, J. Chlumský, M. Illner, K. Janáček, M. Potůček, O. Sedláček, J. Večerník), předsedu správní rady (J. Večerník) a ředitele nadace (J. Chlumský).

Na zasedáních správní a výkonné rady byly projednány následující výzkumné projekty:

Jiří Chlumský: Sociální náklady ekonomické integrace do světové ekonomiky;

Martin Fassman: Odbory a sociální transformace;

Vladislav Flek: Mzdová determinace a vyjednávání v období ekonomické transformace;

Jan Hartl: Politické důsledky změn percepce sociálního zabezpečení a sociální spravedlnosti;

Milan Horálek: Zaměstnanost a nezaměstnanost, jejich struktura a aktivní politika zaměstnanosti;

Michal Illner: Role místních samospráv v sociální politice;

Jaroslav Jílek: Příjmy a výdaje domácností a jejich změny v minulém roce;

Jiří Kabele: Sociální problémy, sociální politiky a sociální doktríny v České republice;

Martin Mácha: Transformace sociálního, zdravotního a úrazového zabezpečení v systém pojištění a jejich vazby na zabezpečení v případech sociální tísně;

Ivo Možný: Počátky třídy deklasovaných v České republice;

Martin Potůček: Transformace českého systému zdravotního zabezpečení;

Jiřina Šiklová: Úloha nevládních organizací při přechodu od totalitní k občanské společnosti;

Milan Tuček: Vývoj sociální struktury České republiky od roku 1945 po rok 1993;

Jiří Večerník: Ekonomické chování domácností v období transformace.

Uvedené projekty budou předloženy k projednání a konečnému schválení Mezinárodnímu výboru expertů, jehož členy jsou mj. A. Atkinson, L. Balcerowicz, F. Bourguignon, Z. Ferge, R. Freeman, C. Offe a J. Szalai. Nicméně práce na výzkumech se rozsbíhají již nyní a měly by vyústit do prvních studií v únoru 1994. Na adresu Nadace

START (Jilská 1, 110 00 Praha 1) je možné se obracet se žádostmi o případné financová-

ní dalších výzkumných projektů odpovídajících účelům Nadace.

Jiří Večerník

Problémy transformující se ekonomiky

Takové je téma, které se systematicky snaží zmapovat sekce sociologické práce, průmyslu a podniku *Masarykovy české sociologické společnosti* - a to především prostřednictvím odborných seminářů.

Ten první, v červnu 1990 byl korespondenční a z jeho příspěvků byl sestaven sborník "Sociologové o vývojových tendencích práce v průmyslu", další byl za účasti pracovníků Ministerstva práce a sociálních věcí ČR věnován nezaměstnanosti a přípravě legislativní úpravy sociálních dávek. Výbor sekce organizoval setkání se zahraničními odborníky v roce 1991 na téma "Personální řízení očima úspěšného podnikatele" a s Hermannem Schnabelem, generálním manažerem pro speciální projekty firmy HELM a.s. Hamburg, který čerpal především z osobních zkušeností dlouholetého personálního ředitele. Následovali manželé Löwitovi z "Centra studia průmyslových změn" v Paříži, přednášející o francouzské sociologii práce a jejím vnímání období přechodu k tržní ekonomice ve středoevropských státech. Zkušenosti Holandska s transformací regionální ekonomiky interpretovala J. Kadeřávková po svém návratu z odborné sítě.

Jak je vidět z výběru námětů, snažil se výbor sekce najít problémy aktuální a různorodé - a přesto došel k poznání, které není ani radostné a asi ani příliš originální: počátečního elánu, zájmu a ochoty členů angažovat se v činnosti MČSS postupně ubývalo a semináře se začaly stávat komorní záležitostí pro pořadatele, přednášející a několik odborníků. Celkový úpadek aktivity je jistě součástí celkového společenského útlumu a u sociologů z hospodářské oblasti je způsoben i prostými existenčními starostmi - řada z nich přestává v oboru působit. V roce 1992 byly proto akce sekce omezeny, soustředili jsme se na přípravu jednání o

sociálních souvislostech ekonomických proměn na sjezdu MČSS.

Diskuse sjezdu a zájem o otázky, související se změnami v ekonomice byly impulsem k návratu k seminářům s předem připravenými písemnými podklady. Takovým byl seminář o průmyslových vztazích v etapě transformace plánovitého na tržní hospodářství. Hlavní referát přednesl prof. dr. O. Mickler z Ústavu pro sociologii Univerzity v Hannoveru a informoval v něm zejména o výsledcích výzkumu modernizace automobilového průmyslu v nových zemích SRN, tj. v bývalé NDR. Automobilový průmysl je v ústavu chápán jako vizitka průmyslové vyspělosti státu a v tom smyslu má jeho modernizace, související i s přechodem k soukromému vlastnictví, klíčový význam pro celou ekonomiku. Dr. Mickler přitom zdůraznil, že modernizace je pro hannoverské odborníky široce pojatý, komplexní proces, kde vedle technických a technologických inovací probíhá změna v řízení i přenos a další modifikovaný rozvoj "sociálních standardů", modelů řešení industriálních vztahů, zejména demokratických forem participace zaměstnanců na rozhodování.

Empirické šetření je pro Ústav pro sociologii cestou k získání hlubších poznatků o možnostech a způsobech zvládnutí sociálních problémů transformačních procesů, o jejichž mechanismech se zatím ví jen málo - což platí obecně o všech postkomunistických zemích. Sociologové přijímají proto východoněmecké podniky jako unikátní prostor pro výzkum, který si podle projektu klade dvě základní otázky:

- 1) jak probíhá proces transformace, uskutečňované prostřednictvím modernizace průmyslu, jaké jsou jeho problémy a sociální důsledky;
 - 2) jak se v souvislosti s tímto procesem rozvíjí nové podnikové sociální vztahy a organizace (odborníky, zájmové skupiny apod.).
- Plánovaný výzkum má trvat tři roky a v týmu jsou zastoupeni výzkumníci z bývalé NSR i

NDR. První fáze zmapovala situaci před začátkem změn, druhá proběhne 2 roky po modernizaci, kdy už se předpokládá jistá stabilizace nových systémů. Transformace východoněmeckého hospodářství je podle prof. Micklera procesem, který přinesl ve ztrátě východního a nárazovém otevření světového trhu přímo šok; s výjimkou automobilového je zcela v krizi strojírenský a elektrotechnický průmysl, neexistuje textilní výroba, která byla doménou zaměstnaných žen, šanci na přežití mají především místní potravinářské podniky malé a střední velikosti. Existence automobilové výroby je odvislá od velkých západoněmeckých koncernů (Mercedes, Volkswagen), které nekompromisně prosazují japonské vzory organizace, především týmovou práci a decentralizaci rozhodování, s důležitými modifikacemi. Aplikace naráží na rozdílnou mentalitu východoněmeckých zaměstnanců, kteří si teprve začínají uvědomovat existenci vlastnických vztahů a pravidla výkonu a kvality. Vyšší mzdy (i když pořád ne tak vysoké jako v původních podnicích koncernu) jsou spojeny s nezbytností pracovat novým způsobem a razance nových majitelů vede často k začátkům jakoby "na zelené louce", aniž by respektovala pozitivní vlastnosti zaměstnaneckého potenciálu, jako je kvalifikace a kooperativnost - a ty by mohly být užitečné, i když je vypěstoval dřívější režim.

Specifickou otázkou je využití starých struktur, ve smyslu organizačních systémů i lidí, kteří je představovali; ty první vadí víc. Zatímco nové technologie i organizační postupy lze zavést poměrně rychle, vznik nových sociálních vztahů je dlouhodobou záležitostí. Podnikové rady a odbory zatím neplní svou funkci a nezajišťují potřebnou spolupráci s podnikovým managementem, jsou pasivní i tam, kde by se mohly prokázat brzkými výsledky, např. ve zlepšování pracovních podmínek.

Obdobou poznatků německých sociologů byly názory a zkušenosti s transformací našeho národního hospodářství. Dr. Komárek poukázal na neochotu podnikového managementu podstupovat riziko - což není důsledkem zlé vůle nebo odporu k tržnímu hospodářství. Je to nezvyk, neschopnost pře-

kročit vlastní stín, formovaný léty alibismu v plánovaném hospodářství a navíc chybí potřebná vzdělanost v moderních způsobech řízení. Prodělaná školení jsou pro podnikové manažery zajímavými teoriemi, které je možné vyslechnout, ale nelze se jimi většinou řídit v praxi. Management podniků není aktivizován ani odborovými a zaměstnanckými organizacemi, takže může někdy sledovat jakýsi "společný" zájem: přežít, aniž by se musely uskutečnit zásadní změny ve výrobním programu, řízení, technologii. Z tohoto hlediska je i "zeštíhlování", tj. zmenšování počtu zaměstnanců spíše než skutečnou racionalizací pouhou úlitbou požadované transformaci, přičemž se v podnicích jen prodlužuje agonie před radikálním řešením. Některé podniky přežívají jen proto, že včas pronajaly své prostory zahraničním firmám a tučné nájemné jim pomáhá vybalancovat finanční politiku.

Zkušenosti z vývoje v chemickém průmyslu připojil v diskusi dr. Ort; kromě uvedených tendencí "přežít" je přinejmenším stejně silná i jiná, dávající přednost mladým a dravým pracovníkům, schopným přijímat riziko a připravovat zásadní změny. Zatím jsou většinou bez vlastních zkušeností z řízení (což je možná spíše k prospěchu), ale většinou znají nové způsoby managementu ze školení i studijních pobytů v zahraničí, nemají jazykové bariéry při jednání se zahraničními partnery, nechybí jim ani počítačová gramotnost. Takové typy znamenají v podnicích záruku nejen přežití, ale i perspektivního rozvoje - jsou totiž navíc správně sebevědomí a motivovaní snahou něco dokázat, poradit si sami. Osvědčují se i při analýzách, kde drahé zahraniční poradenské firmy s omezenými znalostmi dřívějšího fungování plánované ekonomiky často "objevují Ameriku". Co zatím ovšem skutečně chybí, to je podle dr. Orta podniková kultura a personální řízení, které by dokázalo účinně hodnotit a motivovat zaměstnance. Snahy o přežití nejsou vlastní jenom podnikovému řízení, ale mnohdy také představitelům podnikových rad; změnám brání také mezery v podnikové legislativě.

Dr. Skalina poukázal na starý stereotyp podnikového managementu, který se necítí

dost spjatý s dynamikou hospodářství a k větší identifikaci těžko může přispět skutečnost, že koncepce strukturální přestavby není dostatečně jasně zformulována ani na celostátní úrovni. Pro sociologii by to měl být impuls k výzkumu příčin, proč podniky nefungují a kde jsou meze industrializační civilizace - jestli je vůbec účelné usilovat o jejich dosažení.

Diskusi na semináři uzavřel ing. Müller, zabývající se v Ústavu teorie a historie vědy AV ČR problémy modernizace. Sám pojem je třeba upřesnit (činí to mj. komparativní studie OECD) a překročit iluze o "samopohybu" technického pokroku. V tom, že scházejí prvky nadřazení legislativní a ekonomické vidí ing. Müller nepřehlédnutelné pozitivum: vede to k aktivitě, otevřenosti rozhodování v podnicích, kde už nelze aplikovat mocenské postupy. Takovou změnu nelze zvládnout jen racionálně; motivace a loajalita je i emocionální záležitost. Složitost a mnohovrstevnatost modernizačních procesů je výzvou i pro sociologický výzkum.

Seminář k sociálním souvislostem modernizace průmyslu potvrdil aktuálnost tématu, různost problémů a jejich (zatím?) malou reflektovanost v sociologické teorii i sociotechnické praxi. Sociologický výzkum průmyslu a podniků se od roku 1989 podstatně zúžil. Rozpadly se ústavy a týmy, které se inovacím technickým, technologickým i v řízení věnovaly dlouhodobě a systematicky (kupř. VÚSTE, TEVÚH). V současné situaci dávají podniky přednost sociologickým šetřením s praktickými, pro aplikaci vhodnými výstupy. Zobecnění těchto výsledků většinou schází - čestnou výjimkou jsou v tomto směru některé práce Sociologického ústavu AV ČR a Ústavu sociálních a politických věd UK.

Historickou přeměnu národního hospodářství ze soukromého a tržního na státní a plánované česká sociologie ne vlastní vinou nezachytila, kdyby nezachytila alespoň dílčím způsobem ani proces opačný, bylo by to pro její společenskou prestiž varovné znamení.

Jitka Havlová

Konference Řízení sociálních procesů a státní a místní správa - ŘSPS '92

V pořadí 14. teoreticko-praktická konference se konala ve dnech 23.-24. listopadu 1992 ve Zlíně. Zprávy o konferencích jsou zveřejňovány v SČ každoročně, počínaje číslem 6/1986.

V roce 1992 byl program tradiční konference orientován do problémových okruhů:

- 1) Teoretické a koncepční otázky sociálních stránek tržního hospodářství;
- 2) Problémy formování institucí státní a místní správy pro řízení práce a řešení sociálních otázek;
- 3) Metodické problémy sociálního řízení (sociologie, počítače - PC).

Na rozdíl od dřívějších konferencí byl zvýšen důraz na aktivitu účastníků snížením počtu oficiálních referátů a vytvořením prostoru pro diskusi. Konference se zúčastnilo celkem 67 zájemců. Největší měrou byli zastoupeni účastníci z pracovišť státní a místní správy, počínaje městskými úřady, z podnikové sfé-

ry, a dále z výzkumných pracovišť a vysokých škol.

První okruh byl uveden referátem "Sociální komponenty sociálního tržního hospodářství", který přednesl dr. Hans-Jürgen Althammer z univerzity v Augsburgu, SRN. Jeho účast zprostředkovala Nadace Konráda Adenaura. Těžištěm jeho referátu byly otázky vztahu mezi hospodářským systémem a sociální složkou, zajišťující sociální spravedlnost v systému sociální politiky v SRN. Konstatoval, že role státu v zabezpečování sociální spravedlnosti je a bude nezastupitelná. Současné problémy lze řešit jen na základě dobře fungujícího hospodářství a zvyšování jeho výkonnosti. Příspěvek "K problémům služeb zaměstnanosti" přednesl dr. K. Chrastina, ředitel Úřadu práce ve Zlíně. "Ke koncepci systému státní sociální podpory" hovořil ing. P. Víšek z MPSV ČR. Seznámil účastníky se základními přístupy k formování sociální politiky v oblasti sociálních podpor. O "Personálním managementu" hovořil dr. M. Komárek z Tesly a.s. Praha-Hloubětín.

Druhý tematický okruh byl uveden referátem "Sociální skupiny ohrožené dlouhodobou nezaměstnaností", který přednesla dr. H. Woleková ze Slovenska. Prof. dr. V. Čech z VŠSE Plzeň v referátu "Alternativní medicína ve zdravotní péči o občany" ukázal na novou oblast v systému sociálního zabezpečení. Dr. K. Vališ z VÚROM, pracoviště Brno, hovořil na téma "Regionální dimenze sociální politiky". Dr. B. Jungmann, ředitel IVVM Praha, přednesl referát "Využití výzkumů názorů občanů v rámci měst, obcí a regionů". Pan L. Bořek, starosta města Vamberk, se podělil o "Zkušenosti se samosprávným chováním města", ve vztahu k řešení zaměstnanosti a sociálních problémů.

Část věnovanou automatizaci v práci úřadů státní správy uvedl ing. J. Holcman, ředitel firmy ORTEX s.r.o. Hradec Králové. Hovořil o faktorech ovlivňujících rozhodování při nákupech osobních počítačů. Seznámil účastníky s programovými systémy RADNICE a HEJTMAN. Ing. J. Vávra z OSSZ Pardubice hovořil o zkušenostech s využíváním programů pro PC. S tématem "K problémům změn hledisek" vystoupil ing. V. Pernica.

V rámci konference měla významnou úlohu večerní zájmová diskuse, neformální výměna názorů a zkušeností zástupců různých orgánů. Vyplynula z ní některá doporučení:

- řídícím orgánům se doporučuje věnovat pozornost teorii sociálního tržního hospodářství, zvláště "mezím sociálního státu" a narušení motivačních struktur při určité výšce zatížení daněmi;
- doporučuje se, aby ve větší míře byly do řešení sociálních problémů zapojováni ekonomové;
- v řešení otázek zaměstnanosti věnovat pozornost podrobnější analýze trhu práce a formování institutu "veřejných investic";
- rozhodování o sociálních otázkách vždy podepřít výsledky sociologických výzkumů a ekonomických analýz adekvátních danému problému i lokalitě;
- provést sociologický výzkum důsledků privatizace na sociální strukturu ČR i jednotlivých území;
- doporučuje se udržet i nadále kontinuitu konferencí a těsnou spolupráci s odborníky ze Slovenska.

V závěrečné diskusi byl vysloven názor, že konference tohoto typu, které dávají možnost dialogu, konfrontace zkušeností i prezentace méně obvyklých, nestandardních přístupů, jsou účelné. Pro další období by měli organizátoři vzít v úvahu skutečnost, že zatím bude těžší řešit problémy s řešením sociálních otázek ležet na institucích státní a místní správy.

Vladimír Pernica

Kolokvium sociologů o sociálních jistotách ve východní a střední Evropě

Europakolloquium im Alten Reichstag se sídlem v Řezně, ve spolupráci s *Maďarským kulturním střediskem, Polským kulturním střediskem, Domem ruské vědy a kultury* v Praze a s *Haniel Stiftung* z Duisburgu, uspořádalo v Praze ve dnech 24.-26. května 1993 kolokvium sociologů na téma "Sociální jistoty ve východní a střední Evropě - sociální otázky před obdobím politických přeměn a po nich". Kolokvium se konalo v prostorách Maďarského kulturního střediska a záštitu nad ním převzal náměstek primátora hl. m. Prahy Dr. J. Exner. Kolokvium formálně zahájili paní Klára Bencskó-Gindele, ředitelka Maďarské-

ho kulturního střediska a hrabě Ferdinand Kinsky (Univerzita v Nice).

Kromě domácích odborníků se kolokvia účastnili sociologové a specialisté na otázky sociální politiky ze Slovenska, Rakouska, Německa, Maďarska, Polska, Ruska, Švýcarska, Velké Británie. V odborném programu kolokvia byly zastoupeny jednak přednášky zabývající se z různých hledisek sociální problematikou evropských zemí, jednak referáty věnované institucionálním otázkám sociální politiky. Gunther Lottes (Univerzita v Řezně) přednesl úvodní příspěvek zdůrazňující význam sociální problematiky při vytváření evropských institucí, důležitost "sociální Evropy" jako paralely Evropy ekonomické. O sociologických aspektech a

důsledcích rozdělení Československa hovořil Michal Illner (Sociologický ústav AV ČR, Praha), sociologickou reflexi současné situace na Slovensku obsahoval příspěvek Vladimíra Krivého (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava). Rudolf Andorka (Univerzita ekonomických věd, Budapešť) se zabýval sociálními náklady změny společenského systému v Maďarsku, Stanislaw Golinowska (Ústav práce a sociálních věcí, Varšava) věnovala pozornost sociální a zaměstnanecké politice v Polsku v období přeměn, Ludmila Chachulina (Celostátní institut pro výzkum veřejného mínění, Moskva) aktuálním politickým otázkám v Rusku a Milan Horálek (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha) sociálním klimatem a trhem práce v České republice. Koreferát k situaci v České republice přednesl Kurt Berlinger (Bundesanstalt für Arbeit, Mnichov).

Další příspěvky pak byly již zaměřeny více do vlastní oblasti sociální politiky. Herbert Gansland (Erlangen) hovořil o systému sociálního zabezpečení v Řecku, Bernd Henningsen (Mnichov) o vnitřních rozporech ve švédské politice komplexní zaměstnanosti, Antonin Wagner (Zürich) a Robert Hettlage (Řezno) o perspektivách sociální politiky a sociálním systému ve Švýcarsku. Poslední série vystoupení byla věnována Velké Británii jako "zemi blahobytu 20. století" - Paul Addison (Edinburgh) a "rozvoji prosperující společnosti v Německu" - Frank Schulz-Nieswandt (Řezno). Jednání kolokvia shrnul Gunther Lottes z Řezna.

Kolokvium poskytlo cenný komparativní přehled o problémech sociálního vývoje a systémech sociální politiky v různých evropských zemích. Pořadatelé přislíbili přednesené příspěvky publikovat.

Michal Illner

Anotace: DBMS/Copy 3.1

Používání několika programů pro přípravu a zpracování dat působí většinou potíže vzájemného přenosu souborů. V každém typu programu i v programech stejného typu jsou soubory vybavovány jinak a záznam souborů se provádí ve vlastním speciálním formátu. Rozdílnost těchto formátů působí pak potíže. SPSS/PC+ může přímo číst i tvořit tvary ASCII, 1-2-3, Symphony, Excel, Multiplan, DBF, SYLK. SPSS pro Windows přebírá navíc přímo SAS, Oracle a SQL Server. Při statistické práci a typicky při vysokoškolské výuce statistiky se používá několik statistických systémů paralelně (každý má své zvláštní rysy, přednosti a něco, co ostatní nemají; ve výuce tak studenti dostávají široký základ, v analýze využíváme širších metodologických). V takovém případě je nutno převádět soubory buď pomocí ASCII, nebo třetího tvaru, který je oběma systémům přímo dostupný. Při tom se však ztrácí pracně vložená informace o názvech proměnných a kódů, identifikaci chybějících hodnot a o tiskových formátech (resp. se podle určeného formátu data zaokrouhlují a ztrácí se záznamová přesnost).

DBMS/Copy převádí vzájemně na sebe různé formáty, a to nejen data, ale i maximum veškeré převoditelné (tj. cílovým formátem uložitelné) doplňkové informace. Převod více než 70 různých tvarů souborů v několika skupinách:

- databázové soubory - 24 formátů (dbf, Clipper, dBXL, GURU, PC-file, PRODA, Q&A, Paradox, Reflex, SAS/PC ad.);
- SQL databáze - Informix, Ingres, Oracle;
- pořizovací a grafické soubory (Datalex Entry Point 90, Axum, SigmaPlot, SigmaScan, SYGRAPH)
- tabulkové kalkulatory (spreadsheets) - 1-2-3, DIF, Excel, SYLK, Quattro, Quattro Pro, Symphony);
- statistické systémy - 27 formátů - např. BMDP, SOLO, CSS, EpiInfo, Gauss, Glim, PRODA, SAS, SPSS/PC+, SPSS pro OS/2, Statgraphics, Systat;
a 7 formátů systémů pro statistickou analýzu časových řad - RATS, SORITEC, ad.
- přenosné soubory SPSS, SAS a různé další.

Zadání převodů pomocí oken a menu je velmi jednoduché a samotný převod velmi rychlý.

Interně používá program k převodům 20 různých typů proměnných a vlastní extenze v názvech souborů.

Kromě přímého převodu souborů umožňuje část DBMS/Copy Plus také změny v souboru (výběry a transformace proměnných) pomocí vlastního jazyka a Navigátoru, interaktivního zápisového prostředí pro zápis a provedení instrukcí. Navigátor je obsluhován pomocí nabídkových oken a má běžné editační funkce, výsledný program může být uložen jako textový soubor pro pozdější využití. Běh je

dávkově řízen pomocí paragrafů, jež sestávají z jména modulu, použitých příkazů a z pokynu k provedení ('run'). K dispozici jsou dva moduly s různými funkcemi; COMPUTE a OPTIONS. COMPUTE filtruje případy, vytváří a modifikuje proměnné (přímým pokynem nebo s podmínkou), převádí záznamy ze vstupního do výstupního souboru. OPTIONS řídí způsob práce a mění parametry systému podle přání uživatele. Změny v souborech se týkají nejen změn hodnot proměnných a redukce případů, ale též vybavení souboru (např. jména a názvy), formátů, pořadí proměnných ap. K dispozici je bohatá knihovna funkcí (matematické, statistické, logické, finanční, datum a čas, textové, převod textových proměnných na číselné a naopak, indexování, lag).

Manuál je přehledný a poskytuje veškerou informaci pro uživatele, který není programátorem. Instalace je jednoduchá.

Program sám nedává výsledky statistických analýz ani tabulky či grafy. Patří do třídy obslužných programů, které velmi zjednodušují práci v situacích, pro něž jsou připraveny. DBMS/Copy a DBMS/Copy Plus pomáhají k převodům souborů a k úpravám souboru v rámci jednoho systémového typu tam, kde zpracovatelský systém neposkytuje dostatečně bohaté knihovny transformačních funkcí.

Konzultace:

Otázka 1: Je možné po definování proměnných v Data Entry změnit jejich pořadí? Je možné zrychlit definice proměnných v DE (postupné zadávání jednotlivých proměnných je velmi zdlouhavé)?

Odpověď: V Data Entry je možné změnit pořadí vstupů pomocí formuláře, nikoli však pořadí proměnných ve vlastním souboru. To je pevné podle původního zadání resp. vstupu. Je pouze možné proměnné zrušit a znovu je zavést na konci souboru. Změna pořadí proměnných je však často požadována. Jednoduché řešení problému: soubor pořízený v Data Entry si vyvolejte do SPSS, kde změňte pořadí pomocí příkazu

MODIFY VARIABLE /REORDER POSITIONAL (seznam prom. v novém pořadí).

Vzniklý aktivní soubor uložte jako nový systémový soubor a ten pak převezměte do Data Entry II.

Na druhou část otázky je odpověď obdobná. Pro pořizování souborů s velkým počtem proměnných je skutečně nepříjemné určovat a vybavit každou proměnnou zvlášť, a to i přes možnost využití kopírovací funkce. Podle mých zkušeností je nejlépe definovat si soubor v SPSS s jedním fiktivním případem, tento soubor převzít do DE a poté zde data pořizovat pod připravenou hlavičkou s využitím všech předností DE.

Otázka 2: V Review se po několika následných použití tlačítka Alt D (delete row - zruš řádek) program zastaví a nereaguje na žádné pokyny. Co máme dělat, abychom neztratili celý editovaný soubor?

Odpověď: Tuto neodladěnou chybu editoru překonáme tím, že použijeme jednou Alt U (undelete - zařaď předchozí zrušený řádek); poté je možné pokračovat

v editaci i v aplikaci Alt D. Paralelní možnost vymazávání řádků, Ctrl F4, tuto vadu nemá.

Informace:

- * SPSS verze 5 pro Windows byla rozšířena o moduly TABLES a CATEGORIES
- * Vychází SPSS/PC+ verze 5 pro DOS, která vyžaduje alespoň 2 MB RAM, moduly LISREL a CHAID jsou přímo implementovány v systému, grafický interface se nově orientuje mimo Harvard Graphics verze 3 také na americký program pro statistickou a technickou grafiku AXUM.
- * Český manuál pro SPSS/PC+ verze 4. (autoři I. Bártová a J. Řehák) vydalo SC&C; pro studenty vyjde také jako skriptum UK.

Otázky, informace a příspěvky do této rubriky zasílejte na adresu redakce Sociologického časopisu, s označením Rubrika SPSS. Otázky se budeme snažit odpovědět nejen přímo adresátovi, ale také použít v této rubrice.

Jan Řehák

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

1
1993

The first issue for this year will be devoted exclusively to the problem of Czech-Slovak relations.

CONTENTS

Introduction

ARTICLES

Musil, J.: Czech and Slovak Society. The Outline of the Comparative Study

Broklová, E.: Czechs and Slovaks 1918-1938

Šanderová, J.: Differences Between the Czech and Slovak Perceptions of the Economic Transformation

Bútorová, Z.: A Deliberate "Yes" to the Dissolution of the ČSFR?

Matějů, P., Řeháková, B.: Revolution for Whom? Analysis of selected patterns of intragenerational mobility in 1989-1992

Konopásek, Z.: The Welfare "Mix" on the Way to Welfare Universalism: Socialist and Non-Socialist Institutional Regimes

REVIEWS

E. Broklová: Československá demokracie (M. Havelka)

NEWS AND INFORMATION

These special issues cost \$ 12 (18 DM) for institutions, \$ 6 (9 DM) for individuals, and \$ 4 (6 DM) for students, and are published by the Institute for Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. Orders can be placed with:

Sociologický časopis

Jilská 1

110 00 Praha 1

Česká republika

Sociální ústav Československé republiky

Již před světovou válkou vyskytovaly se v našem veřejném životě snahy o založení vědeckého ústavu pro uplatňování poznatků sociálních a studium sociálních věd. Příznivé podmínky pro uskutečnění těchto snah byly dány teprve roku 1919 založením *Sociálního ústavu Československé republiky* prvním ministrem sociální péče Drem Lvem Wintrem. Stanovy vytyčují Sociálnímu ústavu několik velmi širokých úkolů: Jednak má býti *vědeckým ústavem pro studium věd sociálních a střediskem všech pracovníků na poli sociálně politickém*, jednak má působiti jako *poradní sbor ministerstva sociální péče* při jeho legislativní a administrativní činnosti; konečně jest mu přiřčen také vysoce důležitý *úkol propagační*, totiž šířiti ve veřejnosti vědecké poznatky sociální a vyšší sociální nazírání.

Za členy Sociálního ústavu byli vždy povolováni nejen teoretičtí odborníci, nýbrž také zkušení pracovníci ze řad zaměstnaneckých i zaměstnavatelských, čímž dána záruka, že Sociální ústav bude při řešení různých sociálně politických i sociálně hospodářských otázek postupovati jen s ohledem na věcné a odborné důvody, jakož i hospodářské možnosti, čímž přispěje k umírnění sociálních zápasů našeho veřejného života.

Funkce Sociálního ústavu jako poradního sboru ministerstva sociální péče byla vyjádřena také v poměru ústavu k ministerstvu po stránce organizační a finanční. Ministr sociální péče má právo jmenovati polovinu členů, jakož i představenstva ústavu; rovněž správní agendu ústavu obstarává ministerstvo sociální péče svými úředníky a náklady hradí v mezích svého rozpočtu.

Původně byla práce v Sociálním ústavu rozdělena *do pěti sekcí*; z nich byly průběhem let podle nabytých zkušeností vytvořeny *3 pracovní odbory*:

I. *Pracovní odbor pro teoretická bádání*, v němž jsou řešeny problémy sociologické, sociálně-filosofické, národohospodářské teorie, zejména socialismu. S tímto odborem Sociálního ústavu spolupracuje velmi úzce *Masarykova sociologická společnost*, založená roku 1925 právě na podnět I. pracovního odboru.

II. *Pracovní odbor pro dělnickou ochranu, sociální pojišťování a socialisaci* zabývá se otázkami dělnického ochranného zákonodárství, otázkami odborových organizací zaměstnanců všech kategorií, stávkami a výlukami, mzdovými soudy, tarifními smlouvami, nezaměstnaností, zprostředkováním práce a vystěhovalectvím. Dále soustřeďuje řešení všech problémů sociálního pojišťování, a to jak pojištění nemocenského, tak i úrazového, starobního, invalidního, mateřského a proti nezaměstnanosti. Konečně spadá sem také družstevnictví, dělnické podílínictví na správě a zisku, vnitřní zemědělská kolonisace a obecní socialismus a akce zespolečňovací vůbec.

V roce 1930 byly vytvořeny v rámci II. Pracovního odboru některé speciální komise, a to *"Komise pro studium populačních otázek"*, která úzce spolupracuje

s Mezinárodní unií pro vědecké studium populačních otázek a sdružuje vedle členů Sociálního ústavu i odborníky mimo ústav stojící. Dále je to *Komise pro studium speciálních důsledků průmyslové racionalisace*, zřízená rovněž v rámci II. odboru roku 1929, jejíž úkolem jest sledovati otázky racionalisace nejen s hlediska hospodářského a technického, nýbrž i s hlediska fyziologického, psychologického, etického a sociálního, tedy s náležitým zřetelem k lidskému činiteli ve výrobě. Rozsáhlou činností může se vykázati *Komise pro studium dějin dělnického hnutí a dějin sociálních vůbec*, která byla vytvořena v roce 1930 a vzala si za úkol za pomoci odborníků i mimo ústav, pokud se zabývají otázkou dějin sociálních, zachraňovati a konservovati cenné dokumenty a památky, týkající se dělnického hnutí, dobudovati sociální museum a pořizovati písemné soupisy pramenů.

III. *Pracovní odbor technicko-zdravotnický, výchovný a humanitní* podjal se řešení důležitých otázek organisace práce vůbec, zejména psychotechniky, dále ochranné techniky, pracovního zdravotnictví a zdravotnictví sociálního vůbec, eugenických snah, bytové péče a reformy bydlení. Sem spadají i sebevzdělávací a umělecké snahy zaměstnanců, život rodinný, dále péče o matky a dítě, péče o mládež, o válečné poškozence, veřejné chudinství a v souhrnu zařízení sociálně humanitní.

Prostředky, jichž ústav při své činnosti používá, jsou zejména knihovna a čítárna odborných knih a časopisů ministerstva sociální péče, bibliografie literatury sociologické a sociálně politické, archiv sociálně politický a sociálně politické museum, zkoumání sociálně statistická, ankety a pod., pracovní schůze členů, vědecké rozhovory, přednášky a sjezdy, vydávání zpráv ústavu a odborných spisů, letáků, pořádání výstavek, vypisování veřejných soutěží a cen, studijní cesty a vycházky, styk s cizími sociálními ústavy a odborníky a konečně podávání dobrých zdání, sdělování popudů, porad i informací sociálně politickým pracovníkům, korporacím a úřadům.

Jedním z nejdůležitějších oborů činností Sociálního ústavu byla od jeho založení *činnost přednášková*, pro niž volena *thematika* aktuálního významu a vyhledávání kvalifikovaní přednášeci nejen domácí, nýbrž velmi zhusta i vynikající odborníci z ciziny. Touto činností, která se těší stále většímu zájmu a ohlasu v tisku, jakož i celou vědeckou činností získal si Sociální ústav velmi dobrého jména ve veřejnosti. Přednáškových a diskusních večerů bylo od založení Sociálního ústavu do konce června 1938 celkem 322; promluvílo na nich 266 referentů domácích a 56 hostů Sociálního ústavu z ciziny. Velmi mnohá přednášená *thematika* zabrala celou řadu večerů pro diskuse. Bylo tomu tak zejména při přednáškách o sociální politice v Československé republice a o mezinárodním zákonodárství dělnickém v roce 1921, dále o novelisaci sociálního pojištění v roce 1927, o otázce reálných mezd dělnických u nás i v cizině (v letech 1925 až 1928), problému politiky stavební a bytové v těchže letech a o otázce daňové reformy v roce 1926. Podstatným znakem přednáškové činnosti Sociálního ústavu bylo uspořádání cyklů přednášek vždy v podzimním a zimním období, jichž osou byl určitý zásadní problém. V roce 1928 byla rozvinuta v obsáhlém cyklu otázka ochrany domácího trhu práce a roku následujícího (1929) cyklus přednášek a rozprav "O léčebné a

zdravotní péči sociálního pojištění". Úkolem těchto rozprav bylo jednak poukázati veřejnosti na velký zdravotní význam sociálního pojištění a na nesmírnou důležitost léčebné péče pro celý národ, jednak zainteresovati pro sociální pojištění lékaře u vědomí, že službou sociálně pojišťovacím ústavům slouží velké myšlenky lidskosti. Druhým cyklem přednášek v témže roce byl cyklus "O sociálních podmínkách výchovy k míru", pojednávající o významu Společnosti národů i Mezinárodního úřadu práce a jejich důležitosti pro náš stát. V roce 1930 byl pořádán cyklus o mzdách a koupěschopnosti zaměstnanců u nás, v roce 1931 bylo promluveno v řadě přednášek o teorii družstevního hnutí, o sociálním významu družstev, vývoji a stavu družstev všech směrů a o nutné reformě družstevního práva. V témže roce došlo k pronikavějšímu zájmu o otázku nezaměstnanosti, která začala nabývat ve státě hroživých forem; uspořádán cyklus přednášek, spojený s rozhovorem o racionalisaci a nezaměstnanosti. Taktéž v roce 1932 pokračováno z podnětu vzrůstající a prohlubující se hospodářské krize v časových přednáškách o nezaměstnanosti, jejích příčinách, důsledcích a prostředcích, jimiž možno a třeba čeliti nezaměstnanosti zejména po stránce praktické. V roce 1933 uspořádán cyklus přednášek "O zdravotnictví a sociální politice". Tímto cyklem byla sledována snaha získati pro činnost a cíle Sociálního ústavu lékaře, kteří jsou či chtějí býti činní na poli veřejného zdravotnictví a sociální politiky. Otázky nezaměstnanosti diskutovány také v dalších letech, zejména v roce 1934 v novém přednáškovém cyklu. Roku dalšího (1935) podrobeny zkoumání otázky sociálně hospodářské v souboru přednášek o hospodářském plánování; v roce 1936 projednány veškeré současné problémy sociálního pojištění. V letech 1937 a 1938 věnována zvláštní pozornost pracovním důchodům, výrobě a spotřebě, mzdovým teoriím a sociálním i hospodářským poměrům zaměstnanců různých oborů pracovních. Mnohé podněty vyšlé z těchto přednášek uplatněny byly při zákonném řešení četných sociálně politických otázek.

Studijní knihovna Sociálního ústavu je přičleněna k administrativní knihovně ministerské, tvořící s ní speciální sociálně-politickou knihovnu, jedinečnou co do úplnosti význačné světové literatury. Ježto moderní sociální politika nemůže se omeziti na pouhou ochrannou péči, nýbrž musí býti aktivní politikou hospodářskou, musí moderní sociálně-politická knihovna obsahovati též literaturu o kapitalismu, socialismu, plánovitém hospodářství, hospodářské demokracii; i po této stránce je knihovna Sociálního ústavu knihovnou v Československu ojedinělou. Obsahuje všechn důležitý materiál jak teoretický a sociologický, tak praktický, statistický, právní a politický, týkající se krize a nezaměstnanosti, pracovního práva, sociálního pojištění, péče o mládež, chudé a nezaměstnané, péče o vystěhovalce, válečné poškozence, péče bytové, odborového hnutí, družstevnictví, výživy, spotřební politiky, socialismu, plánovitého hospodářství.

Všecky knihy jsou podrobně rozanalysovány a lístky zařaděny do všech oddělení systematického katalogu, jichž se kniha dotýká. Ukázkou, do jakých podrobností je katalog vypracován, buďtež uvedena pododdělení hesla "nezaměstnanost": "statistika", "příčiny a čelení nezaměstnanosti", "sociologie nezaměstnaných", "zdravotní stav a úmrtnost nezaměstnaných", "děti nezaměstnaných rodičů", "mládež nezaměstnaná", "útluky", "ženy nezaměstnané",

"intelligence nezaměstnaná", "pojištění a podpory v nezaměstnanosti", "gentský systém", "kulturní péče o nezaměstnané", "exekuční ochrana" a "svépomoc nezaměstnaných", "pracovní příležitost", "zastavování provozu", "veřejné investice", "produktivní péče, nouzové práce", "rozdělení pracovní příležitosti (zařadění a přeřadění nezaměstnaných)", "převýchova nezaměstnaných, odborná výchova nezaměstnané mládeže", "pracovní povinnost, tábory, pospolitosti, kolonie", "racionalisace", "strukturelní nezaměstnanost", "nouzové oblasti", "náhradní průmysly", "pracovní doba a nezaměstnanost", "výrobnost a nezaměstnanost", "zahraniční obchod a nezaměstnanost", "útěk z venkova, návrat k půdě", "osidlování, rekultivace", "prodloužení školní povinnosti", "dvojí zaměstnání", "manželské dvojice", "sezonní nezaměstnanost". Speciální podhesla jsou zaváděna ihned, jakmile se ve světovém tisku vyskytnou, a to obvykle podle tisku časopiseckého, kde nové otázky bývají projednávány dříve nežli knižně.

Rovněž jsou katalogizovány a věcně tříděny všechny důležité sociálně-politické články ze všech odborných světových časopisů.

Vědecký materiál je opatřován ihned, jakmile se na světovém knižním trhu objeví: knihovna má literaturu připravenou předem, takže chce-li odborný pracovník studovat nějakou otázku, dostane ihned všechn důležitý materiál. Po této stránce plní knihovna současně úkol vědeckého ústavu bibliografického; k tomu cíli též vydává čtvrtletně výbor z knih nově zařaděných, kterýžto seznam je současně sociálně-politickou bibliografií, registrující všechny významné světové publikace.

Knihy jsou opatřovány podle recenzí v odborných časopisech povětšinou francouzských, německých a anglických a dle speciálních světových bibliografií.

Knihovna dosáhne záhy 50.000 svazků; ročně přibude přibližně 2.500 svazků a to jednak koupí, jednak výměnou za publikace Sociálního ústavu a za Sociální revui, jednak darem; výměnou dostává zejména všechny publikace Mezinárodního úřadu práce a na požádání darem značný počet publikací vydávaných sociálně-politickými korporacemi ve všech hlavních státech.

Knihovna slouží nejen administrativním potřebám úřadu, nýbrž současně též studijním potřebám členů Sociálního ústavu a odborných pracovníků vůbec.

Při knihovně je *čítárna* se 400 odbornými časopisy, veřejně přístupná.

V *tiskovém archivu* jsou trvale ukládány ve věcném utřídění všechny důležité sociálně-politické články, vystřižené z denního domácího tisku.

Má tedy odborný pracovník v knihovně Sociálního ústavu (ministerstva sociální péče) k dispozici všechn studijní materiál, podrobně věcně utříděný, takže mu stačí říci pouze předmět, o který se zajímá, aby dostal ihned potřebnou literaturu.

Sociální ústav vypisoval čas od času různé *soutěže na práce* pojednávající o určitých sociálně-politických otázkách tak, aby byla *vytvářena samostatná vědecká literatura v oboru sociální politiky*. V roce 1923 byla to soutěž na studium o kolektivních smlouvách v Československé republice od převratu do roku 1922, v roce 1925 ceny na stručná pojednání, která by se obírala právy a povinnostmi členů závodního výboru na podkladě praxe, dále na práci o československém

odborovém hnutí zaměstnaneckém; v roce 1927 byla vypsána cena z fondu zřízeného k uctění památky prof. Dra. Grubra na práci o účasti zaměstnanců na správě a zisku. Z podnětu Rockefellerovy nadace a za jejího finančního přispění podnikány v minulých letech zejména od roku 1930 výzkumné práce, které řídila t. zv. *Výzkumná sekce Sociálního ústavu*. Především sdružila pracovníky ke zkoumání účinků krise na život rodin nezaměstnaných a polozaměstnaných dělníků, zejména na složení jejich spotřeby. Výsledkem této práce byla studie, která vyšla česky a německy pod titulem "Vliv krise na rodiny nezaměstnaných dělníků".

Další výzkum týkal se zkoumání civilisačních a urbanisačních vlivů na pražské okolí, dále vlivu krise na nezaměstnanou inteligenci a studia slovenské zemanské dědiny v Turci, kterážto práce vyšla slovensky a anglicky pod názvem "Integrálna dedina". V posledních letech zabývá se výzkumná sekce přípravou práce o spolupráci Čechů a Němců na poli hospodářském a sociálním v Československé republice.

Zvláštní zmínky zasluhuje práce na *vybudování sociálního archivu*, jehož založení bylo usneseno již roku 1920. Má shromažďovati nebo aspoň vésti v evidenci listinné památky týkající se jakkoliv sociálního hnutí a sociální péče v našem státě. V posledních letech ujala se této práce velmi intensivně Komise pro studium dělnického hnutí a podařilo se jí vybudovati *historický archiv Sociálního ústavu*, obsahující celkem 475 inventárních čísel. V programu je též vybudování *sociálního musea*.

Roku 1923 započal Sociální ústav s *vlastní publikační činností*, která průběhem let velmi podstatně rozrostla; vydáno bylo již celkem 73 publikací, z nichž některé s ohledem na svůj informativní účel a poslání byly vydány v cizích jazycích ponejvíce francouzsky. Publikace obsahují jak práce původní, tak z menší části i přeložené a některé z nich zachycují celé soubory přednášek v Sociálním ústavě proslovených. Publikace slouží nejen k informaci naší veřejnosti o úkolech a vykonané práci v ohledu sociálně-politickém u nás nebo za hranicemi, nýbrž tím, že jasně osvětlují a vyhraňují různé sociální skutečnosti a potřeby našeho i mezinárodního života, stávají se účelnými příručkami pro všechny, kdož zabývají se otázkami pracovního práva. Konečně informují také cizinu o československém sociálně politickém zákonodárství, jednak přímo, jednak ve způsobu výměny za publikace jiných vědeckých institucí a odborných revuí doma i za hranicemi.

Svoji informační a propagační činnost pěstoval Sociální ústav vedle uvedených již způsobů také *úzkým pracovním stykem s jinými vědeckými korporacemi a institucemi domácími i zahraničními*. Je zejména uznáván za československý národní svaz Mezinárodní asociace pro sociální pokrok, účastní se všech jejích sjezdů a konferencí a vysílá své zástupce na mezinárodní sjezdy v oboru sociální politiky. Sociální ústav byl v roce 1924 místním pořadatelem I. Mezinárodního sjezdu sociální politiky v Praze, který přispěl mohutnou účastí znamenitých sociálně-politických pracovníků ze zahraničí nejen k posílení pokrokových snah sociálně-politických, nýbrž splnil také svoje poslání jako dobrý propagační prostředek vůči cizině. V roce 1937 zúčastnil se Sociální ústav význačným způsobem všech prací II. Mezinárodního sjezdu sociální politiky v Paříži, kde uvedl do diskuse na mezinárodním fóru zejména otázky kontroly

úvěru v zájmu sociálním a o svobodě odborového sdružování zaměstnanců. Pro informaci domácí veřejnosti absolvován byl *velký počet rozhlasových relací* pod názvem "Sociálních informací" a každoročně podává řadu písemných i ústních informací cizincům o sociálně-politických otázkách u nás.

Citováno z publikace Sociálního ústavu Československé republiky č. 74:

Ministr sociální péče, Ing. Jaromír Nečas:

20 let sociální péče v Československé republice. V Praze 1938 vydalo Ministerstvo sociální péče, vytiskla Státní tiskárna v Praze.

Sociological Review

2

CONTENTS

Introduction	147
ARTICLES	
Ferge, Z.: Social change in eastern Europe - Social citizenship in the new democracies	149
Vobruba, G.: Transnational social policy within transformation processes	167
Večerník, J.: The formation of the new social regulation in the Czech Republic	181
Konopásek, Z.: Two kinds of universality within institutional schemes of the welfare state	203
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Machonin, P.: Social identification of poor and menaced by poverty in Czechoslovakia in 1991	225
Vítečková, J., Gatnar, L.: Time use of zero generation of small business owners	240
REVIEWS	
S. Lieberman: Making It Count. The Improvement of Social Research and Theory (B. Řeháková)	253
J. K. Galbraith: The Culture of Contentment (V. Soják)	255
J. Szacki: Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia (J. Sedláček)	258
NEWS AND INFORMATION	263
SPSS	
Annotation: DBMS/Copy 3.1, consultations, information (J. Řehák)	279
DOCUMENT	283

ZK - ÚVI ČSAV PRAHA

Sociologický časopis

PE 4583

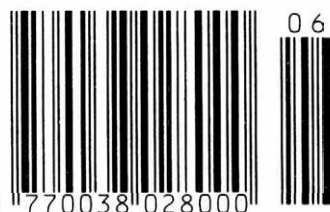
galerie

2

OBSAH

Úvodem	147
STATI	
Ferge, Z.: Sociální změna ve východní Evropě - sociální občanství v nových demokraciích	149
Vobruha, G.: Nadnárodní sociální politika v procesu transformace	167
Večerník, J.: Utváření nové sociální regulace v České republice	181
Konopásek, Z.: O dvojí univerzalitě institucí welfare state	203
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Machonin, P.: K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR	225
Vítečková, J., Gatnar, L.: Využití časového fondu soukromých podnikatelů nulté generace	240
RECENZE	
S. Lieberman: Making It Count. The Improvement of Social Research and Theory (B. Řeháková)	253
J. K. Galbraith: The Culture of Contentment (V. Soják)	255
J. Szacki: Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia (J. Sedláček)	258
ZPRÁVY A INFORMACE	263
SPSS	
Anotace: DBMS/Copy 3.1, konzultace, informace (J. Řehák)	279
DOKUMENT	
Jaromír Nečas: Sociální ústav Československé republiky	283

ISSN 0038-0288

Cena 29 Kč